

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В. М. Зотов, А. В. Клімачова, В. О. Таран

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

СЛОВНИК КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2009

ББК 71я2
УДК 130.2
У 45

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-1188 від 23.05.2008)*

Рецензенти:

Жадько В. А. — доктор філософських наук, професор.

Кривега Л. Д. — доктор філософських наук, професор;

Зотов В. М., Клімачова А. В., Таран В. О.

У 45 Українська та зарубіжна культура. Словник культурологічних термінів: Навч. посіб. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 264 с.

ISBN 978-966-364-776-0

У словникові вміщено статті-довідки з основних культурологічних термінів курсу української й зарубіжної культури. Тематично вони пов'язані як із сучасністю, так і з історією світової та української культури. Широко представлені як традиційні, так і модерністські культурні напрямки. Об'єктивно й ґрунтовно висвітлено проблеми, що стосуються минулого й сучасного духовного життя українського народу. До словника включено понад 500 культурологічних термінів. Більша кількість статей присвячена проблемам української культури.

Розрахований на студентів і курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України.

ББК 71я2
УДК 130.2

ISBN 978-966-364-776-0

© Зотов В. М., Клімачова А. В., Таран В. О., 2009
© Центр учбової літератури, 2009

Передмова

У сучасному духовному житті українського народу все більшого значення набувають питання культурної проблематики, пов'язані з ґрунтовним вивченням рідної української мови, звичаїв і традицій української традиційної культури, української філософської думки, традицій українського релігійного православ'я, народних витворів мистецтва, фольклору тощо.

Система вищої освіти адекватно реагує на цю актуальну потребу, викликану постійним зростанням ролі культурологічного знання й навчання. В останні роки видано змістовні підручники з курсу української і зарубіжної культури (наприклад, Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1993; Історія української та зарубіжної культури: Навчальний посібник / За ред. Клапчука С. М., Остафійчука В. Ф. — К.: Вища школа, 1999; Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник / Закович М. М., Зязюн І. А., Семашко О. М. та ін. / За ред. Заковича М. М. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2000; Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / За заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001 та багато інших).

Деякі з цих видань містять культурологічні словнички, що певним чином задовольняє потребу студентства в розумінні й тлумаченні змісту незрозумілих культурологічних термінів. Значною подією у вирішенні цього завдання стала публікація «Енциклопедії для школярів і студентів» / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк, Сталкер, 1999. Однак цим проблема не вичерпується. Назріла необхідність у створенні культурологічного словника, який охопив би проблеми культури, що висвітлюються в навчальному курсі «Українська і зарубіжна культура» для вищих навчальних закладів.

Особливістю пропонованого Словника є те, що в ньому значне місце відведено висвітленню культурних процесів в Україні, аналізові змісту основних категорій історії й теорії культури,

культурної спадщини, створеної попередніми поколіннями, знайомству з найвідомішими представниками української культури.

Основна мета Словника — коротко й доступно розкрити зміст культурологічних понять, часто вживаних у науковій, навчальній, просвітницькій та іншій літературі, з'ясувати сутність тих соціокультурних явищ, дій, процесів, що їх студенти й курсанти спостерігають у повсякденному житті.

Переслідуючи цю мету, автори намагалися спиратись на дисциплінарне багатоманіття курсу української й зарубіжної культури. Тому в Словнику є статті з філософії, релігії, історії, етики, мистецтва, літератури тощо. Особливу увагу автори звернули на поняття, які ілюструють розвиток української духовної культури, сповненої неповторної поетичності, інтуїтивного прозріння та світосприйняття. Українські пісні, приказки, прислів'я мають багато висловлювань і термінів, котрі, на жаль, уже рідко вживаються в повсякденному спілкуванні. Повернути втрачений зміст цих висловів сучасному студентству — одне з основних завдань цього словника.

Статті-довідки розміщені за алфавітом. Якщо назва статті складається з іменника й прикметника, то здебільшого на перше місце ставиться прикметник (напр., **Утилітарна культура, Черняхівська культура**). Слова, що становлять назву статті й повторюються в її тексті, потім позначаються лише початковими літерами (напр., **Культура** — К.). Якщо словникова стаття присвячена людині, то надалі її прізвище у статті наводиться повністю. До термінів, запозичених з іноземних мов, подаються стислі етимологічні коментарі.

Для заощадження місця у Словнику застосовано звичайні для довідникових видань скорочення. Усього в Словнику вміщено понад 500 статей-довідок. Автори прагнули відтворити основні терміни, що вживаються в курсі української й зарубіжної культури, але водночас не захоплювалися поданням тих термінів, які є суто культурологічними і з більшою повнотою висвітлені в різних довідникових культурологічних виданнях. У кінці тексту кожної статті вміщено використану й рекомендовану літературу, а також вказано прізвище автора-укладача.

Наприкінці словника подано список використаних укладачами енциклопедичних та інших джерел, предметний покажчик.

Терелік основних скорочень

англ.	— англійський
в-во	— видавництво
наук.	— науковий
вид.	— видання
нац.	— національний
грецьк.	— грецький
за ст.ст.	— за старим стилем
нім.	— німецький
див.	— дивіться
обл.	— область (з назвою)
і т. д.	— і так далі
прибл.	— приблизно
і т. ін.	— і таке інше
проф.	— професор
ін.	— інший
р., рр.	— рік, роки
іноз.	— іноземний
рим.	— римський
лат.	— латинський
рос.	— російський
м.	— місто (з назвою)
ст.	— століття
н.	— народився
старод.	— стародавній
н. е.	— нашої ери
т., тт.	— том, томи
навч.	— навчальний
тис.	— тисячоліття
наз.	— називається
філос.	— філософський
напр.	— наприклад
франц.	— французький
чол.	— чоловік (з числом)

Аа

АБЕТКА (алфавіт, азбука) — сукупність усіх літер, розмішених у встановленому для кожної мови порядку.

Сучасний український А. складається з 33 літер, які вживаються у двох різновидах — друковані й писані, за формою — великі й малі. Український А., як білоруський і російський, сформувався на основі кирилиці. У староукраїнському друці використовували кириличний півустав, а з XVIII ст. поширився гражданський А. На Західній Україні він витіснив з друку кирилицю тільки наприкінці XIX ст. В українському А. упродовж XIX ст. відбулося чимало змін. У 1993 р. до українського А. повернули букву г, вилучену в 1933 р.

Аа, Бб, Вв, Гг, Іг, Дд, Ее, Єе, Жж, Зз, Ии, Іі, Іі, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъь, Юю, Яя.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С.4; Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 177.] **Зотов В. М.**

АБСОЛЮТ (від лат. «безумовний») — філос. термін для позначення незмінного, безкінечного, досконалого, незалежного від будь—яких предметів, відношень та умов суб'єкта, який є самодостатнім, містить все те, що має в собі й творить його. У релігійному розумінні А. є Бог. В онтології А. мислиться як принцип, протилежний всьому відносному й умовному. В гносеології (теорія пізнання) поняття А. означає таке знання, істинність якого незалежна від часу, простору й особистих думок.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 7] **Таран В. О.**

АБСТРАКЦІОНІЗМ (від лат. «відволікання») — напрям у мистецтві XX ст.; творчий метод абстрактного (тобто безпредме-

тного) мистецтва, насамперед живопису, що відмовляється від зображення реальної дійсності. Основоположником А. вважається російський художник Василь Кандинський, який у 1910 р. видав книжку «Про духовне в мистецтві». А. розвивався за двома основними напрямками. Перший напрямок (представник — ранній Кандинський) головну увагу приділяв багатству кольорів, музичним асоціаціям кольорових сполучень, за допомогою яких абстракціоністи прагнули передати «істини буття», рух «космічних сил», а також ліризм і драматизм людських переживань. Іншими словами, представники цього напрямку переносили функції музики на мистецтво живопису.

Представники другого напрямку А. (напр., франц. художник П. Сезан та кубісти) намагалися творити шляхом поєднання різних геометричних фігур, кольорових площин, прямих і ламаних ліній. У Росії до цього напрямку відноситься супрематизм Казимира Малевича; в Голландії — група «Стиль» (1917). Загалом представники обох напрямів А. віддавали перевагу геометричним фігурам, на противагу «випадковості, невизначеності і свавіллю природи. Після Другої світової війни абстракціоністи відмовилися від використання художніх засобів образотворчого мистецтва й абсолютизували естетичну значимість кольору й форми. Таким чином, відбувся перехід у сферу «чистого» мистецтва, що звузило завдання та функції (насамперед, соціальні) художнього живопису. Негативна роль А. виявилась і в тому, що він зняв критерій художньої майстерності й відкрив шлях у мистецтво людям, далеким від нього.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 3—4] *Клімачова А. В.*

АВАНГАРДИЗМ (від франц. «передовий») — рух у культурі ХХ ст. Цим терміном називаються різні модерністські течії в мистецтві, котрі виступають із закликком повного оновлення художніх форм і виразних засобів.

На відміну від інших течій модернізму, представники яких звертали до досвіду минулого (російський модерн, австро-німецький югенд-стиль, французький та італійський арт-нуво та ін.), А. повністю пориває зв'язки з художньою традицією, ставлячись до неї нігілістично. А. відображав несприйняття дійсності художньою інтелігенцією (Дж. Джойс, Г. Міллер, С. Далі, К. Малевич та ін.).

У повоєнні часи (50—60 р. р. ХХ ст.) виникає неоавангардизм, котрий утілюється в «новому романі» (А. Роб-Грійє, К. Моріак,

Н. Саррот, К. Сімон), театрі абсурду (Е. Іонеско, С. Беккет, Ж. Жене, Б. Віан), конкретній музиці, поп-арті і т. ін. Віхи в розвитку А. відображають періоди гострих духовних криз у суспільстві, тимчасову втрату ним гуманістичного ідеалу.

[Естетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 6—7] *Клімачова А. В.*

АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА — православна церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних та культових питань. Перші А. ц. утворилися в IV ст. Нині існує 15 автокефальних церков. У 1921 р. в Україні була створена Українська автокефальна православна церква, першим митрополитом котрої став В. Липківський. У 1927 р. нараховувалося 10657 священників, 27 єпископів; церква мала велике число прихильників в Україні. Але вже в 1928 р. почалося переслідування АПЦ. У 1930 р. вона була ліквідована, відновлена — наприкінці 80-х рр. Патріархом був обраний Мстислав (Скрипник), який до цього очолював українські автокефальні церкви США та Канади. З 1995 р. патріархом УАПЦ є Димитрій (Ярема).

[Релігієзнавство: Підручник / За ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка. — К.: Академія, 2000. — С. 272—279] *Зотов В. М.*

«**АДЕЛЬФОТЕС**» — граматика грецької мови, видана 1591 р. у Львові, складена групою студентів під керівництвом А. Грека. Ця книга важлива тим, що поруч з грецьким матеріалом подає слов'янські паралелі; сприяла розвиткові граматичної термінології на Україні.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 6; Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 88.] *Зотов В. М.*

АЙВАЗОВСЬКИЙ Іван (1817—1900) — маляр-мариніст; головною темою своєї творчості обрав красу Чорного моря. Народився у Феодосії (Крим) у вірменській родині, котра переїхала з Галичини; освіту здобув у Петербурзькій академії мистецтв (1837). З 1845 р. до кінця життя працював у Феодосії, малював Чорне море. Поклав початок школі мариністів. Найвідоміші твори: «Всесвітній потоп», «Буря на Чорному морі», «Дев'ятий вал», «Чорне море» та ін. У 1880 р. він заснував картинну галерею, яка вважається в Україні першим музеєм творів окремого митця.

[Український Радянський Енциклопедичний Словник: В 3 т. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1986—1987; Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — С. 122.] *Зотов В. М.*

АКСІОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА» — ціннісний підхід до визначення культури як сукупності соціальної діяльності людини, що має виключно позитивний результат. Представники аксіологічного підходу визначення поняття «культура» вважають, що воно пов'язане лише зі «справжньою людяністю» й спрямоване на духовне вдосконалення людини. А такі людські творіння, як атомна бомба, військове мистецтво, вандалізм тощо не можна вважати явищами культури. Ця точка зору звучує зміст поняття «культура», оскільки деякі предмети людської діяльності можуть тлумачитись і як «культура», і як «некультура». Наприклад, ніж у руках хірурга, що рятує людину, є «культурою», а ніж у руках злочинця — це «некультура». Відтак виникає плутанина в оцінці явищ соціальної дійсності.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С.333-334]. *Клімачова А. В.*

АКУЛЬТУРАЦІЯ — процес взаємовпливу різних за рівнем розвитку культур. Особливість такого взаємовпливу полягає в тому, що менш розвинена культура частково або повністю сприймає більш розвинену. Термін виник у 30-х роках ХХ ст. в США й використовується при розгляді багатоманітних процесів асиміляції та етнічної консолідації.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 333.; Кононенко Б. И. Большой толковый словарь по культурологии. М.: ООО «Изд-во «Вече», ООО «Изд-во АСТ», 2003. — С. 24] *Клімачова А. В.*

АЛЬТЕРНАТИВНІ КУЛЬТУРИ — культури, що протистоять панівній у суспільстві культурі й намагаються взяти на себе роль більш перспективної, «рятивної» альтернативи. Такі культури відомі під назвою «нових культур». До числа А.к. належать молодіжні субкультури.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С.334] *Клімачова А. В.*

АЛЬТРУЇЗМ (від лат. «інший») — моральний принцип, який пропонує людині стримувати власний егоїзм, безкорисливо служити «ближньому», бути готовою пожертвувати своїми інтересами на користь інтересів інших. У теорію моралі термін був уведений французьким філософом і соціологом О. Контом, який поклав цей принцип в основу своєї етичної системи. Філософ вважав, що моральне вдосконалення суспільства може бути досягнуте шляхом виховання в людях особливого суспільного почуття — альтруїзму, котре здатне протидіяти їх егоїзмові. А. може виявлятися як особиста благодійність і філантропія, як надання безкорисливих послуг «ближньому» особисто, всупереч законам економічної діяльності, що за необхідності є корисливою.

[Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова и И.С.Кона. — 6-е изд. — М.: Политиздат, 1989. — С. 15.] **Таран В. О.**

АМАЗОНКИ — так звали греки войовничих жінок, що жили окремим народом у Скіфії, тобто на території сучасної України, біля Кавказьких гір і Чорного моря. Коли в них народжувалися діти, хлопчиків убивали, а дівчаток дбайливо виховували, їм відрізали праву частину грудей, щоб, коли виростуть, вони краще володіли зброєю. Звідси їх назва — «амазонка», що з грецької перекладається «без однієї частини грудей». І тепер амазонками часто називають жінок, котрі намагаються в усьому наслідувати чоловічий спосіб життя, жінку-вершницю, войовничу жінку, а також жіноче вбрання для верхової їзди.

У мистецтві відома статуя Поліклета «Поранена Амазонка», статуя Фідія та інші.

В «Історії» Геродота (книга «Мельпомена») розповідається про А., які висадилися в меотійському порту Кремни (поруч із сучасним Маріуполем) і вступили в бій зі скіфами, а згодом залишилися там жити.

[Словник античної міфології / Уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів; вступ. стаття А. О. Білецького; відп. ред. А. О. Білецький. — 2-е вид. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 29; Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М.Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 189—190] **Зотов В. М.**

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ (від грец. «навколо, біля, з обох боків» та від лат. «сила») — подвійність; визнання наявності в діях, феноменах і т. п. як позитивних якостей, так і негативних. У мистецтві свідомо й несвідомо використовують принцип А., зіставля-

ючи протилежні явища: народження і смерть, війну і мир, юність і старість тощо.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 13.] **Клімачова А. В.**

АМОСОВ Микола (1913—2002) — видатний хірург, академік, заслужений діяч науки України. Народився у Вологодській обл. Закінчив Архангельський медичний інститут (1939). У 1952 р. очолив клініку грудної хірургії Українського науково-дослідного інституту туберкульозу та грудної хірургії. Основні наукові праці присвячені питанням хірургії серця й легенів. З 1983 р. — директор Київського інституту серцево-судинної хірургії. У 1978 р. — лауреат Державної премії УРСР. Член СПУ, є автором повістей і романів «Мисли и сердце», «Записки из будущего», «Записки полевого хирурга» та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 9.] **Зотов В. М.**

АМППР (від франц. «імперія») — пізній класицизм епохи імперії Наполеона. Виникнення А. було вираженням ідейної й художньої кризи як наслідок поразки французької революції. Буржуазія пов'язувала з Наполеоном сподівання на відродження й на могутність Франції як держави світу. Мистецтво було покликане прославляти Наполеона та його державу. Відтворюються часи імператорського Риму лише для того, щоб проголосити відданість імператорові. Мистецтво перетворюється в офіційно апологетичне, помпезне. Принципи раціоналізму й залізної логіки, висунуті класицизмом, набувають суто формального характеру. Стилізація, нетворче ставлення до спадщини інших епох, рабське наслідування засобам та прийомам класичного мистецтва позбавляють більшості творів А. художньої цінності. Завдання архітектури — звеличування нації, прославлення військових подвигів — виявилися як у призначенні будівель, так і у виборі образотворчо-виразних засобів. Споруджуються тріумфальні арки на площах Етуаль і Каррузель, тріумфальна колона на Вандомській площі (подібна до колони Трояна в Римі), палаци та громадські будівлі. Створюється ряд ансамблів, підпорядкованих єдиному естетичному задумові (архітектори К. Ліду. Дж. Стоун). У живописі громадянський пафос картин нерідко холодний та награний.

Скульптура стилю А. також представлена іменами, які пов'язані з класицизмом: А. Канова, Г. Шадов, Б. Торвальдсен.

Визначальною особливістю стилю А. є також специфічний вибір декоративних засобів. Зали палаців прикрасили картини битв, масивні леви та сфінкси постали біля споруд. Військові емблеми, щити, списи, стріли, лаврові вінки, різні типи зброї, стилізація греко-римських орнаментів стали улюбленим мотивом декоративної ліпнини. Наприкінці 30-х років ХІХ ст. А. стає здебільшого академічним, псевдоісторичним стилем.

Художні принципи архітектури й прикладного мистецтва французького А. отримали розвиток в Англії, Німеччині, Італії, Росії. Російська архітектура стилю А. пізнього класицизму відрізняється самобутністю й національною своєрідністю. Талановиті архітектори створили монументальні ансамблі і громадські споруди, що стали прикрасою Петербурга (К. Россі, А. Захаров, А. Вороніхін).

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 13; Кононенко Б. И. Большой толковый словарь по культурологии. — М.: ООО «Изд-во «Вече», ООО «Изд-во АСТ», 2003. — С. 31] **Клімачова А. В.**

АНДЕГРАУНД (від англ. «під» та «земля») — підпільний, нелегальний (переслідуваний владою) рух у мистецтві, що являє собою неортодоксальний, неангажований напрямок (наприклад, рок-музика А.). Термін уперше став використовуватися в американській кінематографії 40-х років для означення некомерційних фільмів.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 334] **Клімачова А. В.**

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667 р. — угода між Росією та Польщею про припинення російсько-польської війни 1654—1657 рр. За Росією було закріплено Смоленськ, Сіверську землю, Лівобережну Україну; за Польщею — Правобережну Україну (без Києва) та Білорусію. Козацька Україна була поділена навпіл. Це фактично було зрадою Росії Переяславських угод. У той час, як обидві сторони були задоволені цією угодою, для українців вона стала політичною катастрофою.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 15.] **Зотов В. М.**

АНІМІЗМ (від лат. «душа») — одна з форм первісних вірувань. Віра в існування духів, в одухотвореність усіх предметів, а

також у наявність незалежної душі в людей, тварин, рослин. Термін запропонував англійський етнолог і релігієзнавець Є. Б. Тейлор у праці «Первісна культура» (1871), вважаючи, що А. є різновидом спіритуалізму і в такій формі являє собою зачатки релігії. Спочатку люди не мали уявлення про переселення та перевтілення душ. Вони уявлялися їм таємничими істотами, які тимчасово залишали тіло (напр., під час сну), а потім знову поверталися в людину. В подальших уявленнях душі все більше звільняються від тіла й набувають вигляду духів. Анімістичні уявлення лягли в основу демоністичних вірувань, а згодом і понять про неречовинне начало суцього.

А. зберігся до нашого часу як складова частина релігійного світогляду.

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 52—53; Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 16.] **Таран В. О.**

АНСАМБЛЬ ТАНЦЮ УКРАЇНИ (Державний заслужений академічний ансамбль танцю України ім. П. Вірського) — найбільший хореографічний колектив в Україні (у його складі — 150 артистів), створений 1837 р. у Києві П. Вірським та М. Болотовим. До репертуару ансамблю входять старовинні українські танці, хореографічні картини з минулого та сучасного життя.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 11.] **Клімачова А. В.**

АНТИ — південно-східна група давньослов'янських племен, котрі жили переважно на території лісостепу Східної Європи з 2-ї половини IV ст. до початку VII ст. Візантійські автори VI—VII ст. характеризували А. як міцне політичне об'єднання з сильною військовою організацією. Відомі імена антських вождів — Бож, Межимір. Основне заняття — орне землеробство, тваринництво, промисли, ремесла, торгівля. Вели боротьбу проти готів та аварів.

М. С. Грушевський вважав А. прямими предками сучасних українців.

[Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 243] **Зотов В. М.**

АНТИЧНІСТЬ (від лат. «стародавній») — період розвитку стародавньої греко-римської цивілізації (IX ст. до н. е. — V ст. н. е.). А. як культурна спадщина Стародавньої Греції й Риму справила великий вплив на політичне та релігійне мислення, літературу й мистецтво, науку, філософські та юридичні погляди всіх народів Європи й на весь сучасний світ.

В історії античної Греції виділяють такі етапи: **гомерівський** (ранньоархаїчний) період (IX ст. до н. е. — розпад родоплемінного суспільства); **архаїчний** (VII—VI ст. до н. е. — становлення рабовласницьких держав-полісів); **класичний** (V ст. до н. е. — до останньої третини IV ст. до н. е. — розквіт полісів); **елліністичний** (остання третина IV ст. до н. е. — до II ст. до н. е. — занепад полісів, імперія Олександра Македонського, елліністичні держави).

Основою культури античної Греції було полісне влаштування держави. У місті-державі (полісі) усі вільні громадяни Брала участь у народних зборах, судах, у прийнятті важливих для життя міста рішень. Ця рабовласницька демократія була значно прогресивнішою порівняно зі східними деспотіями. На відміну від Єгипту, Персії, де царів обожнювали, у Греції вже в VII—VI ст. до н. е. не було жаху перед вищою владою. Такий спосіб життя вів до формування почуття власної гідності, відповідальності, довір'я власному розуму.

Важливу роль у становленні античної культури відіграла боротьба — агон. Агон — це принцип змагання у всіх сферах особистого й суспільного життя. Нагородою переможцеві було суспільне визнання й повага. Дух змагання пронизував усе, навіть повсякденні справи греків. Особливо яскраво він виявився у спортивних іграх (наприклад, в олімпіадах). Переможцям олімпіад ставили пам'ятники у храмах. Їх зустрічали з особливими почестями: пробивали в стіні, що оточувала поліс, пролом, щоб переможець зміг пройти по цьому шляху не блукаючи докільцям.

Греки вважали, що про їх життя піклуються боги, і тому уникали надмірностей. Вони були невибагливі в харчуванні, скромні в одязі й побуті. Житловий будинок взагалі використовувався в основному тільки для ночівлі. Життя проходило на площах і стадіонах.

У мистецтві А. дала великих скульпторів, художників, філософів.

Період А. характеризується створенням величезної імперії Олександра Македонського. Вона сягала від Балкан до Єгипту й

від Дунаю до Інду. Греки та грецька культура посідали в ній провідне місце.

Римська культура наслідувала досягнення античної Греції й розвинула їх. Основні цінності Римської цивілізації були подібні до грецької. Стародавні римляни головний громадянський обов'язок вбачали у служінні своєму місту і своїй общині. У період найвищого піднесення Риму свобода й незалежність міста і громадян, верховна влада народу були основою суспільства. Численні війни та жорстка військова дисципліна вимагали від римлян стійкості, мужності, вірності й гідності.

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 79—82.] **Зотов В. М.**

АНТРОПОГЕННИЙ (від лат. «людина» й від грец. «народжений») — усе, що створене людьми, штучне. Нерідко цей термін застосовують до визначення феномена культури як «другої природи», тобто всього того, що створено людською цивілізацією.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С.334]. **Таран В. О.**

АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ (бл. 1111—1174 рр.) — князь володимиро-суздальський (з 1157 р.), син Юрія Долгорукого. Об'єднав північно-східні землі Русі навколо Володимиро-Суздальського князівства. Боровся проти самовладдя бояр. У 1169 р. захопив Київ. Убитий боярами в резиденції — у с. Боголюбіві.

[Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — С. 230.] **Зотов В. М.**

АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ — за церковними легендами, — один із дванадцяти апостолів Ісуса Христа, брат св. Петра. Проповідував християнство серед народів, що населяли південний, східний і північно-східний береги Чорного моря, подорожував Дніпром до Новгороду і Балтійським морем до Риму. За руськими літописами, навчав християнської віри слов'ян давньої Русі, побував біля Києва й на дніпровських берегах встановив хрест. На цьому місці збудовано Андріївську церкву. Помер мученицькою смертю на хресті.

[Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 230.] **Зотов В. М.**

АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (982—1073) — засновник Києво-Печерського монастиря, найвизначніший релігійний діяч Київської Русі. Народився на Чернігівщині. Мав світське ім'я Антип. У ранній молодості прийняв постриг. На початку 50-х рр. XI ст. оселився в печері поблизу с. Берестова, почав збирати братію. Невдовзі Печерський монастир став найбільшим і найавторитетнішим духовним осередком не тільки Києва, а й усієї Русі. Похований у Ближній печері Києво-Печерського монастиря (вона має ще назву Антонієвої).

[Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — С. 257.] **Зотов В. М.**

АНТОНОВИЧ Володимир (1834-1908) — історик, археолог, громадський діяч. Народився на Київщині. Навчався в Київському університеті. Засновник «Київської школи» істориків, до якої належав ряд відомих дослідників — М. Грушевський, Д. Багалій, П. Голубовський та ін. Видавець і редактор архівних матеріалів та джерел з історії України. Зібрав, зредагував і видав 8 томів «Архива Юго-Западной России», що стосуються історії правобережної України XVI-XVIII ст. За його редакцією також вийшли «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (1890—1896), «Дневник Станислава Освецима (1643—1651)», «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (1874). Майже півстоліття Антонович стояв на чолі українського громадсько-політичного життя, був головою київської Старої Громади, за його ініціативою в 1890 р. у Галичині була укладена «угода» між поляками й українцями у львівському сеймі.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 13]. **Зотов В. М.**

АНТОНОВ Олег (1906—1984) — видатний авіаконструктор, академік, заслужений діяч науки України. Народився в Московській обл. Закінчив Ленінградський політехнічний інститут (1930). З 1962 р. — генеральний конструктор з літакобудування в СРСР. Конструкторське бюро Антонова знаходилося в Україні. Створив понад 60 типів транспортних літаків і планерів. Основні наукові праці присвячені питанням планеризму, літакобудування, економіці.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 14.] *Зотов В. М.*

АНТРОПОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА» — прибічники цього напрямку виходять з того, що культура є наслідком небіологічної (соціальної) діяльності людини. Тому культура, на їх думку, є все те, що створене й створюється людьми (як позитивне, так і негативне).

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 333—334.] *Клімачова А. В.*

АНТРОПОЛОГІЯ УКРАЇНИ (від грец. «учення про людину») — природнича наука в Україні, яка вивчає людину в часі й просторі, досліджуючи її зовнішній вигляд та спадкові прикмети й визначаючи раси як групи людей, що мають однакові тілесні та духовні успадковані властивості. Найдавніші відомості про фізичний вигляд і звичаї населення України наявні в рукописах Геродота та Гіпократата, що описують скіфів, а також у пізніших працях візантійських і арабських авторів середньовіччя (Прокопій, Захарій Ретор, Ібн-Даст, Ібн-Фадлан та ін.). Описи вигляду українського населення зустрічаються також у творах мандрівників XVII-XVIII ст. Як наука А. в Україні сформувалася в середині XIX ст. Перші наукові фізичні характеристики українців дали французький дослідник Е. Т. Амі, російський учений А. Богданов (опис черепів княжої доби), польські антропологи Й. Майер, І. Коперницький (вивчення галицького населення). Засновником української антропології є Хв.Вовк. котрий, ідучи за принципом французької антропологічної школи, висунув динарську расу як основний расовий складник українського народу («Антропологические особенности украинского народа», 1916). Проти його тези виступав російський антрополог Д. Анучін, характеризуючи її як «націоналістичну». Учні Вовка І. Раковський, С. Руденко, А. Носов та інші продовжували його працю.

На картинах художників В. Маковського («Українка») і М. Ранкова («Українець») зображені зовнішні риси мешканців України.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 14.] *Зотов В. М.*

АНТРОПОНІМІКА (антропономастика) (від грец. «ім'я людини») — розділ ономастики (галузь мовознавства, що вивчає

назви родів, племен, націй, географічні назви та ін.), в якому досліджуються власні імена, прізвища, прізвиська, псевдоніми, імена персонажів творів тощо.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — 15.] **Клімачова А. В.**

АПОКРИФИ (від грец. «таємний, прихований») — релігійні твори на біблійні теми, не прийняті церквою. До східних слов'ян А. прийшли з Візантії та Болгарії (XI-XII ст.). Ортодоксальна церква не сприймала А., накладала на них заборону. Так з'явилися індекси «ложних книг», відомі вже в киево-руську добу, приміром, у складі «Ізборника Святослава» (1073). А. (до них відносилися також книги ворожін'я, громники, проповіді, казання тощо) мали неабиякий вплив на художню літературу. Так, «неканонічні тексти» «Об'явлення Апостола Павла» були одним із джерел «Божественної комедії» Данте. Сюжет «Ходіння Богородиці по муках» переосмислював П. Тичина («Скорботна мати»).

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 20.; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 57] **Таран В. О.**

«АПОЛОНІЙСЬКА» ТА «ДІОНІСІЙСЬКА» ЛІНІЇ В КУЛЬТУРІ — поняття, запропоновані німецькими романтиками, а також Шіллером, Шеллінгом та іншими й розвинені Ф. Ніцше в праці «Народження трагедії з духу музики». Цими поняттями Ніцше образно означив буття й художню творчість. Лінія «Аполона» — це все світле, раціональне, споглядальне; «діонісійське» — темне, хаотичне, ірраціональне. Саме з цими початками, за Ніцше, пов'язаний розвиток культури. Досягнення ідеалу, шедевру (зокрема в мистецтві) можливе тільки за умови рівноваги гармонії цих двох начал.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 334.] **Клімачова А. В.**

АПОСТОЛ Данило (1654—1734) — гетьман України. За часів гетьмана І. Скоропадського був одним із найавторитетніших полковників, після його смерті разом із чернігівським полковником П. Полуботком боронив автономні права України й домагав-

ся ліквідації створеної Петром I Малоросійської колегії. Обраний у 1727 р. гетьманом України, багато зробив для впорядкування козацької адміністрації, для судових реформ. Обстоював інтереси української торгівлі й боровся з торговою системою, яку запровадив в Україні Петро I на користь московській державі і яка призвела українську торгівлю до занепаду.

В українській історії відомий як один із найкращих українських діячів, як «володар, котрому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет супроти російських і місцевих властей» (гетьман Дорошенко).

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 18.] **Зотов В. М.**

АРТЕФАКТ (від лат. «штучно створене») — будь-який штучно створений предмет (наприклад, речі, дороги, одяг, зброя, техніка, прилади, тобто все те, що створене людьми).

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 334.] **Зотов В. М.**

АРХЕТИП (від грец. «початок, походження», «слід, відбиток») — первинна форма, прообраз, зразок, що склався в душі людини. У психоаналітичній концепції К.-Г. Юнга поняття А. співвідноситься з неусвідомленою діяльністю людей. За Юнгом, А. — це психічні структури, що беруть початок від народження людини і є результатом історичного розвитку людства. А. приховані в колективному, несвідомому, загальному для всього людства і є сукупністю притаманних від народження форм людської уяви. Аналіз А. є засобом дослідження культур та національної свідомості.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 39.] **Таран В. О.**

АРХІТЕКТУРА (від грец. «будівник») 1. Вид мистецтва, метою якого є будівництво споруд, що відповідають утилітарним і духовним потребам людей. 2. Діяльність проектування й керівництва процесом будівництва споруд, яка синтезує в собі художні, наукові й технічні аспекти. 3. Сукупність характерних ознак будівель певного періоду історії людства (антична, готична, Відродження, бароко і т. д.) або історії національної культури (Індії, Київської Русі, Америки і т. д.). Разом із ткацтвом та виготовленням зброї, живописом і танцями А. є найдавнішим із людських умінь. Як галузь мистецтва А. оформлюється в культурах Месо-

потамії та Єгипту, досягаючи найвищого розквіту у XXVII—XXV ст. до н.е. (піраміди в Сак карі і Гізі, зіккурат в Урі тощо). Як авторське мистецтво А. зароджується у V ст до н.е. в Античній Греції: Парфенон, афінський Акрополь. У I ст. виникають самостійні теоретичні знання про А. у трактаті римського архітектора Вітрувія «Десять книг про архітектуру». Нового імпульсу теорія А. отримує в італійському Відродженні (трактати Альберті, Палладіо). У XVII—XVIII ст. теорія й практика А. стають головними дисциплінами в художніх академіях. Сьогодні А. посідає проміжне місце між будівельним проектуванням, технічним проектуванням, дизайном і власне художньою діяльністю.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 21—22.] **Клімачова А. В.**

АСИМІЛЯЦІЯ КУЛЬТУРНА (від лат. «схожість») — механічне засвоєння нових цінностей, поглинання однієї культури іншою (як правило, більш слабка культура поглинається сильнішою). Процесові культурної А. сприяють завоювання, цілеспрямована культурна політика, змішані шлюби і т. п. Повна культурна А. закінчується втратою мови й загибеллю більш слабкої культури.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 335.] **Зотов В. М.**

АСКАНІЯ-НОВА — перший заповідник, організований в Україні (Херсонська обл.). У 1828 р. німецький герцог Ангальт-Кетенський заснував хутір, названий на честь маєтку в Німеччині — Асканією-Новою. У 1874 р. тут було закладено зоопарк, в 1887 р. — ботанічний сад. З 1921 р. — державний заповідник, який складається з акліматизаційного зоопарку, ботанічного парку, заповідного цілинного степу. Займає 33 тис. га. Включений до міжнародної мережі біосферних заповідників. Тут зібрано унікальні види диких тварин — антилоп, зебр, оленів і птахів, а також акліматизовано понад 120 деревних та кущових порід.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 17.] **Клімачова А. В.**

АСКОЛЬД І ДІР — напівлегендарні постаті, згадувані в «Початковому літописі» як київські князі. Аскольд (?—882), нащадок Кия, прямий спадкоємець київського престолу, останній

представник першої династії давньоруських правителів. Змінив при владі свого брата Діра. Заради піднесення політичного авторитету перейняв на себе титул кагана, що дорівнював імператорському. Тим актом Русь стала врівень з Візантією та Хозарією — найсильнішими тогочасними державами. За врядування Аскольда Русь міцно утвердилася на узбережжі Понту, який у тогочасних джерелах дістав назву «Руського моря».

Найбільшими акціями Аскольда були чотири походи проти Візантії та укладені ним мирні угоди з греками. Наслідком переможного походу 874 р. було перше хрещення Русі та заснування Київської єпархії в ранзі митрополії. Аскольд трагічно загинув унаслідок перевороту й захоплення Києва військом ладозького князя, малолітнього Ігоря Рюриковича. Його поховано на Угорській горі в Києві (Аскольдова могила).

Образ Аскольда відтворено в романі Л. Горлача «Перст Аскольда».

[Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 335.] **Зотов В. М.**

АСКОЛЬДОВА МОГИЛА — частина природно-архітектурного парку на правому березі Дніпра, за літописом, місце загибелі київських князів Аскольда і Діра. За проектом А. Меленського тут було споруджено ротонду з колонадою в класичному стилі — чудову пам'ятку архітектури поч. XIX ст. З кінця XVIII ст. стає одним із найкрасивіших у Європі кладовищ, яке було знищене за наказом наркома Затонського (1934).

На образ А. м. натрапляємо в однойменних картинах Т. Шевченка і С. Шишка, у вірші П. Тичини «Пам'яті тридцяти».

[Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — С. 335.] **Зотов В. М.**

АСПЕКТИ КУЛЬТУРИ (від лат. «погляд, вигляд») — точки зору, з яких розглядають культуру. В культурології виділяють такі 5 А.к.: 1) генетичний; 2) гносеологічний; 3) аксіологічний; 4) нормативний; 5) соціологічний.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 335.] **Зотов В. М.**

АСТРАЛЬНИЙ КУЛЬТ (від грец. «зірка») — культ небесних світил. Елементи А.к. трапляються в народних віруваннях і в ар-

хеологічних пам'ятках, знайдених в українській землі, де різні орнаментні прикраси (роzetки, хрести, свастики) вказують на існування колись на українській території культу Сонця. Особливо переповнені залишками астрального культу давні колядки, в яких небесним світилам приписується творча роль у створенні світу, а також весільні пісні, в котрих молоді уподібнені до небесного подружжя Місяця та Вечірньої Зорі, а їх батьки — до батьків Усесвіту Неба та Землі.

До нашого часу існує повір'я про народження кожної людини під якоюсь зіркою, спостерігаючи яку нібито можна не тільки передбачити своє майбутнє, а й відвернути небажане.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 25.] **Таран В. О.**

АТАРАКСІЯ (від грец. «незворушливість») — категорія давньогрецької етики, яка характеризує стан незворушливості, душевного спокою. Античні мислителі вважали, що мудрець повинен прагнути до А., яка надає умови для неупереджених роздумів. Шлях до досягнення А. вони розуміли по-різному. Матеріалісти (Демокріт, Епікур, Лукрецій) бачили цей шлях у пізнанні світу, подоланні жаху й забобонів, у досягненні душевного спокою та внутрішньої гармонії. В етиці прибічників скептицизму (Піррон) А. досягається утриманням від суджень про добро і зло, істини та омани, примиренням з дійсністю (апатія). Щастя, на думку Піррона, полягає в незворушливості й відсутності страждань.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 41] **Таран В. О.**

АТЕЇЗМ (від грец. «безбожжя») — термін для характеристики світоглядних орієнтацій людини, вільних від необхідності апелювати до надприродного. Упродовж історії зміст поняття А. змінювався під впливом розвитку виробництва, удосконалення суспільних відносин, розвитком наукового пізнання взагалі. Формування А. відображає звільнення людини від панування над нею стихійних сил природи й суспільства. А. не тотожний різним формам критики релігії, хоча в минулому подеколи й був пов'язаний з ними. Водночас А. нетотожний і антиатеїзмові. Якщо він і є супутником релігії, то не тому, що без неї не може існувати, а тому, що витлумачує ті самі, що й вона, проблеми взаємодії людини і світу. А. як форма філософського освоєння світу цікавить не стільки онтологічний чи гносеологічний, скільки індиві-

дуально-практичний аспект ставлення людини до світу, зокрема питання про те, чи вільна людина у своїй діяльності, чи перебуває вона під абсолютним впливом необхідності.

Соціальний зміст А. полягає не у звільненні свідомості людей від релігійних уявлень, а в утвердженні людини в такому бутті, яке виключає необхідність звернення її до надприродних сил тоді й там, де вона діє сама. А. зорієнтовує людину на свідомий контроль за всіма процесами своєї життєдіяльності.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — с. 42; Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 25—26.]
Зотов В. М.

Бб

БАБА КАМ'ЯНА — людиноподібна кам'яна статуя (до 4 м заввишки), що трапляється в степах України поміж Дніпром і Доном на шляхах давніх кочових народів, у сидячій або стоячій позі, іноді з посудиною в руках. Пов'язана з культом предків. Поширена в степовій частині Європи (на території України належить скифам, сарматам, половцям (датується VII ст. до н.е. — XIII ст. н.е.) та Азії. Дослідник Я.Новицький записав народний переказ: «Кам'яні баби — то люди колись були, звали їх великодонами. Бог сотворив їх ще перед сонцем, вони жили в темноті, мали кам'яні корита, доїли в них молоко корів і з того жили. Як послав бог сонце, стали виходити великодони та плювати на нього. Господь розгнівався і прокляв їх. З того часу вони зменшились і закам'яніли».

[Українська Радянська енциклопедія: В 17 т. — Т.1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.:Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 390; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 19.] *Клімачова А. В.*

БАБИН ЯР — найбільша братська могила на планеті, де поховано 150 тис. замордованих фашистами 29 вересня 1941 р. євреїв, українців, циган, росіян — мирних жителів Києва та радянських військовополонених.

Знуцання фашистів відображено в романі російського письменника А. Кузнецова «Бабин Яр». На картині художника С. Шишка відтворено місце поховання в Бабиному Яру. Тема Яру звучить у концерті для солістів, хору та симфонічного оркестру «Реквієм» (композитор С. Станкович). Письменник І. Дзюба назвав Б.Я. спільною трагедією єврейського й українського народів.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 20.] **Зотов В. М.**

БАГРЯНИЙ Іван (Іван Лозов'яга; 1907—1963) — письменник, публіцист, громадський і політичний діяч. Народився на Сумщині, навчався в Київському художньому інституті. Належав до літературного об'єднання «Марс». Перші твори з'явилися у 1926 р. Автор збірки віршів «До меж заказаних», історичного роману у віршах «Скелька», поем «Монголія» і «Аве Марія». У 1932 р. був репресований. У 1945 р. емігрував до Німеччини.

В еміграції відновив літературну працю переважно в прозі. Вів активну громадську діяльність (засновник Української Революційної Демократичної партії, заступник голови Української народної республіки у вигнанні, заснував і редагував газету «Українські вісті»). За кордоном написав і видав збірку поезій «Золотий бумеранг», романи «Звіролови» («Тигролови»), «Сад Гетсиманський», «Огненне коло», памфлет «Чому я не хочу повертатися до СРСР?» та ін. твори.

У 1996 р. Фундація ім. І. Багряного (США, м. Детройт), Спілка письменників України та Всеукраїнське товариство ім. Т. Шевченка «Просвіта» заснували щорічну премію ім. І. Багряного за визначний внесок у розбудову державної незалежності України та консолідацію суспільства. Першими лауреатами стали письменники І. Дзюба та О. Шугай.

[Шугай О. Іван Багряний: через терни Гетсиманського саду. — К., 1996; М. Жулинський Іван Багряний // Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 2. — С. 231—234; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 20.] **Зотов В. М.**

БАЙДА — герой української народної пісні «В Цареграді, на риночку» («Пісня про Байду»), узагальнений образ патріота рідної землі, борця проти турецько-татарсько гніту. В українських народних переказах образ Байди інколи пов'язувався з засновником першої Січі Д. Вишневецьким. Про нього писали М. Костомаров, М. Грушевський. С. Черкасенко, Г. Чупринка.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 1 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 407.] **Клімачова А. В.**

БАНДЕРА Степан (1909—1959) — політичний діяч. Народився поблизу міста Станиславів (сучасного Івано-Франківська), навчався у Львівській вищій політехнічній школі. З 1932 р. виконував обов'язки провідника ОУН і крайового коменданта УВО (Української військової організації). За акції проти більшовиків і замах на життя польського міністра Перацького був засуджений на смертну кару, замінену завдяки загальній амністії на довічне ув'язнення. В еміграції очолив ОУН. За свою діяльність був заарештований гестапо й сидів у німецьких тюрмах та концтаборах до вересня 1944 р. У 1953 р. на IV Конференції закордонних частин ОУН його обрано їх провідником. Автор статей на тему українського націоналізму. Убитий агентом КДБ Сташинським. Похований у Мюнхені.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 24.] **Таран В. О.**

БАЙКОВЕ КЛАДОВИЩЕ — місце поховання осіб православною, лютеранською й католицькою віросповідань у м. Києві. Закладено 1833 р. Поховання здійснюється на спеціальних для кожного віросповідання відокремлених частинах. У 1884 р. збудовано кам'яну церкву, яка діє і нині. Ліворуч від дороги розташоване Старе, а праворуч — Нове (з 1880 р.) кладовище. Тут поховані: А. Бучма, Г. Верьовка, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Заньковецька, М. Лисенко, П. Майборода, І. Миколайчук, Г. Нарбут, Є. Патон, І.Світличний, В. Стус, П. Тичина, Леся Українка та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 24.] **Зотов В. М.**

БАРД (від кельт. «поет») — народний поет та співак у стародавніх кельтів. Пізніше, в часи середньовіччя, Б. називали професійних поетів, музикантів і виконавців власних пісень у Фландрії, Уельсі й Шотландії. Щоб здобути це звання, початківець мусив оволодівати версифікаційною майстерністю впродовж 10—12 років. Поезія Б., що проіснувала майже до XVIII ст., мала великий вплив на європейську літературу, і передусім на романтизм, особливо після видання пісень легендарного Оссіана, здійсненого Дж. Маклерсоном. Відтоді слово Б. уживається як синонім до слова «поет». Сьогодні бардами називають

слова «поет». Сьогодні бардами називають виконавців пісень, написаних ними самими. Найбільш відомими Б. в країнах СНД є Б. Окуджава, В. Висоцький, подружжя Нікітіних, О. Розенбаум, Ю. Візбор, О. Галич, Е. Драч, В. Жданкін та ін. Творчість декого з Б. (В. Висоцький) вивчається в загальноосвітніх школах.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — 336.; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 78] **Таран В. О.**

БАРОКО (від *итал.* «дивний, химерний») — напрям у європейському мистецтві й літературі XVII—XVIII ст. Виражає почуття непостійності, тривоги, марності буття й трагізму людського існування. Прагнення вразити є причиною схильності до пишності, барвистості. Художня логіка Б. наслідує головні риси маньєризму й наступного рококо. Стиль Б. близький до мистецтва епохи Відродження (особливо до творчості Мікеланджело). Для Б. характерним є підпорядкування деталей та орнаментів єдиній композиції, що складає ансамбль. Яскравим прикладом Б. в архітектурі є творчість Дж.Л. Берніні, в музиці — А. Вівальді, в живописі — М. Караваджо, П. П. Рубенса, в літературі — П. Кальдерона. У XX ст. риси Б. були притаманні творчості Д. Сікейроса (Мексика).

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 25—26] **Клімачова А. В.**

БАРОКО УКРАЇНСЬКЕ — художній стиль в українському мистецтві XVII-XVIII ст., який іноді називають також козацьким Б. Українське Б. дещо запозичило з західноєвропейського, але мало й свої національні джерела (давньоруські витоки, фольклор). На відміну від західноєвропейського, У.Б. характеризується меншою обтяженістю прикрасами, простотою та спокоєм. Розвиток Б. в українській літературі посилювався після заснування Києво-Могилянської академії (1632), яка у своїй культурно-освітній діяльності орієнтувалася на систему латинських шкіл Європи. Бароковий стиль притаманний поезії Л.Барановича («Меч духовний», «Труби словес проповідних»), І. Галятовського («Ключ розуміння»), А. Радивиловського («Огородок Марії Богородиці»), козацьким літописам Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка.

В архітектурі провідним типом споруд стає так званий козацький собор — п'ятикупольний, з чотирма однаковими фасадами

(Миколаївський собор в Ніжині, Георгіївський — у Видубецькому монастирі). Шедевром У.б. вважається дзвіниця Далеких печер Києво-Печерської лаври.

[Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. — К.: Україна, 2003. — С. 37; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 79—80]

Таран В. О.

БАТЬКІВЩИНА — історично усталена сфера буття людської спільноти; місце народження людини (або походження народу) як носія певних культуротвірних, духовно-моральних потенцій; просторово визначене положення в бутті, що є для людини вихідним у її ставленні до світу. Історична, культурна, національна й особистісна значущість поняття Б. відбиває глибинний зв'язок суб'єктивних переживань, свідомості й духовності людини з відповідним природним і культурним середовищем. Проте цей зв'язок стосується не стільки «зв'язків крові», що символізують біологічну спільність походження, скільки внутрішніх, суб'єктивних актів визнання й любові, котрі втілюють людську потребу в соціальному середовищі власного існування. Розрізняють поняття «велика» і «мала» Б. Перше визначає належність людини до певної держави або національної єдності; друге фіксує досвід сприйняття безпосередньої локальної цілісності, з якою пов'язаний життєвий шлях особистості.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 47—48.] **Таран В. О.**

БЕЗСМЕРТЯ — ідея, що окреслює можливість існування особистості після смерті, безпосередньо чи в пам'яті нащадків (через творення вчинків або культурних артефактів). Ідея Б. — світоглядна основа більшості релігій та низки філософських систем. У сучасній культурі поняття Б. є суперечливим і змінюється залежно від типу світопереживання. У межах стихійно-родового типу світопереживання Б. вбачається у продовженні роду; у межах духовно-творчого — у культурній сфері (творче Б.); представники духовно-містичного світопереживання розглядають Б. як самоусвідомлення та самопізнання; у відкрито-особистісному (поліцентричному) типі світопереживання існує тенденція до об'єднання його різних варіантів. На основі стихійно-родового, духовно-творчого й духовно-містичного типів світопереживання розгортаються натуралістична, культурологічна та спіритуалістична.

тична (містико-ідеалістична) парадигми Б. Між ними виникає суперечність, що може переходити в антагонізм, коли протилежні погляди кваліфікуються як онтологічно хибні й морально негативні. Б. особистості екзистенційно поєднане з феноменом любові. Завдяки любові відбувається постійне відновлення людського роду, створення артефактів культури, які передаються від покоління до покоління.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 50.] **Таран В. О.**

БЕРЕГИНЯ — образ доброго духу в давніх східнослов'янських віруваннях, уособлення материнського заступництва від будь-якого зла. Культ Б. започаткувався в первісні часи, коли давні українці приносили жертви упирям і берегиням. З еволюцією релігійних уявлень Б. стає «хатньою» богинею, захищаючи оселю, всю родину, особливо малих дітей від хвороб, звірів, смерті тощо. Традиційний малюнок Б. — символічна постать жінки з застережливо піднятими руками.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 3.] **Таран В. О.**

«БЕРЕЗІЛЬ» — один із перших українських театрів. Заснований Л. Курбасом у 1922 р. Мав авангардний новаторський характер. У театрі виступали А. Бучма, Є. Бондаренко, В. Василько, В. Тягно та ін. Були поставлені такі спектаклі: «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Маклена Граса» М. Куліша, «Жакерія» за П. Меріме та ін. У 1935 р. «Березіль» перейменовано в Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 510—511.] **Зотов В. М.**

«БЕРЕЗІЛЬ» (до поч. 1990-х років «Прапор») — літературно-художній та громадсько-політичний щомісячний часопис, орган Спілки письменників України (СПУ). Заснований на базі альманаху «Харків», під назвою «Прапор» виходив у Харкові з січня 1956, а з 1991 р. — «Березіль». У журналі друкуються поетичні, прозові, драматичні твори сучасних письменників, переклади з зарубіжних літератур, літературно-критичні, історичні, публіцистичні матеріали, популяризуються культурно-мистецькі надбання Слобожанщини. піднімаються питання з публіцистики та критики. Головний редактор — Ю. Стадниченко.

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 82—90] **Зотов В. М.**

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 р. — договірні умови, що визначали правове й політичне становище України після приєднання до Росії. Укладені в результаті переговорів українського посольства з російським урядом у Москві (23 березня — 6 квітня). Оригінали цих документів не збереглися. Збереглися лише чернетки актів, написані московськими дяками, в яких дуже багато виправлень. За Б.ст., Україні надавались автономні права, встановлювався 60-тисячний козацький реєстр, старшинська адміністрація зберігала право збирання податків, російським урядовцям заборонялося втручання у внутрішні справи України, підтверджувалися станові привілеї української козацької старшини, шляхти й духівництва та водночас закріплювалася феодальна залежність селянства. Згодом російський уряд почав скасовувати Б.ст. і у 80-х роках XVIII ст. остаточно ліквідував залишки автономного устрою України.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 33.] **Зотов В. М.**

БЕРИНДА Памво (світське ім'я — Павло; народ, між 1555—60 рр., помер у 1632 р.) — письменник, лексикограф, педагог, гравер, друкар. Народився на Львівщині. Був високоосвіченою людиною: крім української, знав церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську мови. Уперше в українському друкарстві впровадив сюжетні ілюстрації. Був головним друкарем і завідувачем Києво-Печерської друкарні. Найвизначніша наукова праця — «Лексиконъ славеноросскій и имень тлъкованіє» (Київ, 1627), в якому українською мовою перекладено або витлумачено близько 7 тис. слів. Беринду вважають одним із зачинателів шкільної драми. Він підніс на новий рівень мистецтво графіки на Україні, згуртувавши навколо себе талановитих граверів.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 1. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 514.] **Зотов В. М.**

БІБЛІЯ (від грец. «книги») — стародавня пам'ятка писемності, зібрання різних за формою і змістом релігійних та світських книг, які творилися з XII ст. до н.е. по II ст. н.е. Складається з двох частин: Старого Завіту, що визнається за «святе письмо» іудаїзмом і християнством, та Нового Завіту, що вважається «свя-

тим письмом» тільки християнством. До Старого Завіту входять пам'ятки давньоєврейської літератури: П'ятикнижжя (Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня), книги історичні, чотири книги Царств, дві хроніки (Паралипомени), книги Єздри, Неемії та інші, Пісня пісень Соломона, Єкклезіаст та ін. Новий Завіт складається з 4 євангелій — Матфія, Марка, Луки, Іоанна, Діянь та послань апостолів. Апокаліпсису.

В Україні повний текст Б. вийшов з друкарні Києво-Печерської лаври у 1758 р., а перший переклад сучасною українською мовою здійснено в кінці XIX — на початку XX ст. П. Кулішем. Перекладали цей твір також І. Нечуй-Левицький та І. Пуллой.

Біблійні мотиви інтерпретували Т. Шевченко («Марія», «Ісаяя» та ін.), Леся Українка (поеми «Самсон», «Вавилонський полон», «На полі крові», «Одержима»), М. Зеров, Л. Костенко, І. Драч та ін. У старовинному м. Острозі (Рівненщина) з 1995 р. проводяться традиційні щорічні Міжнародні науково-практичні конференції «Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України».

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 34—35.] *Таран В. О.*

БІЛАШ Олександр (1931) — композитор. Народився на Полтавщині, закінчив Київську консерваторію. Написав відомі ліричні пісні «Два кольори», «Лелеченьки», «Ясени», жартівлива — «Треба йти до осені», пісню-романс «Цвітуть осінні тихі небеса», пісня-думу «Сину, качки летять», оперу «Гайдамаки», оперету «Легенда про Київ», музику до вистав та кінофільмів.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 34.] *Зотов В. М.*

БІЛОКУР Катерина (1900—1961) — живописець. З 1956 р. — народна художниця України. Народилася на Київщині; читати, писати й малювати навчилася самотужки. Жила у злиднях. Написала такі картини: «Квіти увечері», «Буйна», «Декоративне панно», «Колгоспне поле», «Цар-колос», «Гарбузи цвітуть», «Жоржини», «Рожі і троянди», «Натюрморт з хлібом», «Осінь», портрети й автопортрети.

У Богданівці, рідному селі К. Білокур, відкрито меморіальний музей-садибу художниці, на території садиби встановлено

пам'ятник (1977). Композитор Л. Дичко створила балет «Катерина Білокур» (1983), поставлено однойменний телеспектакль (1980), знято документальний фільм «Чарівний світ Катерини Білокур», художній фільм «Буйна» (2 серії, 1989, «Укртелефільм»). Образ народної майстрині відтворено в романі В. Яворівського «Автопортрет з уяви» та в скульптурі Г. Кальченко «Катерина Білокур».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 35.] **Клімачова А.В.**

БЛАВАТСЬКА Олена (1831—1891) — письменниця й мандрівниця, засновниця теософії. Народилася в Катеринославі (Дніпропетровськ). На формування світогляду певний вплив мала українська народна демонологія. Освіту здобула в Парижі й Лондоні. Основною метою її життя стало поширення між людьми різних станів і рас віри в єдність духовних сил людства. Авторка таких книг: «Серпанок Ізиди», «Ключ до теозофії», «Таємна доктрина» і «Голос тиші». Організувала Всесвітнє теозофічне товариство (1875), центр якого знаходиться в Індії, а філії діють в усьому світі. Померла в Лондоні.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 36.] **Таран В. О.**

БЛАГОВІЩЕННЯ — християнське свято, у православ'ї належить до двонадцятьох свят. Важлива віха землеробського календаря українців. До цього свята (25 березня за ст.ст.) лелеки прилітали з вирію й починали вити гнізда. Існувало повір'я, що на Б. відкривалася земля і з неї виповзали змії, вужі та ін. плазуни. За народними уявленнями, лише після Б. можна було розпочинати польові роботи. Раніше ж «турбувати» землю вважалося великим гріхом. На Б. говорять: «Бусень, бусень, на тобі голвоту (свячений хліб), а ти мені жита копу», «На Благовіщення і птиця не в'є», «Який день на Благовіщення, такий на Великдень».

Свято Б. зображено на однойменних картинах Я. Мучики та Федуска з Самбора.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 36—37.] **Таран В. О.**

БОГЕМА (від *франц.* «циганщина») — середовище художньої інтелігенції (актори, музиканти, художники), для якого влас-

тивий безпечний, неупорядкований стиль життя за відсутності надійного матеріального забезпечення; стиль життя, побут такого середовища.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 337.] *Клімачова А. В.*

БОГУН Іван (?—1664). один із найвидатніших військових діячів епохи визвольної війни українського народу проти Польщі. На початку війни Хмельницький призначив Богуна полковником вінницьким і поклав на нього обов'язок оборони західних територій України від шляхти. Козацькі літописці оповідають, що Богун часто йшов у перших рядах свого полку. Коли 1651 р. драматично для козацтва закінчилася битва під Берестечком і Хмельницького взяли у полон вчорашні його спільники-татари, козаки проголосили наказним гетьманом І. Богуна. Він зумів організувати відступ через болото й ціною життя трьохсот запорожців врятував від знищення козацьку армію. Теоретики батального мистецтва високо оцінюють операції І. Богуна проти війська С. Чернецького, котре вдерлося 1653 р. на Брацлавщину. Хитрими маневрами він заманив Чернецького під м. Монастирище і розгромив його. Коли в 1662 р. поляки кинули І. Богуна до в'язниці, він погодився з планом Яна Казимира про похід на Лівобережжя, бо задумав згуртувати війська для відсічі полякам. Та наміри його стали відомі. Богуна стратили під Новгород-Сіверським.

Постать славного полковника висвітлено у трилогії М. Старицького «Перед бурею», «Буря», «Біля пристані» та в повісті А. Кашенка «Борці за правду». І. Богунові присвячена картина М. Самокиша «Бій Богуна з Чернецьким під Монастирищем у 1653 р.». Портрет полководця відтворив художник Я. Мадєєвський.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 43.] *Зотов В. М.*

БОГУСЛАВКА МАРУСЯ — героїня української народної думи «Маруся Богуславка». За думою, перебуваючи в турецькій неволі, вона відкрила в'язницю й випустила на волю 700 козаків-невільників. Вірогідних історичних даних про неї немає. Вважають, що це узагальнений образ жінки-патріотки, створений народом на основі фактів патріотичної поведінки багатьох жінок-бранок. Думу про Марусю Богуславку високо оцінював Т. Шевченко, її сюжет використали в однойменних творах І. Нечуй-Левицький, М. Старицький та ін.

Образ героїні народної думи відтворив І. Багрянний у повісті «Маруся Богуславка». В. Авраменко, український хореограф та актор, на власній студії в США поставив кінофільм «Маруся Богуславка» за участю хору О.Кошиця. Композитор А.Свєтчиков створив балет «Маруся Богуславка». У 1981 р. у Богуславі було встановлено пам'ятник героїні народної думи.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 2. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — С. 5.] **Зотов В. М.**

БОЙКИ — етнографічна група українців, які населяють гірські райони Львівської, Івано-Франківської і Закарпатської обл. Дехто з учених виводить назву від частого вживання населенням частки «бойє» в різних значеннях. Гадають, що Б. — нащадки білих хорватів, яких Володимир Великий приєднав до Київської держави. Відрізняються від сусідів мовою (бойківською говіркою), одягом, будівництвом, звичаями. До недавнього часу носили одяг домашнього виробництва: полотняні штани й сорочки, кептар, бриль (широкополий капелюх), ходаки (легке й міцне шкіряне взуття), широкий шкіряний пояс, полотняні сорочки, спідниці-мальованки та білі полотняні тахти. Бойківська сорочка вишивана хрестиковим геометричним узором, рідше рослинним орнаментом, виконаним одним (чорним або червоним) або двома (чорний і червоний, червоний і синій) кольорами. В архітектурі зберігся своєрідний тип бойківської хати (з ганком) і трибанних церков з характерним так званим опоясанням (церква св. Юра XV—XVI ст. у Дрогобичі). Б. зберегли чимало старовинних звичаїв та обрядів. З давніх часів займалися скотарством. Останнім часом — хліборобством, скотарством, садівництвом.

У картині К. Устияновича «Бойківська пара» відтворено епізод з життя Б.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 2. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 10.] **Зотов В. М.**

БОНДАРСТВО — вид деревообробного промислу, пов'язаний з виготовленням місткостей — бочок, діжок, барил, цебер тощо. Порівняно з теслярством та іншими деревообробними промислами в Україні поширилося пізніше, проте швидко набуло значного розвитку, особливо на Поліссі. Українські бондари добре розумілися на різних сортах дерева й добирали їх конкретно для кожного виробу. Зокрема ті, що призначалися для рідин,

виготовляли з твердого дерева, зазвичай з дуба. Поширення металевого посуду призвело до занепаду промислу. Але багато людей упевнені, що дерев'яні місткості надають специфічного смаку солінням, медам, сокам, квасам та іншим напоям.

Про виробу бондарства говорять: «Тим бочка смердить, чим на лита», «Бездонної бочки не наллеш», «Тобі хоч діжу з тістом, то все мало», «З однієї діжки і хліб, і пироги», «Коли мед, так і з ковшем» та ін.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 2. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 36—37.]

Зотов В. М.

БОПІАН Гійом Левасер (приблизно 1600—1673) — французький інженер, який перебував на польській службі в Україні. У 1639 відбудував фортецю Кодак; побудував численні замки й фортеці (Бар, Броди, Кременчук). У 1648 р. повернувся до Франції і в 1650 р. видав славнозвісний «Опис України», який було перекладено на англійську, німецьку, польську, російську, українську мови. У своїх описах віддає належне хоробрості та спритності українських козаків, захоплюється їхнім героїзмом та лицарством: «Хоробрі звитяжці, загартовані в боротьбі, вони готові за першим наказом [...] виступити в похід», «Не можна надивуватися, з якою сміливістю вони перепливають море». Дослідник пише, що вони «понад усе на світі цінують свободу, без свободи не уявляють собі життя».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 45—46.] **Зотов В. М.**

БОРИСФЕН (*від грец.* «той, що тече з півночі») 1. Назва Дніпра в творах Геродота, Арістотеля, Стратона, Овідія, Плінія та ін. 2. Назва м. Ольвії в античних джерелах.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 2. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — С. 47.] **Зотов В. М.**

БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА (Боспор) — одна з античних держав Північного Причорномор'я. Виникла близько 480 р. до н.е., за припущеннями, внаслідок об'єднання грецьких полісів на західних (Пантікапей, Тірітака, Мірмекій) та східних (Гермонаса, Фанагорія, Патрасей тощо) берегах Керченської протоки (Боспор Кіммерійський). Столиця — Пантікапей. Населення мішане: греки, таври, скіфи, синди, меоти, праслов'яни. В 70-х роках IV ст. н.е. внаслідок навали гунів держава розпалася.

У літературі Б.Д. описана у творах М.Костомарова («Эллины Тавриды») та в ін.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 59.]
Зотов В. М.

БОЯН (БАЯН) — легендарний співець часів Київської Русі, творець патріотичних пісень. Уперше згадується у «Слові о полку Ігоревім». Автор цієї пам'ятки літератури стародавньої Русі кілька разів звертається до Бояна, називає його «віщим» співцем, «соловейком старих часів», говорить, що, коли той клав свої віщі персти на живі струни, вони самі князям співали славу. Пісні Бояна надихали військо в поході, запалювали у воїнів жаждою слави й мужності. Пізніше слово «боян» стало вживатися в загальному значенні — видатний поет, народний співець.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 66.]
Клімачова А. В.

БРАТСТВА — національно-релігійні громадські організації міщан та селян України кінця XVI—XVIII ст. Виникли у відповідь на посилення політики національного та релігійного утиску, яку провадили Польща та католицька церква в Україні. У 60-х роках XVI ст. широку діяльність розгорнуло Львівське братство, близько 1615 р. було засноване Київське, а в 1617 р. — Луцьке братства. Міські Б. були аналогічні цеховим корпораціям і мали свої статuti. У спеціальних братських домах відбувалися сходки братчиків, обговорювалися спільні справи, чинився суд, робилися внески й пожертви, влаштовувалися колективні обіди тощо. Надавали матеріальну допомогу своїм членам, організовували школи, друкарні, книгарні, бібліотеки, а найбільш заможні — шпиталі-притулки для хворих і непрацевдатних. Витрати покривали власною працею, за рахунок внесків, прибутків від нерухомого майна, продажу свічок та хмільного меду. Основна мета Б. — сприяння народній освіті, відновленню чистоти національної релігії, проповідь тверезого способу життя та милосердя.

Про діяльність Б. на Західній Україні розповідається в романі Р. Іваничука «Черлене вино».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 78.]
Зотов В. М.

БРЕСТСЬКА УНІЯ 1596 р. — об'єднання православної церкви України й Білорусії з католицькою. У Б.у. частково було реалізовано давню мрію християн про об'єднання в одній церкві. Українські та білоруські єпископи покладали надії, що з утворенням унії українці й білоруси матимуть рівні права з католиками в Польській державі, зросте престиж православних церков, у державі запанує злагода. Але наслідком об'єднання був розкол українського суспільства навпіл: з одного боку, більшість духовенства та народні маси, які виступили проти унії, з іншого — колишні церковні керівники, підтримувані польським королем та купкою прибічників уніатства. Те, що почалося як спроба об'єднати християнські церкви, закінчилося їх подальшим подрібненням, оскільки замість двох стало існувати три церкви: католицька, православна та уніатська, або греко-католицька, як її згодом стали називати. Радянська влада вела жорстоку боротьбу з уніатською церквою, ліквідованою згодом на Львівському церковному соборі (1946). З кінця 80-х років XX ст. греко-католицька церква почала відроджуватися.

[Релігієзнавство: Підручник / За ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка. — К.: Академія, 2000. — С. 286—292] **Зотов В. М.**

БРИЛЬ (солом'яник), головний убір українських селян. Його плели різними способами: рівною широкою стрічкою, а також у зубчики, в луску, косичкою тощо. Перші мали назву простих, а інші — зубчастих. Великою популярністю користувалися Б. з широкими крисами й голівкою у вигляді зрізаного конуса.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 44] **Зотов В. М.**

БРОНЗОВИЙ ВІК — період в історії людства, час поширення виробів із бронзи. У IV тис. до н.е. бронза вже була відома на території Ірану, Месопотамії, Малої Азії, в Єгипті, в II тис. до н.е. — в усій Європі та Азії. На території сучасної України Б.в. тривав близько одного тисячоліття. Умовно його поділяють на три періоди: ранній (XIX-XVI ст. до н.е.), середній (XVI—XII ст. до н.е.), пізній (XII-VIII ст. до н.е.). Основні культури Б.в. в Україні — катакомбна, шнурової кераміки, середньодніпровська, гишнєцька, комарівська, зрубна. Час тривання Б.в. на території сучасної України — 1800—800 рр. до н.е.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 2 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 103—105] **Зотов В. М.**

БРЮЛЛОВ Карл (1799—1852) — видатний російський художник-романтик, професор Академії мистецтв у Петербурзі. У 1838 р. за кошти, виручені від продажу портрета В. Жуковського, якого намалював Брюллов, було викуплено з кріпацтва Т. Шевченка, і невдовзі молодого художника прийняли до Петербурзької академії мистецтв у клас К. Брюллова. Найвідомішою картиною Брюллова є «Останній день Помпеї», в якій виявилось прагнення до психологічної та історичної правдивості.

Портрет В. Жуковського роботи К. Брюллова нині зберігається в Державному музеї Т. Шевченка в Києві.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 111] **Клімачова А. В.**

БРЮХОВЕЦЬКИЙ Іван (?—1668) — гетьман Лівобережної України (1663—1668). Спочатку виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького, служив у чигиринській сотні. Після смерті Хмельницького опинився на Запорозжжі і став кошовим отаманом. 1663 р. на «Чорній Раді» під Ніжином, опираючись на запорожців, козацьку чернь і Москву, здобув гетьманську булаву. А перед цим зробив кілька доносів російському цареві на своїх конкурентів. У 1665 р. поїхав до Москви, де урочисто віддав усю Україну під владу царя, пожертвувавши таким чином українською автономією. За це дістав чин боярина й одружився з дочкою російського боярина. На Правобережжі гетьманом у той час був П. Дорошенко, котрий мріяв про незалежність України і вступив у боротьбу з Брюховецьким, який уже став на Лівобережжі непопулярним, дозволивши царським воєводам грабувати міста. Під впливом всенародного обурення Андрусівським договором у 1668 р. Брюховецький розірвав з Москвою відносини й підняв проти царя повстання, проте розлютований козацький натовп убив його в с. Будищах (сучасна Полтавська обл.).

Постать І. Брюховецького як підступного демагога, інтригана розкрито в романі П. Куліша «Чорна рада».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 49—50] **Зотов В. М.**

БУНЧУК І БУЛАВА — ознаки гетьманської влади, гетьманські клейноди. Бунчук — держак із золотою кулею, під якою ви-

силь кінське волосся. Бунчук турецького походження, був у турків замість прапора. З Туреччини звичай носити бунчука перед воєначальниками прийшов до Польщі, а звідтам — до українських козаків, де їх носили перед гетьманом й запорозькими отаманами. Найдавніша булава знайдена в могильнику біля Азовського моря під Маріуполем. За князівських часів набуває значення дуже поширеної зброї. За козаччини її заступає шабля, а булава набуває значення символу влади. Кожен гетьман мав особисту булаву. Зроблена вона була переважно зі срібла.

Про булаву в народі говорили: «Аби була голова, то знайдеться й булава», «До булави треба голови».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 51] **Зотов В. М.**

БУРСА (від лат. «торба, гаманець»). Спочатку це слово означало «гуртожиток для бідних студентів у середньовічних університетах», пізніше воно стало позначати навчальний заклад. Вперше виникла у Франції. На Україні Б. була при Київській братській школі. З 1632 р. існувала при Києво-Могилянській академії.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 161] **Зотов В. М.**

ВВ

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 р. — таємне розпорядження Російського уряду від 20 липня 1863 р. про заборону друкування крниг українською мовою. Автором був міністр внутрішніх справ Російської імперії П.Валуєв, відомий своїми антиукраїнськими поглядами. В.ц. значною мірою інспірований російськими політичними колами, публіцистами, які звинувачували (нерідко під впливом польської шовіністичної преси) українські національно-культурні сили в революційній пропаганді, політичному сепаратизмі, зв'язках з польським повстанням, у намаганнях створити «окрему» літературу, в «передражнюванні» народної, тобто російської мові. Покликаючись на те, ніби «більшість малоросів самі доводять, що ніякої малоросійської мови не було, нема й бути не може і що наріччя їх, вживане простолюдям, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, В.ц. заборонив друкувати українською мовою шкільні підручники, науково-популярні праці, релігійні видання, що спричинило закриття недільних шкіл, переслідування діячів освіти й культури. Наступним етапом дискримінації українського друку став Емський указ («Указ Юзефовича») у 1867 р.

[Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник. — К.: АртЕк, 2002. — С. 224—227; Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — С.59; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 103] **Зотов В. М.**

ВАРЯГИ (від давньосканд. «норманські воїни, які служили у візантійських імператорів») — назва жителів Скандинавії в давньоруських джерелах. Уперше згадуються в «Повісті временних

літ», де вміщено легенду про «закликання варягів». На Київській Русі з'явилися в IX—X ст. Служили як наймане військо руських князів у так званій варязькій дружині, виконували функції княжих послів. Були добре озброєні — панцирі й шоломи забезпечували захист від ударів ворога, меч давав перевагу в боротьбі зблизка. Під впливом В. була прийнята нова військова тактика. Військо йшло в бій упорядковане, однією лавою, не безладно, як у давніх слов'ян. Вони привчили військо до дисципліни, давали зразок єдності й товариського життя. Швидко асимілювалися з місцевим населенням. Після В. на території сучасної України залишилися два великі могильники (у Києві та Чернігові — Шестошиця).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 230]

Зотов В. М.

ВАЩЕНКО Григорій (1879—1967) — видатний педагог. Закінчив Полтавську духовну семінарію, потім — Московську духовну академію. З 1904 р. займався педагогічною діяльністю. У 1927 р. написав свою найбільшу педагогічно-дидактичну працю «Загальні методи навчання» (на час написання цієї роботи працював завідувачем кафедри педагогіки Полтавського педагогічного інституту). Книга стала підручником для всіх навчальних закладів України, але в 1933 р. в ній знайшли «буржуазний націоналізм», вона була заборонена і знищена, а автора звільнено з посади та порушено справу. Під час війни емігрував до Німеччини. З 1945 р. — професор педагогіки при Українському вільному університеті Мюнхені, з 1946 р. — професор педагогіки та психології у Православній богословській академії в Мюнхені (з 1950 р. — її ректор). За кордоном написані такі праці: «Завдання виховання української молоді», «Релігія і майбутнє людства», «Свобода волі як філософська і педагогічна проблема», «Виховання мужності й героїства» та багато ін. (в Україні не видавалися). У 1995 р. в Україні вийшла перша книжка зі спадщини Ващенка — «Виховний ідеал» (раніше видана в Мюнхені, 1947 р.). Основним напрямком в українській народній освіті вважав національно-патріотичний і релігійний підхід до питань педагогіки. Змістом ідеалу українського виховання, за концепцією Г. Ващенка, має бути служба Богові і служба Батьківщині.

У 1995 р. створено Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Г.Ващенка (голова — А.Погрібний).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 50] **Клімачова А. В.**

ВВЕДЕННЯ — християнське свято, що знаменує початок зимового циклу обрядовості. Відзначали його 21 листопада за ст. ст. (тепер 4 грудня) «коли уводилося літо в зиму». Цей день віщував, яким буде наступний рік: урожайним чи ні, посушливим чи дощовим. На Рівненщині говорять: «Введення прийде — свято наведе». Справді, після Введення йшла низка дуже популярних у народі свят: Катерини, Андрія, Варвари, Сави, Миколи, Ганни і, нарешті, Різдва, Новий рік, Водохреща.

Це одне з найголовніших (дванадцяти) свят православної церкви, встановлене в пам'ять приведення трирічної Марії, майбутньої Богоматері, до Єрусалимського храму, куди її віддали батьки для виховання.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 53; Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 301] **Таран В. О.**

ВЕЛЕС (Волос) — один із найстаріших язичницьких богів, котрий вважався богом достатку. Відома його друга назва — «скотій бог», що стає зрозумілою, коли врахувати, що худоба в давнину вважалася символом багатства взагалі. Крім того, Велес, як і римський Меркурій, був опікуном торгівлі. Те, що Боян у «Слові о полку Ігоревім» названий «Велесовим внуком», вказує й на те, що Велес був також богом поезії й музики, тобто покровителем мистецтва. Назва «Велес» походить від «волох» — волохатий.

Ім'я Велеса залишилося в багатьох географічних назвах: Волосів Яр (на Вінничині), Волосова вулиця (в Новгороді), гора Велес (у Боснії). Існують також припущення, що стародавня назва Молдови — Волощина — походить від імені Волоса.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 54] **Таран В. О.**

«ВЕЛЕСОВА КНИГА» — писемна пам'ятка країни древлян (Південної Русі). Написана приблизно за часів Аскольда й Діра докириличним письмом. Уміщує опис слов'янської міфології, поглиблює уявлення про передісторію Київської Русі. Автори (або

автор), імовірно, були язичниками, оскільки в книзі вели суперечку з християнством.

«В.к.» знайшов офіцер російської армії Ізенбек у бібліотеці зруйнованої панської садиби й вивіз її до Європи (1919). Автором перекладу «Велесової книги» на українську мову є Б. Яценко.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А.Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 54—55] *Таран В. О.*

ВЕЛИКДЕНЬ (ПАСХА) — найбільше з християнських свят, встановлене на честь воскресіння Ісуса Христа. Відзначається в першу неділю після весняного рівнодення й повного Місяця. За тиждень до В., у вербну (лозову) неділю з церкви приносили освячену вербу й шмагали нею всіх членів сім'ї й худобу. Від вербної неділі починали активну підготовку до В.: варили яйця й розписували писанки, фарбували крашанки, начиняли ковбаси, випікали обрядове печиво, паску. Багатим був репертуар традиційних великодніх ігор. Діти залюбки грали в «цокання» — биття яєць: той, кому вдалося розбити яйце суперника, забирав його собі.

Про В. в народі говорять: «Не щодень Великдень», «Дороге яечко к Великодню», «Де той у Бога Великдень, а він вже з крашанками», «Коли б то можна бути через зиму котом, через літо пастухом, а на Великдень попом», «Не к Різдву йде, к Великодню: уночі тріщить, а вдень плющить».

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 234—235] *Таран В. О.*

ВЕЛИКИЙ ЛУГ — Дніпрові плавні на лівому березі Дніпра, від о. Хортиці до о. Скалозубового, довжиною близько 110 км і шириною до 20 км. Низина заросла лісом, очеретом і рогозою, площа — понад 1000 кв. км. Назва В. Л. за цією територією закріпилася в часи козаччини (16—18 ст.). На території В. Л. з XVI ст. до 1775 р. містилася Запорозька Січ. Тут козаки знаходили прихисток від ворогів. Був символом безпеки та свободи. У піснях Великий Луг називали батьком: «Ой Січ — мати, а Великий Луг — батько».

В.Л. оспіваний у піснях і думах українського народу, про нього згадується у численних прислів'ях і приказках, його описано у художніх творах і зображено на картинах. Він став для багатьох поколінь українців символом козацької звитяги, військової слави, волі і незалежності України.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 59—61] **Зотов В. М.**

ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир (1863—1945) — видатний природознавець, мінералог, геохімік. Народився в Петербурзі, закінчив Петербурзький університет. Дійсний член Російської АН, професор Московського університету. У 1918 р., за часів УНР, очолював Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві, став дійсним членом Української АН і її першим президентом. З 1921 р. жив у Росії, очолював ряд дослідних комісій, був віце-президентом міжнародної комісії для визначення віку геологічних порід радіоактивними методами. Написав понад 400 наукових праць. Збагатив науку ідеями, що стали основою нових напрямів у сучасній мінералогії, геології, гідрогеології. Його іменем названа Центральна наукова бібліотека НАН України.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 315—316] **Зотов В. М.**

ВЕРТЕП (зі *ст.сл.* «печера») — популярний у барокову добу (XVII—XVIII ст.) пересувний ляльковий театр (театр маріонеток), з яким виступали на ярмарках, міських та сільських майданах, а частіше ходили по хатах у святкові дні. Своєю формою нагадував селянську хату або церкву. В середині двоповерхової скриньки встановлювалися примітивні ляльки або ж просто різдяні листівки зі статичними євангельськими сюжетами. Поруч з ляльковим побутував і «живий» В. — специфічний фольклорний театр костюмованих виконавців, відомий під різними назвами: «Іроди», «Героди», «Королі» тощо. Спочатку творцями й виконавцями вертепних драм були школярі та «мандрівні дяки», пізніше — мандрівні групи артистів. Це дійство збереглося переважно в Західній Україні й дотепер.

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 111—112] **Клімачова А. В.**

ВЕРЬОВКА Григорій (1895—1964) — хоровий диригент, композитор, педагог, народний артист України. Народився на Чернігівщині. Закінчив Київський музично-драматичний інститут. Був професором і завідувачем кафедри хорового диригування Київської консерваторії. Збирач і пропагандист української народної пісенної творчості, організатор, художній-керівник і головний дири-

гент Українського народного хору (1943—1964). Голова правління Спілки композиторів України (1948—1952). Автор численних творів (у 1971—1980 рр. вийшло зібрання творів у 6-ти томах, куди увійшли пісні, хори, романси, обробки народних пісень).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 54; Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2— С. 328.] **Клімачова А. В.**

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ — народний обряд, що включає ігрові дії, співи, музику під час весілля. Поділяється на три цикли: передвесільний (сватання, умовний, оглядини, заручини, бгання короваю і дівич-вечір), власне весільний (запросини, обдарування, посад молодих, розплітання коси, розподіл короваю, перевезення посагу, перезви, рядження), післявесільний (вшанування батьків молодими, прилучення невістки до родини чоловіка, тобто обряди хлібин, свашин та гостин). «Сценарій» традиційного народного весілля в основних рисах зберігся й дотепер — більшою мірою в сільській місцевості та у значно трансформованому вигляді в умовах міста. У характері В.о. відбилися народна мораль, звичаєве право, етичні норми та світоглядні уявлення, що формувалися упродовж століть.

В.о. широко використовується в літературі («Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці», «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т.Шевченка, «Гіні забутих предків» М.Коцюбинського, «Земля» О.Кобилянської).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 2 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 329—330; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р.Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 112—114] **Зотов В. М.**

ВЕСНЯНКИ — вид календарно-обрядових пісень. Це життєрадісні, з яскравою й багатою поетикою, розмаїттям мотивів, насамперед любовних, пісні. У Галичині це — гагілки, гаївки, ягівки, лагойолки тощо, котрі відрізняються від В. тільки календарними межами виконання. Як писав В. Гнатюк, «не кожному веснянку можна зачислити до гаївок, хоч кожда гаївка є веснянкою. Термін «веснянка» обіймає ширший цикл пісень, «гаївка» вужчий, бо веснянку в Україні співають цілу весну, а гаївку на Галичині — лише на Великдень». Однак розмежування гаївок

і веснянок досить умовне. В. — переважно дівочі пісні. Мають в основному діалогічну форму. Мотиви, образна структура В. зумовили своєрідний різновид української лірики: вірш «Веснівка» М. Шашкевича, цикл віршів «Веснянки» І.Франка, «Маївка» М. Рильського, «Веснянка» А. Малишка. Простежуються вони у творчості Лесі Українки, П. Грабовського.

[Гнатюк В. Гаївки // Матеріали до української етнології. Львів, 1909. — Т. XII. — С. 2; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 114] **Клімачова А. В.**

ВИГНАНЦІ (**баніти**, *ст.сл.* **ізгої**) — у давній Русі XI—XII ст. люди, що вийшли зі свого звичайного суспільного становища у зв'язку з певними обставинами й перебували під опікою церкви. Церковний устав князя Всеволода Мстиславича (XII ст., за деякими припущеннями XIV ст.) називає 4 категорії В.: не тямущий грамоти попів син; холоп, який викупився з холопства; купець, котрий заборгував; князь, позбавлений волості. Більшість В. походила, можливо, з холопів, що викупилися або яких відпустили на волю, та знедолених людей.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 156] **Зотів В. М.**

ВИГОВСЬКИЙ Іван (?—1664) — гетьман України (1657—1659). За Богдана Хмельницького — генеральний писар. Ставши гетьманом, провадив пропольську політику, проти якої вибухнуло повстання Пушкаря й Барабаша (1657—1658). У братовбивчій війні загинуло близько 50 тис. чоловік, а керівники опозиції були вбиті. Спираючись на Швецію та Польщу, бажав добитися цілковитої незалежності України від Москви. У 1658 р. ним була укладена Гадяцька унія з Польщею, за якою Гетьманщина мала увійти до Речі Посполитої як Велике Князівство Руське. Однак народні маси були незадоволені угодою, вбачаючи у Виговському представника польського ладу. Полковники Т. Цицюра, В. Золотаренко та інші повстали проти І. Виговського. Його позбавили гетьманської влади на раді під Білою Церквою й розстріляли під Корсунем. Точне місце поховання не відоме.

Образ гетьмана зображено в історичних романах І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський», П. Загребельного «Я, Богдан», Ю. Мушкетика «На брата брат».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 63—64] **Зотов В. М.**

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр. — війна українського народу за визволення від польського панування. Була наслідком жорстокого феодално-кріпосницького й національного гніту, проти якого відбулися повстання К.Косинського (1591—1593), Т.Федоровича (1630), Жмайла (1625), Павлюка (1637), І. Острянина (1638). Початком війни було повстання на Запорозькій Січі під проводом Б. Хмельницького наприкінці січня 1648 р. Героями цієї довготривалої й виснажливої боротьби стали Б. Хмельницький, полковники І. Богун, М. Кричевський, М. Небаба, М. Гладкий, М. Кривоніс та ін. Завдяки військовим перемогам (під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями) Україна виборола незалежність від Польщі, стала самостійною державою. В ході Визвольної війни формувалася національна державна ідея, що стала для наступних поколінь українців заповітом у боротьбі за незалежність.

Цей героїчний період історії українського народу відображено в картинах невідомого художника XVII ст. «Богдан з полками», М. Самокиша «Бій М. Кривоноса з І. Вишневецьким», в скульптурі А. Білостоцького і О. Супруна «Перед боем» та в ін.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 64—68] **Зотов В. М.**

ВИННИЧЕНКО Володимир (1880—1951) — письменник, художник, політичний діяч. Народився на Херсонщині. Навчався в Київському університеті. До 1917 р. написав оповідання й романи («Заповіти батьків», «Чесність з собою», «На терезах життя», «Кирпатий Мефістофель»), у яких відобразив людину в складних суспільних і внутрішніх протиріччях на межі століть. Обстоював гуманізм і право людини на особисте щастя. У цей період створив п'єси «Дисгармонія», «Великий Молох», «Чорна Пантера і Білий Ведмідь» та ін. У 1918—1919 рр. — голова Директорії. Емігрував, у 1920 р. повернувся на Україну, хоча в цей час ще продовжувалася битва військ УНР з радянськими військами. Займався партійною діяльністю (його було уведено до складу ЦК компартії), невдовзі вийшов з партії й уряду. В еміграції написав перший в українській літературі фантастичний роман-утопію «Сонячна машина». Після смерті письменника було знайдено його романи «Вічний імператив», «Про каження, або лепрозорій», «Конкордизм», «Поклади золота», «Слово за тобою,

Сталіне», в яких письменник відобразив післявоєнний світ зі своїм баченням його демократичного перетворення. Частина романів та «Щоденники» були видані в США та в Україні.

У роки фашистської окупації Франції був ув'язнений у концтаборі. У повоєнні роки займався живописом (створив біля 100 полотен). Помер і похований у Франції. Драматургія Винниченка повернута на українську сцену в кінці 1980-х років, було знято телефільми за його творами. У 1990 р. запроваджено літературну премію ім. В. Винниченка.

[Жулинський М. Володимир Винниченко // Історія української літератури ХХ століття. У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 1. — С. 252—262; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 57] **Зотов В. М.**

ВИШЕНСЬКИЙ Іван (між 1545—1550 — після 1620) — письменник. Народився на Львівщині, жив у Луцьку, наприкінці 1590-х років переселився на Афон (Греція), прийнявши чернецтво. Представник полемічної літератури. Відомо всього 17 творів. У більшості з них виступав проти польсько-католицької реакції, уніатства, викривав польських та українських феодалів-кріпосників. Незрівняний стиліст. Використовував живу народну мову, що надавало творам яскравості й переконливості. Його літературну спадщину вивчали І. Франко, А. Кримський, М. Грушевський, М. Сумцов, Д. Чижевський та ін. Творчість Вишенського вплинула на розвиток жанру сатири в українській літературі.

Образ письменника відображено в поемі І. Франка «І. Вишеньський».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 2 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 401] **Зотов В. М.**

ВИШИВКА — вид народно-декоративного мистецтва, орнаментне або сюжетне зображення на тканині, шкірі, виконане ручними або машинними швами. Вишивають лляними, конопляними, бавовняними, шовковими нитками. Застосовується для прикрашання одягу, речей побутового вжитку, може бути самостійним твором. На території України В. відома з часів скіфів (І тис. до н.е.). Орнаменти бувають геометричні, рослинні, з зображенням тварин. Найвідоміші осередки вишивки в Україні — с. Решетилівка та Городилівка (Полтавська обл.).

Народні майстрині В. відтворені на картинах художників М. Пуг-лик-Белень «Вишивальниця» і В. Приходько «Вишивальниці».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 402] **Клімачова А. В.**

ВІДРОДЖЕННЯ (Ренесанс) — епоха в історії культури та мистецтва. В. сформувалося в Західній Європі, перш за все в Італії; пов'язане з процесом формування світської культури, гуманістичної свідомості, які поривали з релігійним містицизмом. У цей час розгорталися відповідні процеси в мистецтві, філософії, науці, моралі, соціальній психології та ідеології. Італійські гуманісти XV ст. орієнтувалися на «відродження» античної культури (звідси й назва), світоглядні та естетичні принципи якої були визнані ідеалом, гідним наслідування. В історії культури В. вирізняють такі етапи: Раннє Відродження (Ф. Петрарка, Дж. Бокаччо, Альберті, Донателло, Тиберті, Мазаччо), Високе Відродження (Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаель, Ф. Рабле), Пізнє Відродження (В. Шекспір, М. Сервантес). Головною особливістю В. є цілісність та різнобічність у розумінні людини, життя й культури.

Українська культура в XVI—XVII ст. розвивалася під впливом культури східноєвропейського слов'янства та ідей загальноєвропейського В. У цей час з'являються латиномовні поети Ю. Котермак, П. Русин з Кросна, С. Оріховський, С. Кльонович та ін. Європейського рівня мислення досягає релігійна полеміка у творах Х. Філарета, С. Зизанія, І. Вишенського. В Україні з'являються переклади творів італійських письменників-гуманістів. Ідеї свободи знаходять вдячний ґрунт серед вільнолюбивих українців, для яких прагнення до незалежної власної держави і розвиток високої культури стають панівними.

Уплив італійського В. був відчутним в архітектурі. Водночас відбувався процес поєднання ренесансних прийомів з місцевими традиціями (споруди XVI—XVII ст. на Київщині, Черкащині, Чернігівщині, Житомирщині, Волині). Окремі його риси помітні в українському живописі, графіці (Ф. Сенькович, М. Петрахович, В. Стефанович та ін.), декоративно-ужитковому мистецтві.

Дослідники М. Грушевський, Є. Маланюк, Ю. Лавріненко та інші відзначають, що ідеї В. на українському ґрунті мають свою специфіку (неприйняття ідей титанізму, пафосу експансії). Заро-

дки нового в Україні не переросли в розвинену культуру Ренесансу. Низку причин невідповідності нашого Відродження європейському вчені відносять на рахунок несприятливих суспільно-політичних умов (відсутність цілісної національної держави, політичної та релігійної єдності), а нерідко й на національні катастрофи (доба Руїни тощо).

[Естетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 44—45; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 346; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 121—124] **Таран В. О.**

ВІДЬМА (чаклунка, чародійка) — популярний демонологічний персонаж українського фольклору. Розрізняли дві категорії В.: уроджених та навчених. Уроджені з'являлися на світ за закляттям. Сьома дочка в сім'ї також могла народитися відьмою. Навчені вважалися найбільш активними у здійсненні шкідливих вчинків, оскільки набували свої знання від досвідчених чарівниць або від самого чорта. Зовні вони — дуже ефектні жінки, часто вдовиці (яскравий приклад — гоголівська Солоха). Вважалося, що В. не їдять м'яса, обожнюють вареники з сиром (тому можуть красти начинку з чужих вареників). Традиційним місцем зустрічі В. на Україні була Лиса гора під Києвом, куди вони зліталися, сидючи на помелі, кочерзі або пранику (валку для прання). Згідно з традиційними уявленнями, В. могли «поробити», напустити хворобу, але при цьому здатні були замовити біль, відпоїти травами. У кожному селі, як правило, були жінки, підозрювані у зв'язках з нечистою силою. У народі говорять: «Гірша відьма вчена, як родима», «Упир і непевний усім відьмам родич кривний», «Що втну, не перетну» (примовка відьомська), «Мовчи, відьмо, каянська ти дочка». Народні уявлення відтворив у повісті «Конотопська відьма» Г. Квітка-Основ'яненко.

За мотивами народних переказів написали твори Г. Квітка-Основ'яненко («Конотопська відьма»), С. Васильченко («Відьма»).

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 300—301.] **Клімачова А. В.**

ВІЗАНТІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА — твори, написані давньою й середньогрецькою мовами у Візантійській імперії з центром у

Константинополі (давній Візантії) у період з IV до XV ст. (до завоювання імперії турками в 1453 р.). Тісно пов'язана з античною та східними літературами. Є своєрідним відгалуженням грецької літератури. Має кілька періодів розвитку, з властивими для них особливостями світогляду й мистецтва. Найвидатніші письменники: імператор Костянтин VII Багрянородний, Симоен Метафаст, Михаїл Пселл, Христофор Мітіленський, Николай Коллік, Теодор Продром.

Мала помітний вплив на розвиток літератур країн Європи, зокрема слов'янської. «Візантія — це праджерело нашої духовної культури» (Митрополіт Іларіон). З прийняттям християнства в Київській Русі набувають поширення переклади богослужбової візантійської літератури, апокрифів, житій святих («Четві-Мінеї»), повістей, ораторської прози тощо. На Русі в перекладах були відомі хроніки Георгія Амартола, Георгія Синкела, Симеона Лагофета, Іоанна Малали, твори проповідників IV ст. Іоанна Златоуста, Григорія Богослова, Василя Кесарійського, повість про життя та подвиги Олександра Македонського, епос про Дігеніса Акритя. Переписування, переклади та вивчення візантійської літератури сприяло виникненню власної літератури Київської Русі, яка збагатилася системою жанрів (житія, повчальні твори тощо).

В.л. досліджували І. Франко, О. Білецький, А. Білецький, Т. Чернишова та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 60] *Зотов В. М.*

ВІЙ — демонічна істота, що має образ старого діда з величезними бровами. Назву свою отримав через довгі й густі вії, що тягнуться аж до землі. Погляд його може вбити людину, від нього будинки падають під землю, а на їхньому місці утворюються озера або провалля. Однак від згубної дії його погляду рятує те, що Вій нікого не бачить крізь свої густі вії та брови.

Образ Вія зображено в однойменних повісті М.Гоголя, опері М. Вериківського, опері-балеті В. Штогаренка та в поемі для симфонічного оркестру Г. Драненка.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 60] *Зотов В. М.*

ВІЙСЬКОВІ ВІДЗНАКИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ — бунчук і булава, хорогви, бубни, печать, труби, деколи також і козацька артилерія. Ці відзнаки звалися клейнодами (від нім. «коштовність»), і запорозьке військо ставилось до них з великою пошаною. Назви військових клейнодів фіксуються з 1630 р. до кінця козаччини. Відзнакою гетьманської влади, окрім бунчука й булави, була комишина — палиця з комишу (це була відзнака й суддівської влади). Коли в 1638 р. провинився полковник Філоненко, його «скарали явно комишиною і ланцюг на шию заклали» (Я.Собеський). Відзнака полковників — пернач. Він був схожий на булаву, але на кінці мав не кругле «яблуко», а шестигранний наконечник. Печатка запорозького війська округла; посередині печатки — герб: козак у шапці й кунтуші, підперезаний поясом. Довкола печатки розташований напис: «Печать Славного Войска Запорозького Низового». Різні запорозькі паланки мали свої печатки з різними знаками: конями, птахами, левами, оленями, шаблями, списами, стрілами та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 61.] *Зотов В. М.*

ВІНОК — плетиво з квітів, дівоча краса, а також символ присвячення божеству. Звичай плетіння В., поширений серед усіх слов'янських народів, існував ще за передісторичних часів як атрибут релігійного культу взагалі й сонячного культу весни зокрема. Крім того, В. — природний символ привітності та краси: «У нього у дворі, як у віночку».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2 — С. 475] *Клімачова А. В.*

ВІНЧАННЯ — форма церковного шлюбу, яка запроваджувалась Синодом з XVII—XVIII ст. На перших етапах цього процесу В. населення України сприймало погано, оскільки воно суперечило народним весільним обрядам. Повінчані молоді нерідко жили нарізно, аж поки справлять традиційне весілля. Лише поступово освячення шлюбу в церкві набрало юридичної сили, ставши невід'ємним компонентом весілля.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 62] *Зотов В. М.*

ВІРА — термін для позначення особливого екзистенційного, духовного акту людської життєдіяльності, який не визначається лише практичними, емпіричними чи теоретичними засадами його своєрідності, змісту, основ та критеріїв; одна з найважливіших специфічних здатностей людини сприймати належне як суще, бажане як дійсне, майбутнє як сучасне; сприймати не підтвержені соціально-історичним чи індивідуальним практичним або ж пізнавальним досвідом, не обґрунтовані емпіричними, експериментальними чи логічними засобами знання, цінності, норми та ідеали як істинні, автентичні характеристики об'єктивної реальності; підґрунтя і складник адекватного вираження людських світовідношень, надій і сподівань; одна з наріжних світоглядних категорій. Термін «В.» в широкому розумінні означає те саме, що й віровчення, тобто система релігійних поглядів, яких дотримується та чи інша людина; у вузькому розумінні В. — це або вища, протиставлена розумові духовна потенція людини, або раціонально необґрунтована впевненість у реальному існуванні різноманітних надприродних явищ і істот. Втім досить поширене ототожнення релігійної В. з В. як такою є некоректним. За межами релігійної свідомості віра є сприйняттям даних знання (понять, суджень, уявлень, ідей тощо) як істинних, без попередньої перевірки їх власною пізнавальною діяльністю.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С.92] *Таран В. О.*

«ВІТЧИЗНА» — провідний літературно-художній та громадсько-політичний журнал, орган СП України. Заснований у Харкові в 1933 р., під назвою «Радянська література» виходив у Харкові, з 1934 р. — у Києві, з 1941 р. під назвою «Українська література» — в евакуації в Уфі. Під теперішньою назвою виходить із січня 1946 р. Головний редактор журналу — О. Глушко. У журналі друкуються нові твори українських письменників, публіцистичні статті на актуальні теми, літературно-критичні огляди та інші матеріали з культурно-мистецького життя, проблем науки, моралі та права. «Вітчизна» присуджує своїм авторам премію імені Ю. Яновського в жанрі навели.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 505; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 63; Літерату-

рознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 136—137] **Зотов В. М.**

ВІЧЕ — у слов'ян сходи громади, ради. Найавторитетніші представники громади міста вели князя до столу й садовили на нього. І саме від тієї хвилини вважалося, що він має всю дану йому громадою владу. Право прийти на цю раду мали всі вільні громадяни землі. У літописах нерідко говориться, що на В. збиралися «всі кияни». Якщо князь приймав важливе рішення, то мав одержати на нього згоду В.. Скажімо, договір Ігоря з греками 945 р. укладався від імені «великого князя руського, і від усіх князів, і від усіх людей руської землі». У певні періоди історії влада В. була вища за княжу. Віче могло сказати правителеві: залиши нас, бо запрошуємо на твоє місце найбільш гідного. Як підрахував історик М. Грушевський; тільки в Києві таким чином громада змінила 14 князів. Після монголо-татарської навали В. перестало відігравати свою важливу роль.

Народне В. описане в повісті І. Франка «Захар Беркут».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 2 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 507—508.] **Таран В. О.**

ВОВЧОК Марко (Марія Вілінська; 1833—1907) — українська й російська письменниця. Народилась у Липецькій губернії, навчалась у приватному пансіоні м. Харкова. Одружилася з засланим кирило-мефодієвцем О. Маркевичем. Жила в Чернігові, Києві, Немирові на Вінниччині. Мала дружні стосунки з Т. Шевченком, П. Кулішем, І. Тургенєвим (прототип його Одиноївої в романі «Батьки і діти»), Л. Толстим, Д. Менделєєвим, І. Сеченовим. Була знайома з широким колом французьких літераторів, митців і вчених (П. Меріме, Ж. Берно, П. Біардо). Збірки «Народні оповідання» (1857), «Украинские народныя рассказы» (1859, російською мовою) сповнені співчуття до покріпачених селян. Антикріпосницьке спрямування має також повість «Інститутка», присвячена Т. Шевченку. Історичне минуле України Марко Вовчок зобразила у творах «Кармелюк», «Сава Чалий», «Маруся». Піднесла на вищий щабель розповідну манеру української прози. Її творчість вплинула на розвиток українського оповідання у 2-й половині XIX ст. В останні роки жила на Північному Кавказі. Похована в Нальчику.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 522—524; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 65] **Таран В. О.**

ВОДЯНИК — різновид нечистої сили. Як і всі духи, що є на землі, водяник, згідно з українськими легендами про створення світу, походить від чорта. Має вигляд старезного діда, покритого водоростями, з довгою бородою й хвостом. Може перевтілюватися в різні істоти — дитину, козла, рибу тощо. Цей володар річок, ставків та водоймищ головує над русалками та опікується рибами.

На колоритний образ В. натрапляємо в багатьох народних переказах, а також у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 66] **Зотов В. М.**

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (?—1015) — видатний держаний діяч княжої України. Великий князь київський. Син князя Святослава. Об'єднав східнослов'янські племена в одну державу й посадив своїх синів по різних землях намісниками. Боровся з чорними клобуками та печенігами, котрі загрожували Києву. За свою діяльність увійшов в історію з титулом Великий. За поширення християнства на всіх українських землях православна церква визнала його святим, а за любов та увагу до народу його оспівували в піснях як «Красне Сонечко», «Ласкавого князя». Зійшовши на Київський престол у 980 р., він започаткував нову добу в історії Київської Русі. На відміну від попередників, у центрі його уваги був насамперед добробут володінь, а не загарбання земель і збір данини. За Володимира Великого розвинулося будівництво церков. У Києві побудовано Десятинну церкву, названу так тому, що князь віддав на неї десяту частину своїх прибутків.

Образ видатного державного діяча відтворено в романі С. Складенка «Володимир». У 1853 р. В. Демут-Малиновський, П. Клодт, архітектор К.Тон у Києві збудували пам'ятник Володимиру Святославичу. Портрет Володимира Великого зображено на одногривневій купюрі сучасних українських грошей.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 564;

Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 67] **Клімачова А. В.**

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (Володимир-Василій Всеволодович; 1053—1152) — великий князь київський (1113—1125), онук Ярослава Мудрого та візантійського імператора Костянтина IX Мономаха. Княжив у Ростові-Суздальському, Смоленську, Володимирі-Волинському, Чернігові, Переяславі. У 1103 і 1111 рр. організував успішні походи на половців. Літописці переказують, що Мономах, об'єднавши сили з іншими князями й мобілізувавши населення, знищив 200 половецьких вождів. Свідченням популярності Володимира Мономаха було те, що після смерті його батька кияни повстали, вимагаючи, щоб Мономах зайняв великокняжий престол, хоч він і не був безпосереднім спадкоємцем. І лише коли 60-річний Мономах дав згоду стати великим князем (титул великих князів київські правителі почали присвоювати собі в XI ст.), повстання припинилося. Силою свого величезного авторитету новому правителеві вдалося об'єднати розгромлені руські землі. Мономах написав твір |повчального характеру «Повчання дітям» (1117), в якому закликав до цілісності держави. 12 років сидів на київському престолі мудрий князь, і це були роки миру й спокою. Будувалися нові храми, наповнилася державна скарбниця. Київ пережив період піднесення. Правління Мономаха в історії Русі замикає добу відносної єдності держави.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 2. — С. 564; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 68] **Зотов В. М.**

ВОЛЮНТАРИЗМ (від лат. «воля»), у моралі — суб'єктивістський принцип розуміння моральної діяльності, згідно з яким людина повинна здійснювати свій моральний вибір незалежно від будь-яких соціальних законів та суспільних норм «вільно» виявляти свою моральність, керуючись лише власним довільним поглядом. Волонтаризм — крайній вираз етичного релятивізму, в основі котрого лежить деформоване розуміння моральної свободи людини, самодіяльності й творчості в моралі. Як практичний принцип поведінки В. висловлює точку зору крайнього інди-

відуалізму та нігілізму і в кінцевому результаті веде до аморалізму. Термін «В.» увів німецький соціолог Ф. Тьонніс наприкінці ХІХ ст., однак волюнтаристські ідеї в етиці (як і у філософії) висувалися й раніше. Принцип В. особливо характерний для етичного ірраціоналізму, для ідей А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, А. Бергсона.

[Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона. — 6-е изд. — М.: Политиздат, 1989. — С. 41—42] *Клімачова А. В.*

ВОРОЖІННЯ — різні способи вгадувати долю, передрікати майбутнє. Певна частина В., передусім пов'язаних з господарською діяльністю людини, акумулювала деякий раціональний досвід. Проте більшість їх ґрунтувалася на забобонних уявленнях: люди зазирали в майбутнє здебільшого через посередництво потойбічних сил і через контакти з померлими предками.

Про обряд В. розповідається в баладі Л. Боровиковського «Маруся», йому присвячені картини Т. Шевченка «Циганка-ворожка», М. Пимоненка «Святочне ворожіння» і «Дівчата ворожать».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 3 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 14] *Зотов В. М.*

ВРУБЕЛЬ Михайло (1856—1910) — російський художник, народився в Омську. У 1884—1889 роках жив і працював у Києві. У Кирилівській церкві виконав настінні розписи — «Сходження Святого Духа», «Мойсей», «Христос» та ін. За ескізами митця у Володимирському соборі виконано деякі орнаменти. Відновлював живопис у Софійському соборі. У Києві написав картину «Дівчина на тлі перського килима» та ін.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 3 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 32] *Зотов В. М.*

«ВСЕСВІТ» — щомісячний літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал. Заснований у 1925 р. у Харкові. У 1925—1934 рр. виходив у Харкові як ілюстроване двотижневне видання, потім — щотижня й щодаки, пізніше знову як двотижневник. Після переведення столиці України до Києва (1934) журнал виходити перестав. З 1954 р. видання відновлено в Києві як щомісячний журнал — орган СПУ, Українського товариства дружби й культурних зв'язків з зарубіжними країнами (з

ВВ

1976 р. — Українського комітету захисту миру). В. Еллан (Блакитний) — перший редактор «Всесвіту». Журнал публікує нові переклади видатних творів минулого й сучасного. Вміщуються статті про літературу й мистецтво за кордоном, публіцистичні матеріали з питань міжнародної політики та культурного життя української діаспори.

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 144—145] *Зотов В. М.*

ГАЙДАМАКИ (від тюрк. «нападник, волоцюга, грабіжник») 1. Учасники народно-визвольної боротьби XVIII ст. проти польського гніту на Правобережній Україні. Від початку XVIII ст. й надалі поляки так називали селян-утікачів, які ховалися в лісах і грабували шляхетські маєтки. Найбільше гайдамацьке повстання, зване Коліївщиною (від «кіл», який служив зброєю для повстанців), відбулося в 1768 р. Підготував і очолив його Максим Залізняк, запорожець із с. Медведівки, що біля Чигирини. Захопивши Умань, повстанці створили територію за козацьким зразком з поділом на традиційні сотні. За наказом російського уряду Г. були підступно роззброєні генералом Кречетниковим, а деякі передані полякам на муки (І. Гонта); 2) склад військ на Україні у 191—1920 рр. під час громадянської війни. Використовували популярні в народних масах історичні традиції й термінологію, боролися за незалежність української держави.

Події гайдамаччини XVIII ст. відтворено в поемі Т.Шевченка «Гайдамаки».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 88—89] **Зотов В. М.**

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС — історична пам'ятка, в якій автор розповідає про події в Україні від 1201 до 1291 р. Зберігся в Іпатіївському літописному списку XIV ст. Складається з Галицького та Волинського літописів. Тут описані події, пов'язані з князюванням Д. Галицького: його воєнні походи й участь у битві на р. Калці, князювання Василька Романовича, татарське лихоліття. Частиною літопису є легенда про Євшан-зілля, яку М. Грушевський назвав «чудовою квіткою української поезії». Одним із найвидатніших дослідників цієї пам'ятки є С. Генсьорський.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 3 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С.105] **Таран В. О.**

ГАРМОНІЯ (від грец. «зв'язок, стрункість») — уявлення про цілісність та досконалу організацію естетичного об'єкта, що виникає на основі якісної та кількісної різниці й навіть боротьби його складників. Досить часто Г. розглядається як основа або необхідна умова прекрасного. Г. — це складна естетична категорія, що має широку сферу використання.

Уперше поняття Г. виникає в античності. Давньогрецькі мислителі називали Г. єдність протилежних основ: порядку й хаосу, досконалості й недосконалості. В епоху Відродження поняття Г. доповнюється теоретичними уявленнями про Г.; було висунуте нове поняття — «грація».

Згідно з сучасними уявленнями, Г. є співзвучністю, узгодженістю частин цілого, в якому протилежні елементи розвиваються в їх взаємозумовленості.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 53—54] **Клімачова А. В.**

ГЕ Микола (1831—1894) — художник, нащадок французького українізованого роду. Народився на Поділлі, юнацькі роки провів у Києві, звідки по закінченні гімназії й університету переїхав до Петербурга. Навчався в Петербурзькій академії мистецтв, сім років жив в Італії. З 1875 р. оселився на Чернігівщині. Найвідоміші картини: «Тайна вечеря», «Петро I і царевич Олексій», «Христос перед Пілатом», «Розп'яття». Створив багато картин на українські теми, зокрема писав портрети селян («Дівчинка-українка», «Старий селянин» тощо), етюди («Хутір Іванівський», «Сутінки. Україна» тощо). Разом з іншими художниками організував виставку картин, гроші від продажу яких було передано на спорудження пам'ятника М. Гоголю в Ніжині.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 3. — С. 156—157.] **Таран В. О.**

ГЕДОНІЗМ (від грец. «насолада, веселощі, задоволення») — напрямок в етиці, згідно з яким вищою метою життя й основним мотивом поведінки людини є насолада й задоволення. Філософсько-етичний напрямок, представники якого вважали Г. основною рушійною силою людської поведінки, отримав назву натуралізму. В Давній Греції — батьківщині Г. — його моральні принципи формували філософи Демокріт і Аристип. Але най-

більш відоме обґрунтування Г. запропонував Епікур, з ім'ям якого поєднується окремих напрямом гедоністичної моралі — епікуреїзм. Ідеї Г. проповідував також послідовник Епікура римський філософ Лукрецій. За часів Середньовіччя гедоністична мораль вважалася гріховною, оскільки заважала, на думку церковних теологів, спілкуванню з Богом. Ідеї Г. поділяють і сучасні теоретики західноєвропейської етики — Дж. Сантаяна, М. Шлік, Д. Дрейк та ін. Гедоністична мораль, що зводить багатоманіття людських потреб виключно до насолоди, сьогодні властива здебільшого молодіжним субкультурам.

[Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона. — 6-е изд. — М.: Политиздат, 1989. — С. 54—55] **Клімачова А. В.**

ГЕРБ — усталене відповідно до законів геральдики зображення, що належить державі, місту або домові (родині), передається у спадщину. Зображується на прапорах, печатках, зброї, будинках і т.ін. Відомо, що Володимир Великий та його нащадки мали герби-тризубці і двозубці, Мстислав I — зображення святого Михайла, галицькі князі XIX ст. — лева. У литовсько-польську добу Г. вживали численні шляхетські роди. Г. затверджувалися або надавалися разом із шляхетською гідністю (нобілітацією). Атрибутами повного Г. є: щит, шолом, намет, корона, нашоломник, щитодержці, мантия й девіз (коротке речення з гаслом дому). Головна частина Г. — щит із зображенням на ньому — звється титулом, емблемою або клейнодом.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 75] **Клімачова А. В.**

ГЕРОДОТ (485—425 роки до н.е.) — грецький історик, засновник історіографії, написав дев'ятитомну історію Близького Сходу і Греції. Четверта книжка цієї історії («Мельпомена») описує тодішню Україну-Скіфію, в причорноморських містах котрої — грецьких колоніях — Геродот побував і зібрав там відомості про народи, які заселяли землі тодішньої України. Цей твір є першим джерелом історії, етнографії та географії про наш край.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 76] **Клімачова А. В.**

ГЕТЬМАН (від польськ. «командир, командувач» від нім. «головний чоловік; старший; начальник») у XVI — I пол.

XVII ст. — виборний воєначальник козацького війська на Запоріжжі, глава реєстрових козаків. З 1648 р. — правитель держави — Гетьманщини. У ході визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. гетьман Б.Хмельницький з початку 1648 р. став правителем України. Відтоді посада Г. стала найвищою інстанцією в адміністративних, фінансових та судових справах. З 1663 р. існували Г. Правобережної (до 1704 р.) та Лівобережної України (до 1772 р.). З 1708 р. гетьмана призначав царський уряд. Особа, котра тимчасово обіймала посаду Г., називалася наказним Г. В організаційних справах Г. мусив рахуватися з думкою ради старшин, в основних державних питаннях — з генеральною радою, яка обирала його на цю посаду. Ознаками гетьманської влади були булава, бунчук, прапор і печатка. Гетьманський уряд проіснував до 1764 р., коли останнього Г. України К. Розумовського імператриця Катерина II змусила відмовитися від гетьманської булави. Найвідомішими Г. були: П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа.

Сьогодні в Україні в процесі відродження козацтва як громадської організації відновлено і владу Г. Ними послідовно були В. Чорновіл, В. Мулява, а тепер — І. Білас.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 98] **Таран В. О.**

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ — офіційні акти державної влади гетьманів України. Г.у. видавалися від імені гетьмана й містили в собі закони та розпорядження. Крім загальних універсалів, які стосуються всього населення України, були спеціальні, котрі відносилися до окремих установ та груп населення. Вони називалися «інструкціями». Щодо судочинства їх писали П. Полуботок, Д. Апостол, К. Розумовський. Були Г.у. земельні — про надання земель козацькій старшині або церквам. У 1917—1918 рр. Центральна Рада назвала універсалами свої політичні акти.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 76; Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 99—100] **Зотов В. М.**

ГЕТЬМАНЩИНА — державне утворення, що виникло на Лівобережній Україні у 1-й половині XVII ст. під впливом визвольної боротьби українського народу. До складу Г. входили десять полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький,

Київський, Гадяцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський і Полтавський. Устрій цієї автономії полягав у козацькому самоврядуванні в межах спочатку Польської, а потім (після приєднання України до Росії) Російської держави. Г. мала свій бюджет, свою фінансову систему та грошовий обіг, що було істотними атрибутами державності. У 1780 р. після скасування Запорозької Січі та знищення залишків української державності Г. була ліквідована, а її землі за зразком російського адміністративно-територіального поділу ввійшли до новоутворених намісництв Київського, Чернігівського та Новоросійського.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 100—102] **Таран В. О.**

ГІЗЕЛЬ Інокентій (близько 1600—1683) — церковний та освітній діяч, історик, ректор і викладач Києво-Могилянської колегії, архімандрит Києво-Печерської лаври, керівник її друкарні, звідки вийшли у світ Києво-Печерський Патерик та один із перших підручників з історії України — «Синопис».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 3. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 256] **Клімачова А. В.**

ГІМН — урочиста пісня держави. У XVII—XVIII ст. в Україні — вітальні канти як форма урочистого офіційного гімну. У 2 пол. XIX — на поч. XX ст. значення національного Г. в Центральній і Східній Україні мав «Заповіт» Т. Шевченка; у Галичині в XIX ст. спочатку — «Дай, Боже, в добрий час» Ю. Добриловського, згодом — «Мир вам, браття, всім приносим» І. Гушалевича, пізніше — «Не пора» І. Франка; на Закарпатті — «Я русин бив» (у сучасному прочитанні «Я русин був»). Г. американських українців є «Далека ти, а близька нам» В. Щурата і «Геть за морем» О. Грицяя. У 1918 р. офіційно визнаним Г. української держави була пісня «Ще не вмерла Україна» (слова П. Чубинського, музика М. Вербицького).

Нині державний Гімн України — Г. на музику М. Вербицького зі словами П. Чубинського, затверджений Верховною Радою.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 77] **Зотов В. М.**

ГЛІБОВ Леонід (1827—1893) — письменник, видавець, публіцист, журналіст. Народився на Полтавщині, навчався в Ніжин-

ському ліцеї, вчителював на Поділлі, викладав географію в Чернігівській чоловічій гімназії. Брав активну участь у культурно-освітньому русі, організації недільних шкіл. Завідував земською друкарнею в Чернігові. Писати почав російською мовою (перша збірка вийшла в Полтаві в 1847 р.). Українською мовою став писати у 50-х роках ХІХ ст.. Започаткував жанр віршованого фейлетону, слідом за Т.Шевченком працював у жанрі вірша-роздуму. У 1863 р. видав у Києві першу збірку байок, ще дві вийшли у 1872 та 1882 рр. Звертаючись до езопівської мови та алегорії, викривав потворні явища суспільного життя.

У 50-ті роки виступав проти кріпосництва («Вовк і Кіт», «Вовк Ягня»), у 60-ті розвінчував нові пореформені порядки («Ведмідь-па- січник», «Громада», «Вовк та Зозуля» тощо). Критичне вістря байок 80-90-х років спрямоване проти утисків людини («Танці», «Лев на облаві» тощо), псевдонародності деяких діячів («Мальований стовп»), утверджує ідеал людини-трудівника («Муха і Бджола», «Шелестуни»). Уперше в українській літературі створив пісенно-баладну байку, розвинув жанр байки, надав йому сатирично-викривальної гостроти.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — Т. 3. — С. 301—302] **Таран В. О.**

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ — сучасні проблеми цивілізації, від вирішення яких залежить виживання всього людства (наприклад, відвернення світової термоядерної війни, регулювання стрімкого зростання населення, припинення стрімкого забруднення навколишнього середовища і т.п.). Уперше сформульовані й проаналізовані в рамках Римського клубу.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С.339] **Таран В. О.**

ГОГОЛЬ Микола (1809—1852) — український і російський письменник. Народився на Полтавщині. У 1828 р. переїхав до Петербурга. Збирав і використовував у своїх творах український фольклор (цикл повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки», повість-епоса «Тарас Бульба» та ін.). Опублікував розвідку з історії України «Погляд на утворення Малоросії», статтю «Про малоросійські пісні», збирав матеріали до російсько-українського словника. Талант Гоголя, виплеканий на українській землі, втілював у собі самотній дух і характер народу, увібрав його національ-

ну самосвідомість. Письменник прищепив на російському ґрунті сатиричні принципи, розроблювані в українській літературі ще з часів І.Котляревського. Своїми оповіданнями з українського життя й особливо «Тарасом Бульбою» «сприяв повороту декого з русифікованих українців до рідного народу» (С. Єфремов). П'єси Гоголя на українській сцені ставилися з середини ХІХ ст. Українською мовою видано твори письменника у 3-х томах.

За сюжетами Гоголя М.Лисенко написав опери «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Утоплена». Українські корені творчої діяльності М. Гоголя вивчали С. Єфремов, М. Драгоманов, М. Грушевський, Є. Маланюк, Н. Крутікова та ін. Іменем письменника названий Полтавський український музично-драматичний театр. Похований М. Гоголь у Петербурзі.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 105—106] *Таран В. О.*

ГОЛОДОМОР 1932—1933 рр. (голокост, холокост) — трагедія українського народу, яка прирекла, за підрахунками вчених, біля 8 млн. людей на смерть від голоду. У цей час держава конфіскувала велику частину хліба для власного вжитку та на продаж за кордон. Такий голод можна назвати не інакше як штучним. Сталін підняв план заготівлі зерна на 44 %. Був уведений закон, котрий передбачав смертну кару за розкрадання «соціалістичної власності». «Антидержавні злочини» каралися 10 роками виснажливої праці. Для того, щоб не дати селянам кидати колгоспи в пошуках їжі, була впроваджена система внутрішніх паспортів. У листопаді радянський уряд видав закон про заборону давати селянам колгоспне зерно, доки не буде виконано план державних заготівель. Голод, який поширювався впродовж 1932 р., набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. Підраховано, що кожний член селянської родини мав близько 1,7 кг зерна на місяць. Залишившись без хліба, селяни їли кору дерев, листя, котів, собак; траплялися випадки канібалізму.

Події 1933 р. правдиво зображено в романах «Жовтий князь» В. Барки, «Марія» У.Самчука, «Діти Чумацького шляху» Д. Гуменної та ін. На тему голоду в Україні художник О. Лопухов створив картини «Мое дитинство» і «Село Вербівка. За колоски».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 82] *Зотов В. М.*

ГОНИ — українська старовинна міра довжини. Великі («добри») Г. становили 120, середні — 80, малі — 60 сажень (сажень дорівнює 2,13 м).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 3. — С. 357]
Таран В. О.

ГОНЧАРСТВО — обробка глини й виготовлення різноманітного посуду, а також цегли, кахлів та іншої кераміки. Гончарні вироби на території України, що належали до трипільської культури, мають вишукану форму, цікаво оздоблені. Трипільське (праукраїнське) мистецтво старше за античне. На ручному гончарному крузі (II ст. н.е.), а потім на ножному (з IX ст.) майстри виробляли різноманітний посуд, кахлі, черепицю, цеглу, дитячі іграшки тощо. Розквітові Г. на Україні сприяла наявність у її надрах покладів високоякісних червоних, червоно-бурих та світло-сірих глин. Відомі художні осередки гончарства — Косово, Олешня, Васильків, Опішня, Бубнівка. У 1995 р. відбувся Всеукраїнський симпозіум-практикум з Г., проведений Спілкою майстрів народного мистецтва України.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 3. — С. 362; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 84] *Таран В. О.*

ГОПАК — український народний танець. Темп швидкий, музичний розмір — 2/4. У минулому був чоловічим танцем, тепер — мішаний, парний та груповий. Вважається, що елементи Г. використовувались у бою. Провідна партія — чоловіча. Танцювальні рухи чоловіка — стрибки, присядки, дрібушки; жінки — дрібушки, вихи-лясники, кружіння.

Народний танець зображено в картині М. Пимоненка «Гопак», за яку він у 1910 р. одержав міжнародну премію. Композитор Б. Яровинський створив музичну п'єсу «Гопак».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 3. — С. 363]
Клімачова А. В.

ГОТИ (готони) — племена східних германців, які прийшли в Україну в 166 р. н.е. з південного узбережжя Балтійського моря й пониззя Вісли. У III ст. вони просунулися на Північне Причор-

номор'я, захопили ряд античних міст, поділившись згодом на остготів і вестготів. У IV ст. були витіснені гунами. Невелика частина Г. залишилась у Криму. В українській мові свідченням про готський вплив є слова «скло», «котел», «блюдо», «бук», «редька».

Картини з життя готів і слов'ян у IV ст. н.е. відтворив Ю. Хорунжий в оповіданні «Розбрат».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 3. — С. 395]

Клімачова А. В.

ГОТИКА (від *итал.* «готичний») — стиль у мистецтві пізнього європейського середньовіччя, для якого характерна специфічна система художнього мислення (XII—XIV ст.). Сукупність типологічних однак цього мистецтва прийнято називати готичним стилем. Готиці передуює романтичне мистецтво, а змінює її мистецтво епохи Відродження, Головним видом мистецтва Г. є архітектура, перш за все церковна. Характерні риси Г. знайшли відображення у величезних вітражних вікнах, зальному просторі соборів, величних колонах, стрільчатих арках, галереях, шпилях, у величезній кількості прикрас та скульптурах.

Виникнувши у Франції, Г. вже на початку XIII ст. втілилася в архітектурі соборів Англії, Німеччини. Для системи художнього мислення Г. характерні релігійні ідеї вознесіння та прагнення вгору. Історичну значимість Г. знову усвідомили на початку XIX ст. романтики, а сьогодні вона є загальноновизнаною.

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / За заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 115—116] **Клімачова А. В.**

ГРАФІКА — вид образотворчого мистецтва, який включає в себе малюнок і друковані художні вироби (гравюра, літографія). Г. оснований на можливостях створення виразної художньої форми шляхом використання різних, переважно чорно-білих ліній, рисочок і плям, що наносяться різними способами на поверхню листа паперу, який визначає розмір та формат композиції й іноді її фон (залежно від кольору паперу). Залежно від техніки й матеріалів, а також задуму художника, Г. може наближатися до живопису, але має при цьому специфічні естетичні характеристики: імпровізацію, лаконізм, виразність тощо. Г. має багато різновидів та жанрів: натурні етюди, ескізи творів, архітектурні проекти, карикатура, книжкова ілюстрація, естамп, плакат, лубок. Техніка Г. постійно вдосконалюється, виникають нові її варіанти (літогра-

фія, шовкографія, поштова марка, товарний знак, екслібрис тощо).

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 66—67] **Клімачова А. В.**

ГРАФФІТІ (від італ. «надряпаній») 1. Стародавні надписи переважно побутового спрямування, малюнки, надряпані на стінах будинків та інших споруд. 2. Сучасне вуличне мистецтво, що зародилось у Нью-Йорку як частина хіп-хоп культури. До СРСР Г. прийшло в 1985 році разом із модою на брейк-данс.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С.340] **Клімачова А. В.**

ГРИВНЯ — 1. Основна одиниця так званої «кунної» системи грошей у Київській Русі. Особливо часто згадується в «Руській правді». Поділялися Г. на ногатку (1/20 г), куну (1/25 г), резану (1/50 г), векшу або веверицю (орієнтовно 1/100 г). Сама гривня дорівнювала 49,25 г срібла. Деякі дослідники вважають, що частини Г. були хутрами або шкірками лісових звірків. 2. Грошові знаки УНР. Випускалися з 1918 по 1920 р. Мали назви карбованця і Г. та друкувалися купюрами у 2, 10, 100, 500, 1000 і 2000 гривень. На купюрах були зображені герб УНР, тризуб, робітник і селянка тощо. 3. Грошова одиниця самостійної незалежної України, уведена урядом у 1996 р. на заміну купонові (тимчасова грошова одиниця, яка замінила радянські рублі). Паперові гроші мають номінал 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 і 200 гривень. На купюрах зображені видатні діячі історії та культури України, визначні архітектурні споруди.

У народі здавна говорять: «Противна, як старцеві гривня», «На гривні вчений», «Пук — гривня з рук; дим густий, борщ пустий».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 88] **Зотов В. М.**

ГРОМАДИ — осередки української інтелігенції, що провадили ціонально-культурну і громадсько-політичну діяльність у 2-й половині XIX й на початку XX ст. у межах Російської імперії. Перша Г. виникла наприкінці 1850-х років у Петербурзі: М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський та ін. Було організоване видавництво творів українських письменників,

виходив журнал «Основа». На початку 1860-х років громади виникли в Києві, Харкові, Полтаві, але їх діяльність швидко була зупинена (циркуляр Валуєва, адміністративні вислання П. Чубинського, О. Кониського та інших, закриття недільних шкіл тощо).

Осередком національно-культурної роботи в 1870—1890-х роках стала Київська — згодом так звана Стара Г., до котрої входили визначні наукові й культурні діячі: В. Антонович, М. Драгоманов, Т. Рильський, П. Чубинський, М. Лисенко, О. Кониський, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький та ін. Крім питань культури, Г. обговорювала актуальні суспільні проблеми. Але під тиском репресій 1875—1876 рр. її діяльність мусила стати аполітичною, набувши культурницького характеру. Важливий здобуток Старої Г. — наукова українознавча робота, очолювана В. Антоновичем і зосереджена навколо журналу «Киевская Старина». У 1897 р. у Києві відбувся з'їзд членів Г., що заснував Українську безпартійну демократичну організацію, яка незабаром об'єднала близько 20 Г. і продовжувала свою діяльність до 1917 р. переважно в громадських клубах і «Просвітах».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 3. — С. 462]

Зотов В. М.

ГРОТЕСК (від франц. «затійливий») — художній прийом, який отримав свою назву від орнаментів, знайдених під час розкопок давньоримських підземних споруд — гротів. У цих орнаментах дивним чином сполучалися рослинні та тваринні форми. У мистецтві цей прийом має на меті викликати здивованість, сміх, вразити уяву за допомогою контрасту, деформації фантастичної комбінації реальних предметів та явищ, сполученням несумісного, жакливого, потворного з блюзнірським відтінком.

Прийом гротескного відображення дійсності реальних явищ використовують майстри для правдивого експресивного показу протиріч дійсності.

[Естетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 68—69] **Клімачова А. В.**

ГУМАНІЗМ (від лат. «людський, людяний») — система світоглядних орієнтацій, центром котрих є людина, її самість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Г. визнає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність — нормою стосунків між ін-

дивідами, етнічними й соціальними групами, державами. У вузькому розумінні Г. — культурний рух доби Відродження, представники якого вбачали свій життєвий та історико-культурний ідеал в античній спадщині, утверджували новий світогляд, що характеризувався вірою в людину та її можливості; сприйняттям природи, з одного боку, як об'єкта естетичної насолоди, а з іншого — використання її в практичних цілях. Засадничі принципи Г. виразно представлено у «Промові про гідність людини» (1496) Піко делла Мірандоли. Людині тут відводилася привілейована роль в універсумі, хоч за змістом у цілому ці принципи були інтегративними щодо світського та релігійного тлумачення людини. Видатними гуманістами цієї епохи були Леонардо да Вінчі, Т. Кампанелла, Дж. Бруно, Ф. Петрарка, Т. Мор, Ф. Рабле, Б. Коменський, Н. Коперник та ін. Виникнення й розвиток гуманістичних ідей відбувалися не лише в Італії, а й по всій Європі, тому Відродження і Г. слід розглядати як загальноєвропейське явище, котре в різних країнах мало свої специфічні національно-культурні особливості. Зачинателями ренесансно-гуманістичної культури в Україні й видатними гуманістами XV — поч. XVII ст. були Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський, Шимон Шимонович, та ін. Майже всі вони більшою чи меншою мірою усвідомлювали свою національно-етнічну належність і дбали про укр. культуру незалежно від місця своєї діяльності. наступних поколінь. Головною рушійною силою історичного поступу вони вважали мудрість, розум, знання, освіту.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 134] **Таран В. О.**

ГУНИ — тюрко-монгольські кочові племена, які в IV ст. своїм рухом почали велике переселення народів. Знищили майже всі грецькі колонії на Причорномор'ї і, пересуваючись далі в Європу, повели за собою частини готських, аланських та слов'янських племен.

Про Г. розповідається в романі І. Білика «Меч Арея».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 3 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 528] **Клімачова А. В.**

ГУТНИЦТВО — виготовлення скла й виробів із нього. Значного розвитку набуло ще за часів Київської Русі. Районами найбільшого поширення Г. в Україні були Чернігівське, Київське й Волинське Полісся, оскільки для виготовлення скла потрібний

поташ, який добували, спалюючи дерева, а також карцевий пісок, крейда і вапно, наявні на цій території. Починаючи з XVI ст., на Поліссі, а також Слобожанщині, Поділлі, Буковині, Галичині з'явилася значна кількість невеликих підприємств — гут, на яких виробляли скло. Ремісники-склярі виготовляли різноманітні сорти «простого», зеленого, синього, димчастого скла, а також кришталь, віконне і лампове скло, кухонний, горілчано-винний посуд (пляшки, баклаги, штофи, чарки, стакани), тарілі й тарілки, вази тощо. Одне з найбільших підприємств з виготовлення виробів зі скла в сучасній Україні знаходиться в м. Костянтинівці на Донеччині.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — Т. 3. — С. 539—540] **Зотов В. М.**

Дд

ДАЖБОГ (**Даждьбог, Сонце-Бог**) — один із найголовніших персонажів української міфології, бог Сонця, світла й добра. На думку академіка Б.Рибаківа, культ Дажбога сформувався за скіфських часів у VI-IV ст. до н.е. У філософському розумінні Дажбог — буття, тобто дух і матерія. Водночас він є богом земного достатку. Архаїчні обряди й молитви до Дажбога пов'язані з проханням багатого врожаю. Під час жнив жрець підіймав над головою чашу, наповнену зерном, і проказував молитву: «Господи, ти, котрий даєш нам їжу! Дай тепер нам її в повній мірі!» Дажбожими онуками називали українців у поезії кінця XIX ст.

Пантеон слов'янських богів зображено в оповіданні О. Палійчука «Колиска Дажбога».

[Релігієзнавчий словник/За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 86] **Таран В. О.**

ДАНИЛО ЗАТОЧНИК — давньоруський письменник XII—XIII ст. Імовірний автор послання до князя Ярослава Володимировича (очевидно, Ю. Долгорукого), відомого в літературі як «Слово» Данила Заточника або «Моленія». В основу «Слова» покладена ідея сильної княжої влади. У тексті багато цитат із біблійних книг, афоризмів, народних виразів. Пам'ятка була дуже популярною серед давньоруських читачів, упродовж віків її переписували й переробляли (збереглася в кількох списках XI—XVIII ст.).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 3— С. 564] **Зотов В. М.**

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ (від лат. «відділення, віддалення» та «людський, людяний») — втрата суспільством духовних і моральних цінностей; відмова від світогляду, що ґрунтується на справедливості й повазі до особистості.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С.340; Естетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 70] *Клімачова А. В.*

ДЕКАДЕНТСТВО — загальна назва кризових явищ у духовній культурі кінця ХІХ—ХХ ст. (зокрема у Франції), які відзначалися настроями безнадії, несприймання життя, індивідуалізмом. Д. охопило багато художників різних орієнтацій, у тому числі значних майстрів мистецтва. Найбільш виразно мотиви Д. вперше з'явилися у поезії французьких символістів. Однак марно було б шукати чистого Д., значно продуктивніше вбачати його елементи у творчості конкретного письменника (естетизація потворного в Ш. Бодлера, естетизм в О. Уайльда, підкреслений індивідуалізм в А. Стріндберга, аморалізм у М. Арцибашева чи В. Винниченка). Водночас слід обережно виводити філософські джерела Д. з «філософії життя», як, приміром, з теорії Ф. Ніцше, котрий у своєму запереченні закоренілої офіційної моралі та zdeгратованого християнства апелював до сильної, здорової людини, розглядав своє вчення як протест проти загального занепаду культури та людства. Деякі мотиви Д. пізніше були засвоєні модерністськими художніми напрямками.

[Естетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С.71; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 186—187] *Клімачова А. В.*

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО — галузь художньої творчості, мета якої — естетично-художнє оформлення середовища людини; створення мистецьких виробів для побуту. Твори мистецтва поділяються за призначенням (начиння, меблі, тканина тощо), матеріалом (кераміка, фарфор, фаянс тощо), за технікою виконання (художнє різьблення, декоративний розпис, вишивка, вибійка, художнє литво, карбування, інкрустація тощо). Твори декоративно-ужиткового мистецтва є надбанням матеріальної культури тієї епохи, за якої вони створюються, й тісно пов'язані зі звичаями, національними та естетичними особливостями. В Україні історично склалися осередки декоративно-ужиткового мистецтва (Косів, Решетилівка, Ічня, Петриківка, Бубнівка, Кролевець та ін.).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 4. — С. 59] **Клімачова А. В.**

ДЕМОНОЛОГІЯ — сукупність міфічних уявлень, заснованих на вірі в духів-демонів, які шкодять або сприяють людині в її справах. Переважна частина образів української народної Д. має дохристиянське походження. Демонологічні уявлення пов'язуються з явищами природи, господарсько-побутовим життям. Народна уява найчастіше надавала демонічним істотам людської подоби. Персонажами української Д. є чорт, домовик, лісовик, водяник, русалки, перелесник та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 100] **Клімачова А. В.**

ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА — галузь архітектури, мистецтво будувати з дерева. В Україні з дерева здавна зводили житлові, господарські, оборонні споруди. Склалася своєрідна культурова дерев'яна архітектура. Різні за формою й типом будови створювали розмаїття образного рішення дерев'яних культових споруд (3-, 5-, 9-зрубні церкви). Найчастіше підкреслювалося домінантне значення об'єму центрального зрубу, симетричність композиції; застосовувалися декоративне різьблення, розписи інтер'єрів. Серед визначних пам'яток Д.а. в Україні — церква Юра в Дрогобичі (XV ст.), Троїцька церква в Нестерові (1720), Троїцький собор в Новомосковську (1773—1778) та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 101] **Клімачова А. В.**

ДЕРЖАВНІ ПРЕМІЇ ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА — щорічні нагороди в галузі літератури, образотворчого мистецтва, театру, музики, кіно, архітектури й виконавської діяльності. Присуджуються з 1962 р. Рішення комісії оголошується 9 березня кожного року — в день народження Т. Шевченка. Особам, удостоєним цих премій, присвоюється звання «Лауреат премії ім. Т. Шевченка», вручається диплом і нагрудна золота медаль лауреата.

У 2004 р. премії присуджені: літературознавцеві Ю. Барабашу, кінорежисерові С. Буковському, поетові В. Слпачуку, співакці Л. Юрченко й художникові С. Якутовичую. Указом Президента

встановлений розмір шевченківської премії — 100 тис. гривень кожна.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 101] **Клімачова А. В.**

ДЕСЯТИНА — 1. Десята частина прибутків, які за феодалізму сплачувало церкві залежне населення в європейських країнах. Д. в Київській Русі вперше встановив князь Володимир Святославович після хрещення Русі для збудування й утримання Десятинної церкви. Пізніше цей податок поширився на населення й був призначений на утримання парафіяльного духовництва (до XVIII ст.). 2. Міра земляної площі, яка дорівнює 1,0925 га.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — Т. 4. — С. 120] **Зотов В. М.**

«ДЗВІН» — літературно-мистецький та громадсько-політичний часопис СПУ України, виходить щомісяця у Львові. Заснований у 1940 р. під назвою «Література і мистецтво», редактором був О. Тесняк. У 1945 р. відновлений під назвою «Радянський Львів». Номінальним редактором був М. Бажан, фактичним — П. Козланюк. У 1951—1989 рр. виходив під назвою «Жовтень», а з 1991 р. перейменованій на «Дзвін». З 1986 р. головний редактор журналу — Р.Федорів. «Дзвін» містить розділи поезії, прози, літературної критики та публіцистики.

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р.Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 196—197] **В. М. Зотов**

ДЗЮБА Іван (1931) — літературознавець і критик, публіцист, діяч культури. Член СПУ. Народився на Донеччині, закінчив Донецький педагогічний інститут. Друкуватися почав з 1959 р. У 70-х роках зазнав переслідувань за погляди, висловлені в окремих публікаціях. Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (Лондон, 1968; журнал «Вітчизна», 1990, № 5—7) — про загрозливі проблеми національних відносин у соціалістичному суспільстві. Спеціальна комісія ЦК КПУ назвала цей твір «пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР». Влада звинуватила І. Дзюбу в підриві дружби радянських народів, розпалюванні ворожнечі між українським і російським народами.

У колі дослідницьких інтересів І. Дзюби — сучасний літературний процес в Україні, творчість українських письменників минулого (Т. Шевченка, О. Кобилянської, Лесі Українки, О. Довженка та ін.), сучасний стан і розвиток української мови тощо.

У середині 1990-х років — міністр культури України. Нині — головний редактор журналу «Сучасність». Лауреат премії ім. О. Білецького та Фонду родини Антоновичів.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 103] **Зотов В. М.**

ДИВЕНЬ — обрядовий хліб, аналогічний за своїм ритуальним призначенням до калачу. Найчастіше його виробляли з плетінки втрое чи вчетверо, а потім її краї з'єднували, щоб утворилося замкнене коло. Прикрашали гілочками, обплетеними тістом, а зверху чіпляли квітку (живу чи штучну). Цей хліб характерний здебільшого для Півдня, частково — Полтавщини й Слобожанщини. Через Д. молода дивилася на молодого, звідки, очевидно, й походить його назва. Коли печуть Д., загадують, яке буде в молодих майбутнє подружнє життя. Якщо Д. вдається, то й життя має бути щасливим.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 104] **Зотов В. М.**

ДИЗАЙН (від *англ.* «проект, креслення») — вид проектної міждисциплінарної художньо-технічної діяльності з оформлення предметного середовища. Д. має справу з формальними якостями предмета, під якими розуміють не тільки особливості його зовнішнього вигляду, але і його структурні зв'язки, котрі надають йому необхідної функціональної й композиційної єдності. Дизайнерська діяльність є художнім конструюванням, що забезпечує зручність експлуатації промислових виробів, їх раціональне розташування і високий естетичний рівень. Головні засоби художнього дизайну: об'єм і простір, пропорція, модуль, ритм, контраст, фактура, колір тощо. Д. має на меті не тільки формування потреб та інтересів у споживачів, а й активно-творчого ставлення до життя.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 79—80] **Клімачова А. В.**

ДИКЕ ПОЛЕ — історична назва території степів між Дніпром і Доном. Поняття виникло в XVI ст. і зникло на кінець XVIII ст. Заселялося українськими та російськими селянами, котрі, починаючи з XVI ст., тікали у придонські й південноукраїнські степи від феодальної експлуатації і державних повинностей. Для захисту південних кордонів на о. Хортиця було утворено запорозьке козацтво. Від нападів татар Російська імперія створила укріплені лінії (Белгородська, Українська, Дніпровська).

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 130—131] **Зотов В. М.**

ДИТИНЕЦЬ — центральна укріплена частина міста в Київській Русі. У дитинці розміщувалися князівські та боярські двори, житла військових і духівництва, храми. З XIV ст. замість назви «Д.» почали вживати назву «кремль».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 106] **Зотов В. М.**

ДІАЛОГ КУЛЬТУР — процес спілкування культур, у ході якого відбувається їх взаємна трансформація. Д.к. може розвиватися в межах трьох можливих стратегій: 1) доміанти однієї культури над іншою; 2) синтезування їх у нову культуру без збереження цих культур; 3) синтезування зі збереженням цих культур. Перша стратегія є досить поширеною й подеколи виявляється парадоксальною: цивілізаційне домінування одного народу над іншим не завжди означає культурне домінування (взаємодія греків і римлян у межах Античності). Друга стратегія означає розчинення меж своєрідності культур, що вступили в діалог, і створення нової єдиної культури. У тій чи іншій формі одна з культур домінує. Третя стратегія передбачає взаємозбагачення та синтез культур, при яких межі своєрідності не зникаються і, зрештою, сприяють розвиткові всіх поспіль культур.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 162.] **Таран В. О.**

ДІАСПОРА УКРАЇНСЬКА — компактне поселення українців за межами України. На Всесвітньому конгресі українців у Києві зазначалося, що за межами Української держави у 64 країнах нашої планети мешкає понад 12 млн. українців — майже третина нації. Гнані злого долею, вони втікали від голоду, репресій, руїни. Українці живуть практично в усіх країнах світу, але компактно

вони проживають (тобто мають громади) у Північній та Південній Америці, Європі, Австралії та Новій Зеландії, на Близькому й Далекому Сході.

Західна українська Д. (переважно в Європі й Америці) зробила надзвичайно багато для розвитку національної культури, зберегла чи створила ряд наукових та просвітницьких інституцій. У США діє Всеукраїнська академія наук, у Німеччині — Український вільний університет. Видано багатотомну «Енциклопедію українознавства» (Париж-Нью-Йорк, 1955—1984), створено десятки музеїв та бібліотек. На кінець 80-х років у різних країнах світу нараховувалося біля 400 професорів українського походження. Українська Д. видає сотні газет та журналів різноманітної тематики.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 106] **Зотов В. М.**

ДІВИЧ-ВЕЧІР (дівичник, вечоринки) — молодіжний вечір напередодні весілля. Робили окремо в оселях молодої та молодого. У домі нареченої відзначався особливою ліричністю. Дівчата-подруги вили гільце: оздоблювали квітами, стрічками та букетиками колосків вишневе деревце або гілку сосни. Гільце символізувало незайманість, красу й молодість. Разом із гільцем як символ наречених виготовляли маленьку квітку або вінки для молодого та молодої. Про дівчат, котрі збираються заміж, у народі говорять: «Дівчина, що в лузі калина», «Не будь ласий, як попівна заміж», «Як не дівка, йди до дідька», «Добра дівка — як старости йдуть, тоді мете», «Сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодичя». Цей обряд відображений на картинах В. Маковського «Дівич-вечір» і П. Петрова «Напередодні дівич-вечора (проводи нареченої з лазні)» та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 107] **Зотов В. М.**

ДІГГЕР (від англ. «копач») — шукач кладів, підземних цінностей тощо. У великих містах неформальні групи Д. працюють у системах підземних міських комунікацій. Відомі групи Д., які шукають кладів й коштовності в численних підземних комунікаціях під Москвою. В Україні діггерство поширене в одеських ка-

такомбах та в Криму. Частина українських Д. нелегально працює під Вінницею саме там, де була ставка Гітлера під назвою «Вольфшанце» («Вовче логово»), наражаючись при цьому на велику небезпеку, оскільки ця місцевість замінована. Діггерство — один із варіантів ескапістської поведінки (ескапізм — утеча від дійсності). Д. приваблюють насамперед не коштовності, а можливість випробувати себе в екстремальній ситуації.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 341] **Клімачова А. В.**

ДІДУХ — останній сніп жита, який заносять до хати і вважають священним, використовуючи як обрядовий символ, Дух поля, Житній дух, Дух Дажбога. Існує народне повір'я, що жниця, котра зав'язувала останній сніп жита, повинна була цього року народити дитину. Зав'язування снопа символізувало зав'язування пуповини. Навесні Д. обмолочували, і зерно знову висівали на поле, випускаючи на землю Духа поля. Саме це надавало врожаю животворної, цілющої сили. У новорічних обрядах Дідух зберігається в багатьох регіонах України.

Образ Д. трапляється в поезіях Б. Лепкого та інших письменників.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 107] **Зотов В. М.**

ДНІПРОВІ ПОРОГИ — виходи корінних гірських порід (гранітів, гнейсів, мігмалітів тощо) Українського щита в басейні Дніпра між Дніпропетровськом і Запоріжжям. Довжина порижистої ділянки Дніпра досягала 65 км. Найбільші пороги: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець, Вовницький, Будило, Лишний, Вільний. Упродовж тисячоліть пороги були значною перешкодою для судноплавства на шляху, який у літописах мав назву «шлях із варяг у греки». Вони були добре відомі в Київській Русі, їх згадує автор «Слова о полку Ігоревім»: «О, Днепре, словутицю! То пробиль еси каменя горы». У XVI ст. в порожистій частині Дніпра виникла Запорозька Січ, яка тривалий час була важливим військовим форпостом проти татар і турків. Дніпрові пороги були затоплені водами Дніпрогесу.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 133—134] **Зотов В. М.**

«ДНІПРО» — щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал. Почав виходити з 1927 р. у Харкові під назвою «Молодняк». Засновник — ЦК ЛКСМУ. З 19345 р. видається в Києві. У 1937 р. перейменований на «Молодий більшовик», з 1944 — «Дніпро». З 1992 р. «Дніпро» — літературно-художній та суспільно-політичний журнал, засновниками якого є Український фонд культури, АТ «Компанія «Рось»», трудовий колектив редакції. «Дніпро» друкує поезію, прозу, драматичні твори українських письменників, переклади з інших літератур, літературно-критичні, публіцистичні, історичні, мистецтвознавчі матеріали; популяризує творчість молодих авторів

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 208—210] *Клімачова А. В.*

ДОВЖЕНКО Олександр (1894—1956) — кінорежисер, письменник, художник. Народився на Чернігівщині, навчався в Києві — Комерційному інституті та Академії мистецтв (1917—1919). Увійшовши в молоду українську кінематографію як режисер фільмів «Вася-реформатор», «Ягідки кохання» і «Сумка дипкур'єра», виявив свій глибоко оригінальний стиль у фільмах «Звенигора» (1927), «Арсенал» (1929). «Земля» (1930). У його фільмах сміливо змінювався ритм дії, використовувалися незвичні ракурси, особливо в кадрах, що представляють українську природу з її широтою й величчю, використовувалися інші художні засоби, що відбивали своєрідність, традиційність українського народного життя. У 1930-х роках був змушений змінити тематику й манеру своїх творів; з'явилися «Іван», «Щорс», воєнні документальні фільми, а після війни — «Мічурін», п'єса «Життя в цвіту» та ін. Але в останні роки життя, зокрема в кіноповістях «Зачарована Десна» (1954) і частково в «Поемі про море» (1956), спромігся знову відобразити своє оригінальне сприйняття минулого, природи та побуту України, підкреслюючи глибоку самотність українського народу. Його «Щоденник» є відбиттям муки чесної людини за часів тоталітаризму, відображає критичні думки про СРСР і Радянську Україну, є джерелом вивчення творчої лабораторії письменника. Помер і похований у Москві.

Ім'ям Довженка названо Київську кіностудію художніх фільмів (1957); на батьківщині митця, в Сосниці, створено музей О. Довженка: йому встановлено пам'ятники в Сосниці (скульптор А. Фуженко, архітектор А.Ігнащенко) і в Києві (скульптор

Л. Козуб). Образ кінодраматурга відтворено на картині Г. Пустовойта («Портрет О. Довженка») і в скульптурному зображенні Г. Пивоварова («Портрет кінорежисера О. Довженка»).

[Довженко і світ. Творчість О. Довженка в контексті світової культури.—К., 1984; В. Дончик Олександр Довженко // Історія української літератури ХХ ст. У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 2. — С. 218—227; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 110] **Зотов В. М.**

ДОЛЯ — поняття-міфологема, що позначає історично першу (міфологічну у своїй основі) форму осягнення детермінованості людського буття. На відміну від інших форм такого осягнення (ідея промислу Божого в релігії, ідея необхідності в науці), Д. осмислюється як така, що не піддається ані пізнанню, ані будь-якій зміні, її можна лише вгадати чи відгадати (ворожіння, пророкування тощо). Д. «дається» й «задається» людині чи цілому народові, і її не можна «обійти», а тільки повстати проти неї або скоритися їй. За висловом М.Максимовича, головною темою української народної пісні є «боротьба духу з долею». Філософський аспект Д. розглядає О. Потебня («Про долю і споріднених з нею істот»), співставляючи розуміння Д. як «уособлення» та «міфічної подоби». Крім того, він розкриває своєрідність національних контекстів тлумачення Д. у різних народів, докладно зупиняється на особливостях розуміння Д. в укр. народній творчості, зокрема пісенній.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 167] **Клімачова А. В.**

ДОМОВИК (похатник, господар, хованець, служба) — істота невизначеного роду або невеличкий дідок, що є в кожній оселі. Українське потрактування Д. аналогічне уявленням про нього в інших народів. Найчастіше він змальовувався як невеличкий, дуже оброслий волоссям дідок. Наші предки вірили, що за добрих взаємин з ним він забезпечує добробут родини, вночі пильнує худобу. Проте Д. може завдати великих прикрощів тому, хто його розсердить. У сучасних уявленнях про Д. з ним пов'язують такі явища, як полтергейст (безпричинний шум, грюкіт, пересування предметів в середині житла).

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 97] **Клімачова А. В.**

ДОНЦОВ Дмитро (1883-1973) — ідеолог українського націоналізму, літературний критик, публіцист, редактор «Вісника». Народився в Мелітополі. Був членом Української революційної партії, УСДРП. Засуджений царськими властями за революційну діяльність. У 1908 р. виїхав за кордон, де близько семи десятиліть продовжував боротьбу в ім'я вільної України. Серед його праць вирізняються «Модерне москвофільство» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Українська державна думка і Європа» (1919), «Національна ідея» (1926), «Дух нашої давнини» (1944), «Росія чи Європа» (1955) та ін. Блискучий стиліст, критик В. Леніна й більшовизму, грізний їх опонент, володар дум молоді 20-30-х і пізніших років.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — 114] **Таран В. О.**

ДОРОШЕНКО Дмитро (1882—1951) — історик, публіцист, громадський і державний діяч, із старого козацько-гетьманського роду на Чернігівщині, навчався у Варшавському та Київському університетах. Працював у Петербурзі, Києві, Катеринославі, Кам'янець-Подільському, Відні, Празі, Вінніпезі, Мюнхені. Провідний діяч українського гетьманського руху. Головну увагу приділяв науково-академічній діяльності. Опублікував близько 1000 праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, літератури, українських культурних та політичних взаємин із Західною Європою. Головні праці Дорошенка: «Нарис історії України», I—II (1932, 1933), «Історія України 1917—1923», (1930—1932; 2 видання 1941), «Огляд української історіографії» (1923), монографії про Костомарова, Куліша, Антоновича. Велика монографія про гетьмана П. Дорошенка залишилася в рукописі (надруковані лише деякі розділи).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 4. — С. 309; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 115] **Таран В. О.**

ДРАГОМАНОВ Михайло (1841—1895) — видатний громадсько-політичний діяч, публіцист, історик, літературознавець, видатний фольклорист, економіст, філософ. Народився на Полтавщині, закінчив Київський університет. Очолював ліве крило

Київської громади (пізніше названої Старою). Завдяки цій діяльності став однією з перших жертв хвилі репресій проти українського руху. За особистим наказом Олександра II у 1875 р. був звільнений з Київського університету. Змушений був емігрувати, заснував у Женеві українську друкарню, видавав журнал «Громада». Разом з І. Франком, М. Павликом та ін. створив Русько-українську радикальну партію. З 1889 р. — професор Софійського університету. Автор ряду праць з історії, фольклору та етнографії («Малоруські народні перекази і оповідання», «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.» та ін.). У дослідженні літератури стояв на позиціях культурно-історичної школи; обстоював порівняльно-історичний метод, обґрунтовуючи важливість загальнолюдських гуманістичних та естетичних цінностей у культурному розвитку народу. Ці думки виклав у працях «Література російська, великоруська, українська і галицька», «Листи на Наддніпрянську Україну». Автор літературно-критичних статей про Т. Шевченка, Ю. Федьковича, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького та ін. Найголовніші з політичних творів: «Передне слово до громади», «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Пропаший час — українці під Московським царством», «Чудацькі думки про українську національну справу» та ін. Майбутнє українського народу бачив у незалежній самостійній федеративній державі, в якій переважатиме «безначальство» — добровільна асоціація гармонійно розвинених осіб, з мінімальним застосуванням примусу в суспільному житті. Відкидав марксизм як невідповідний до потреб української нації, що викликало особисту ненависть В. Леніна. Ідеї Драгоманова позитивно вплинули на розвиток творчості І. Франка, О. Терлецького, М. Павлика, В. Стефаніка, Панааса Мирного, Лесі Українки та ін. Літературна спадщина Драгоманова стала частково доступною в Україні з 1960-х років. Похований у Софії (Болгарія).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 4 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 319—320] **Таран В. О.**

ДРАЧ Іван (1936) — поет, драматург, кіносценарист, громадський діяч. Народився на Київщині, освіту здобув у Київському університеті та на Вищих сценарних курсах у Москві. Очоловав Київську організацію СПУ. Був першим головою Народного руху України за перебудову, народним депутатом України. Голова то-

вариства «Україна», голова Всеукраїнської Всесвітньої координаційної ради, голова Конгресу української інтелігенції.

Творчість І. Драча чи не найпоказовіше репрезентує спраглий потяг «шістдесятників», «дітей війни» до знань та естетичного осягнення здобутків людства, їх синтезу з прадавніми фольклорними джерелами, з літературними, культурними, мистецькими надбаннями рідного народу. Усе це знаходить вияв на рівні як макро-, так і мікро поетики, тропіки, «будівельного матеріалу» вірша. Так, солярні, сонцепоклонні мотиви проймають усю творчість І. Драча — від першої збірки «Соняшник» (1962) до по чорнобильської «Храм сонця». Відчайдушний реформатор і новатор у сфері поетики, письменник, однак, виступає продовжувачем традицій.

Поема «Чорнобильська мадонна» (1987) постала як спокута й прозоріння дорогою ціною. Провидцем виявився автор кіноповісті «Криниця для спраглих» (1967) у порушенні тих проблем, які згодом посіли значне місце в нашій прозі: втрата зв'язків з рідним корінням, відчуження від первинно необхідного й живлющого загрожує неминучою катастрофою.

Збірки (крім названих): «Протуберанці сонця» (1965), «Балади буднів» (1967), «Поезії» (1967), «До джерел» (1972), «Корінь і крона» (1974), «Київське небо» (1976) (за цю збірку І. Драчеві в 1976 р. присуджено премію ім. Т. Шевченка), «Сонячний фенікс» (1978), «Шабля і хустина» (1981) та ін.

[Ткаченко А. Іван Драч: Нарис творчості. — К., 1988; В. Дончик Іван Драч // Історія української літератури ХХ ст.: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 2. — С. 136—142] **Зотов В. М.**

ДРЕВЛЯНИ — українське плем'я, що жило по лісах у Дrevлянській землі між Дніпром та Случчю, уздовж Тетерева, Горині й Прип'яті. Згадується в «Повісті времінних літ». Д. — найменш культурне серед українських племен, хоча вже в Х ст. у них було поширене хліборобство. Платили данину київським князям і, пошавши проти князя Ігоря, зазнали помсти дружини Ігоря, княгині Ольги (вона ліквідувала їх князівство в 945 р.). Згідно з літописом, до древлянських міст належали Вручий (Овруч), Малин, Городськ та ін. З Д. археологи пов'язують розташовані в Поліссі городища ІХ—Х ст. та групи курганів з трупоспаленням.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 4. — С. 324]

Клімачова А. В.

ДУЛБИ (дулаба) — одне зі східнослов'янських племен, згадуваних у літописах. Жили в басейні Дністра. У VI—VII ст. стояли на чолі великого міжплемінного об'єднання східних слов'ян (за арабськими джерелами), яке було розбите аварами в середині VII ст. «Повість времінних літ» розповідає про боротьбу Д. з аварми.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 4. — С. 366]
Клімачова А. В.

ДУМИ — жанр (вид) суто речитативного народного іропосу, який виконували народні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній та Лівобережній Україні під акомпанемент кобзи, бандури або ліри. У Д. немає поділу на строфи (куплети), обов'язкові для пісні. Вони діляться на нерівні періоди, в кожному з яких висловлена закінчена думка. Рядки нерівноскладові (від 4 до 20 складів), римування рядків переважно дієслівне. Виконання Д. кобзарем чи лірником є значною мірою імпровізацією: навіть той самий співець при кожному виконанні і в текст, і в музику вносить щось нове.

За своєю тематикою Д. поділяються на Д. часів боротьби з турками і татарами («Смерть Корецького», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з Азова» та ін.), Д. про соціальну нерівність і боротьбу з поляками («Іван Богун», «Про гетьмана Тетерю», «Про Хмельницького» та ін.), Д. на суспільно-побутові теми («Козацьке життя», «Прощання козака» та ін.) тощо.

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 218—219] **Таран В. О.**

«ДУМКА» (Державна заслужена академічна хорова капела України) — найстаріша українська хорова капела в Україні. Створена в Києві на початку 1920 р. на основі хору консерваторії й досвідчених співаків Києва та інших міст. Першим керівником і головним диригентом (до 1941 р.) був Н.Городовенко. Славилася високомистецьким виконанням кращих зразків української і світової хорової музики. З великим успіхом концертувала в Україні та за кордоном, зокрема у Франції (1929). З політичних причин була реорганізована, в роки війни втратила керівника й частину складу. Відновила свою діяльність після війни під керівництвом О. Сороки (1946—1963). Художніми керівниками пізніше були

П. Муравський (1964—1969), М. Кречко (1969—1983), Є. Савчук (з 1984). «Думка» нагороджена Державною премією України ім. Т. Шевченка.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 121] **Зотов В. М.**

ДУХОВНІСТЬ — категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення. Прояснення природи людського буття через категорії «дух» та «Д.» означає, що людина може не тільки пізнавати та відображати навколишній світ, а й творити його. Творчі можливості людини як духовної істоти говорять про те, що, крім мислення, вона має ще й вольове відношення до реальності. Дух як взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури. Д. постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини. Категорії «Д.» у людському бутті певною мірою протистоїть категорія «душевність», яка виражає спрямованість людини передусім не до трансцендентного, а до ближнього, здатність до конкретно вираженої любові та співчуття. Цю різницю Д. та душевності українська мова окреслює в контраверзі «духовна людина» — «душевна людина».

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 179.] **Таран В. О.**

ДУША (від лат. «душа») — поняття, що виражає індивідуальну своєрідність внутрішнього світу людини, здатність до переживання, співпереживання або відчуження. У більшості філософських та релігійних систем Д. протиставляється як тілу, так і духові. Якщо дух розглядається як джерело креативних та раціонально-пізнавальних можливостей людини, рух до трансцендентного, то Д. — джерело морально-комунікативних можливостей, спрямованість до іманентного, ближнього. У багатьох філософських культурах Д. виражається символом «Серце»; особливо яскраво ця тенденція виражена в укр. традиції філософії серця. Перші уявлення про Д. формуються в межах анімістичного світогляду, осердям якого є ідея про те, що всі явища світу мають душу. На цій основі розвивається вчення про метемпсихоз, згідно

з яким Д. після смерті може переселятися в нові тіла, причому як у людські, так і в тіла інших живих істот. У найбільш розгорнутій формі ідея метемпсихозу властива культурі індуїзму, проте має своїх прибічників і в Античності. Рання антична натурфілософія виходить з ідеї тотальної одушевленості Космосу, ототожнюючи живе та суще (гілозоїзм). У християнській культурі Середньовіччя та Відродження Д. — це опосередкування між тілом та духом. З іншого боку, Д. надається надзвичайно важливе значення у спасінні людини. Спокушаючи людину, диявол завжди пропонує обміняти на земні блага саме Д.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 179] **Таран В. О.**

Ее

ЕВКСИНСЬКИЙ ПОНТ (Гостинне море) — старогрецька назва Чорного моря.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 123] **Зотов В. М.**

ЕВТАНАЗІЯ (від грец. «добре» та «смерть») — вихідний термін для однієї з найдавніших проблем філософії, медичної деонтології й практичної етики. У межах античної філософії проблему Е. насамперед пов'язували з питанням про добровільне самогубство. Стоїки вважали, що для мудреця жити відповідно до законів природи — означає бути здатним своєчасно відмовитися від життя, навіть у розквіті сил. Проте вони стверджували, що «прекрасним і розумним» (тобто Е.) може бути тільки таке самогубство, в якому наявна певна міра, або гармонія (між вчинком і скрутою обставин). Епікурійці також вважали заподіяння Е. необхідним елементом гармонії життя: прекрасним є життя, в якому існує можливість піти в небуття, коли реальність перестає приносити насолоду. Історія філософської та релігійно-богословської думки репрезентує широкий спектр підходів — від визнання самогубства злочином до проголошення необхідності самогубства лише за певних обставин. У сучасній біоетиці й медицині Е. розуміють як сприяння безболісному позбавленню життя безнадійно хворих (у т. ч. за їх власним бажанням). Головний аргумент, який висувують прихильники Е., полягає в тому, що життя можна вважати благом і цінністю тільки за умов, коли в цілому задоволення й насолода переважають над стражданнями та випробуваннями. З огляду на концепцію прав людини, людина має право розпоряджатися власним тілом і життям (отже, право одноосібно вирі-

шувати питання про Е.). Проте очевидним залишається факт, що практичні аспекти використання права людини на Е. потребують ретельного правового опрацювання.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 184] **Таран В. О.**

ЕЗОПІВСЬКА МОВА — спосіб замасковано висловлювати думку за допомогою натяків, алегорій тощо. Названа так на ім'я давньогрецького байкаря Езопа, котрий жив у VI ст. до н.е. Термін запровадив М. Салтиков-Щедрін у 70-і рр. XIX ст. В українській літературі до Е.м. звертались Є. Гребінка, Т. Шевченко, Л. Глібов, І. Франко, Леся Українка та ін. За радянських часів езопівська мова використовується незалежно від тиску цензури, вона стала ознакою переважно сатиричного мислення («Короїди» М. Гірника, «Казка про Дурила» В.Симоненка та ін.).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 4. — С. 396; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 224] **Таран В. О.**

ЕЗОТЕРИЗМ — 1. Таємне учення (*від грец.* «внутрішній, таємний, схований»), призначене тільки для обраних, окультне знання. 2. Внутрішнє усвідомлення сутності світу, природи й людини, знання цілого, при якому воно пізнається з внутрішньої духовної сутності людини, на відміну від екзотеричного — зовнішнього.

Сьогодні Е. став предметом вивчення нової й досить перспективної науки — еніології (див. еніологія).

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 105] **Зотов В. М.**

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (*від лат.* «існування») течія, що виникла після 1-ої світової війни, сформувалася в 30—40-і роки, найбільшого розвитку досягла в 50—60-ті рр. XX ст. Головну увагу представники Е. зосередили на вирішенні проблем буття людини, співвідношення раціональних та ірраціональних форм самоосягнення людини. Засновником Е. вважають датського філософа Сьорена К'єркегора. Категорією «екзистенція» він позначив неповторність, унікальність, суб'єктивність існування окремої людини. Найбільш впливовими представниками Е. є М. Гайдеггер, К. Ясперс, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, А. Камю. В центрі їхньої уваги були питання провини й відповідальності, рішення й вибо-

ру, ставлення людини до смерті тощо, а проблеми науки, релігії, моралі, мистецтва цікавили їх лише настільки наскільки вони стосувалися названих питань.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 186—187] **В. Зотов**

ЕКСПРЕСІОНІЗМ (з лат. «вираження») — мистецький напрям, мета якого — свідоме вираження суб'єктивного бачення світу через авторське «я». Найповніший вияв мав у Німеччині після першої світової війни. Е. закликав до всесвітнього людського братства, протестував проти війни. Характерні риси Е. (ламані лінії, контрастність кольорів, деформованість простору) особливо яскраво проявились у творчості О. Кокотки, Е. Кірхнера, М. Бекмана.

В Україні його представляють художники О. Новаківський, О. Грищенко, А. Петрицький, Ю. Кміт, Ю. Соловей; скульптор О. Архипенко; графіки В. Касіян, В. Масюта та ін.

В українській літературі вплив Е. не був тривалим, хоч простежується в поезії (Т. Осьмачка, М. Бажан), прозі й драмі (В. Стефаник, М. Куліш, І. Дніпровський). У театральному мистецтві Е. позначався на діяльності театру Леся Курбаса «Березінь», який обстоював стиль «експресивного реалізму». На початку 1930-х років, коли почалося примусове навернення до соціалістичного реалізму, експресіонізм в Україні слабне й поступово зникає. Одні з його представників були репресовані й ліквідовані (В. Поліщук, М. Куліш), інші припинили свою мистецьку діяльність або своїм словом служили владі (М. Бажан).

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 408—409; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 230] **Клімачова А. В.**

ЕКУМЕНІЗМ (від грец. «світ, заселена земля») — рух за об'єднання християнських церков, що виник у протестантизмі. Початок екуменічному рухові поклала Всесвітня місіонерська конференція в Единбурзі (1910). Міжконфесійні організації «Віра і порядок» і «Життя та діяльність», які виникли згодом, мали на меті: по-перше, подолати догматичні й канонічні розбіжності у християнстві; по-друге, погодити християнство з актуальними проблемами сучасності. У 1937 р. від імені цих організацій було утворено «Комітет 14», що виступив з ініціативою скликання Всесвітньої асамблеї церков, яка відбулася в 1948 р. і прийняла

ряд ухвал, створила Всесвітню раду церков (ВРЦ). Е. як всесвітній християнський рух відбиває кризу окремих християнських церков і напрямів, є наслідком секуляризації суспільного життя, інтеграційних процесів у суспільстві. Заходи, що здійснюються керівними органами екуменічного руху, являють собою одну зі спроб подолати кризу релігії. Е. усіляко підтримує нинішній глава католицької церкви Іоан Павло II, котрий неодноразово проголошував, що досягнення єдності християнських церков є його заповітною мрією. В цілому Е. сприяє послабленню міжконфесійного відчуження, релігійного фанатизму та екстремізму, встановленню миру і злагоди між віруючими різних релігій та церков.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 192] **Таран В. О.**

ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА (*від франц.* «краще, відібране») — культура, носіями якої є невелика група людей, котра володіє особливим художнім сприйняттям, що вимагає оцінювати її як кращу частину суспільства, його еліту. Елітарні тенденції отримали поширення у ХХ ст. у руслі авангардистсько-модерністського мистецтва. Теорія елітарного мистецтва сформувалася раніше, ніж склалася відповідна практика. Основні елементи теорії Е.к. містяться у філософії А. Шопенгауера та Ф. Ніцше, котрі ділили людей на два типи: «люди користі» і «люди генію». Перші не володіють, а другі володіють особливою художньою обдарованістю, яка спонукає їх до філософсько-художньої творчості» (А. Шопенгауера). Також висловлювалася ідея «надлюдини», наділеної, окрім «волі до влади», унікальним естетичним сприйняттям (Ф. Ніцше).

У ХХ ст. ці ідеї були модернізовані неокантіанцями й підсумовані в концепції Х. Ортеги-і-Гасета. Наголошувалося, що елітарні тенденції надавали можливість художнім натурам протистояти аморфному натовпові, «масі» та «масовим» тенденціям у мистецтві.

У подальшому теоретики мистецтва до Е.к. почали відносити важкодоступні для розуміння твори мистецтва, які відзначались естетизмом та орієнтацією на «чисту гру» художнього сприйняття.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 411—412] **Клімачова А. В.**

ЕЛЛІНІСТИЧНА КУЛЬТУРА — культура доби еллінізму (334—323 р. до н.е.) та культура, що виникла в результаті розвитку грецького (еллінського) мистецтва; вся епоха античного світу

від часів походів О.Македонського (VI ст. до н.е.) до падіння Римської імперії (V ст. н.е.). У період еллінізму почався процес зближення філософії з релігійно-міфологічними традиціями Греції та Сходу. Значного розвитку набули природничі й математичні науки (Евклід, Архімед та ін.). Художня література втрачає політичну спрямованість і зображає життя звичайних людей та їх внутрішній світ, щоденний побут (любовні романи, розповіді про пригоди тощо). Елліністична архітектура також відзначалася високим рівнем (зводилися величні, пишно декоровані споруди: Фароський маяк в Александрії, вівтар Зевса в Пергамі тощо). В образотворчому мистецтві героїзувалися особи монархів і славилися воєнні перемоги. Живопис характеризувався багатофігурними жанровими композиціями.

На території України центрами Е.к. були античні міста — Ольвія, Тіра, Херсонес, міста Боспорської держави (столиця — Пантікапей, тепер Керч). Твори елліністичного мистецтва знаходять також у скіфських курганах (Гайманова могила на Запоріжжі, Мелітопольський курган, Товста могила на Дніпропетровщині).

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 413] **Зотов В. М.**

ЕМАНСИПАЦІЯ (від лат. «звільняю від опіки») — виражена в різноманітних формах тенденція соціального розвитку, яка полягає у звільненні людей від тих чи інших форм несвободи, дискримінації, гноблення. У найбільш універсальному вигляді можна вважати, що Е. репрезентує звільнення людини від «культури залежності» як такої, створення (в ідеалі) для людей невідчужуваних умов існування, коли вони можуть повною мірою визначати своє життя на власний розсуд. Формою реалізації потенцій Е. є творення альтернатив, котрі б надавали людині можливість самовизначення, вибору. Рівень Е. може слугувати мірилом для оцінки розвиненості суспільств. Традиційні суспільства демонструють стабільність за умов мінімального потенціалу Е. (примусова соціальність). Сучасні лібералізовані суспільства є в певному розумінні тереном емансипаторських експериментів і дослідів, їх стабільність менша, але тут окремий індивід має принципову можливість реалізовувати власний життєвий проект (інша справа, що кінцева кількість таких проектів є обмеженою в принципі). З іншого боку, Е. ніколи не може бути здійснена «повністю»: звільняючи людину від одних обмежень і залежностей, Е. передбачає занурення в тенета інших, менш явних, але так са-

мо суттєвих. Власне, сам соціальний процес (і прогрес) є круго-обігом емансипаторських практик, які невпинно змінюють одна одну, визначаючи, окреслюючи й «обживаючи» нові простори та сфери соціальної свободи. До різних форм цих практик є підстави віднести аболіціонізм (рух за ліквідацію рабства), національно-визвольний рух (звільнення від імперського гніту), рух за гуманізацію звичаїв війни (визнання прав військовополонених, заборона деяких видів зброї, які завдають людині особливих страждань і каліцтв тощо), секуляризацію й Реформацію (обмеження влади та впливу церкви на суспільні справи), суфражизм (жіночий рух за надання жінкам однакових з чоловіками виборчих прав), правозахисний рух та ін.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 195.] **Зотов В. М.**

ЕМІГРАЦІЯ (від лат. «виселення, виїзд») — добровільне або вимушене переміщення населення з країн постійного проживання в інші країни. Залежно від причин Е. поділяють на політичну й економічну (або трудову). За межами України проживає близько 12 млн. осіб української національності. В історії української еміграції визначаються три хвилі переселенського руху: перша — з останньої чверті ХІХ ст. до початку першої світової війни; друга — між двома світовими війнами; третя — після другої світової війни. Українці живуть у багатьох країнах світу. Вважається, що в Південній та Північній Америці живе більше 75 % від загальної кількості зарубіжних українців (крім країн колишнього СРСР).

Особливе місце посідає українське населення в суміжних з Україною державах — Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, їх не вважають емігрантами, оскільки вони мають сталу територію поселення й не міняли свого місцеперебування.

Явище Е. описане в українській літературі (І. Франко цикл «До Бразилії»; В. Стефаник «Камінний хрест»; С. Васильченко «На чужину» та ін.). Письменники-емігранти у творах зображують життя українців у США — С. Макар, З. Бичинський та ін.; у Канаді — Т. Федик та ін.; в Австралії — Д. Чуб та ін. В образотворчому мистецтві до цієї теми звертався Л. Ведмідь (триптих «Емігранти») та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 124] **Клімачова А. В.**

ЕМСЬКИЙ УКАЗ — Розпорядження про заборону друкувати в Російській імперії будь-які книжки українською мовою чи завозити їх з-за кордону, підписане в 1876 р. Олександром II у німецькому місті Емсі, де він відпочивав. Прийняття такого документа зумовлювалося активізацією українського руху на початку 70-х рр. XIX ст., незважаючи на раніше розісланий Валуєвський циркуляр. До Санкт-Петербурга надходили скарги на українських «сепаратистів», у відповідь на які було створено комісію. До складу котрої увійшли міністр внутрішніх справ Тимашов, міністр освіти Толстой, шеф жандармів Потапов, помічник куратора Київського шкільного округу М. Юзефович. Вона підготувала проект указу, яким передбачалося: 1) не допускати ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур українською мовою без спеціального дозволу Головного управління у справах друку; 2) заборонити друкування українською мовою оригінальних і перекладних творів, за винятком історичних документів і художніх творів, які дозволялося друкувати тільки російським правописом і після розгляду рукописів у Головному управлінні у справах друку; 3) забороняти українські вистави й друкування українських текстів до нот. Проти цього указу протестував М. Драгоманов, звертаючись до Міжнародного конгресу літераторів у Парижі (1878) та у Відні (разом із М. Павликом, 1881 р.), але він залишався чинним до 1905 р., коли під впливом неодноразових звертань громадськості України й за рекомендацією спеціальної комісії Російської академії наук його скасував уряд, виходячи з жовтневого маніфесту царя.

[Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник. — К.: АртЕк, 2002. — С. 224—227; Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. — К.: Українська енциклопедія, 2000. — С. 158; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 236] **Зотов В. М.**

ЕНЕЙ — персонаж грецької та римської міфології, герой Троянської війни; син царя Анхіза й богині Афродіти. Після падіння Трої перебрався до Лаціуму (Італія), де його нащадки заснували Рим. Міфи про Енея покладено в основу Вергілієвої «Енеїди». Геройко-комічний образ Енея змалював І. Котляревський у своїй «перелицьованій» на український лад «Енеїді», І. Франко у «Великих роковинах» та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 125] *Зотов В. М.*

ЕНІОЛОГІЯ — наука про енерго-інформаційний обмін у природі (Всесвіті), суспільстві й людському мисленні. Її сміливо можна вважати наукою майбутнього, оскільки предметом її вивчення є ті явища, які традиційно наукою не вивчались — полтергейст, телекінез, телепатія, телепортація, яснобачення та багато інших. Філософсько-методологічна основа цієї науки тільки формується, проте вже сьогодні можна говорити про те, що вона включає в себе сучасну теорію відображення, діалектичну теорію пізнання, концепцію інтеграції наук, діалектику категорій необхідного й випадкового, цілого й частини, структури й функції, принципи атрибутивності інформації тощо.

Фізико-математичну основу нової науки складають фундаментальні положення математики та особливо неklasичної фізики, нелокальні ефекти й нові причинно-наслідкові відносини у квантовій механіці, неунітарна квантова механіка, теорія самоорганізації, ієрархії внутрішніх змін І. Пригожина, нелокальність зв'язків між системами, вплив майбутнього на минуле, узагальнена теорія впорядкованості й хаосу.

Е. — це комплексна наукова дисципліна, котра об'єднує в собі методи, поняття, теорії та досягнення багатьох наук і наукових напрямків. Перебуваючи на вершині наукової піраміди, Е. концентрує вузлові питання та проблеми психології й медицини, фізики й біології, філософії й космогонії. Проблеми Е. відтворюють складну сутність оточуючої Природи, навколишнього світу й того, що знаходиться всередині нас, пов'язаних діалектичною єдністю живого й неживого в одну цілісність. Дослідження еніофеноменів сьогодні здійснює чимало видатних учених сучасності: Ф. Р. Ханцеверов (історія й сучасний стан проблем Е.), О. П. Дубров та В. Н. Пушкін (парапсихологія й сучасна наука), В. П. Казначеев (проблеми взаємозв'язку біосфери й ноосфери), Л. Г. Прищеп (проблеми біоелектромагнітології), О. Г. Лі (особливі стани свідомості), М. М. Сочеванов (особливості біолокаційного ефекту), М. О. Козирев (особливості часово-просторового континууму), В. В. Налімов (спонтанність свідомості), О. Ф. Охатрін (мікролептонна концепція) та ін.

[Рогожкин В. Ю. Эниология. — Р. на ДОНЕЦЬК: ЭНИО, 2001. — С. 10—14; Дубров А. П., Пушкин В. Н. Парапсихология и современное естествознание. — М.: СП «Соваминко», 1989. — С. 3—5, 255.] **Зотов В.М.**

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ (від грец. «коло знань») — науково-довідкове видання, яке містить найістотнішу інформацію з усіх (універсальна енциклопедія) або окремих (галузева енциклопедія) галузей знань і практичної діяльності. За структурою розрізняють Е. алфавітні та систематичні. Праці енциклопедичного характеру були відомі ще до н.е. у Стародавньому Єгипті, Римі, Китаї, згодом у країнах арабської писемності та в Київській Русі (збірники норм давньоруського права). У XIII ст. на Русі почали укладати словники незрозумілих слів — азбуковники.

Чи не першу спробу систематичного викладу відомостей про Україну становить «Синопис» І. Гізеля, що з'явився 1674 р. і впродовж XVII—XVIII ст. витримав до 30 видань. Цінні узагальнювальні праці про козацьку Україну були створені у XVIII ст., зокрема «Краткое описание о козацком народе» П. Симоновського (1765) та «Краткая летопись Малой России» В. Рубана (1776).

Першою сучасною українською Е. треба вважати тритомну «Українську загальну енциклопедію», що з'явилась упродовж 1930—1935 рр. у Львові за редакцією професора І. Раковського. В Україні було видано «Українську Радянську Енциклопедію» у 16-ти томах (1959—1964), друге видання — у 12-ти томах українською й російською мовами (1974—1985). Енциклопедичний характер має «Історія міст і сіл України» у 27 томах (1960—1970).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 125] **Зотов В. М.**

ЕПТАФІЯ (від грец. «надгробний») — надмогильний напис у віршах чи прозі, поширений в античну добу переважно у вигляді епіграми, пов'язаний з культом мертвих. В Елладі такі написи мали дидактичну функцію, особливо на могилах загиблих героїв. У літературі нової епохи Е. могла вже адресуватись уявному покійникові, а невдовзі набула сатиричного колориту, висміюючи в дошкульних виразах пороки конкретної особи чи суспільного явища. В Україні Е. поширилася в період бароко (Афанасій Кальнофойський, Лазар Баранович, Варлаам Ясинсь-

кий та ін.), не втрачаючи популярності й донині (Д. Павличко, В. Симоненко).

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 245] **Клімачова А. В.**

ЕПОС (від грец. «слово, розповідь») — багатозначний термін, який означає за літературною традицією оповідну поезію, зароджену в глибокій минувшині як форму зображення героїчних учинків певного персонажа, важливих подій тощо («Іліада» та «Одісея» Гомера, ісландські саги, українські думи тощо). Поступово виробляються прозові форми Е., посідаючи важливе місце в художній літературі, з'являються епічні жанри, постають їх різновиди. Е., відмежовуючись від інших літературних родів (лірики і драми), виробляє власну образну систему мовних засобів, прагне відтворити довілля в його об'єктивній сутності, в об'єктивному перебігові подій, сюжетному їх розвитку, неначе поза втручанням автора. Лише на початку ХХ ст. така тенденція порушується потужною ліризацією Е., що зумовлює появу віршів у прозі тощо. Зазвичай зображення в Е. ведеться від реального чи умовного наратора (оповідача), рідше — свідка чи учасника подій. Е. користується розмаїтими засобами викладу: розповідь, оповідь, діалог, монолог, авторські відступи. У ньому наявне авторське мовлення та мовлення персонажів, на відміну від драми, де застосовується один спосіб викладу — діалог чи монолог. Оповідь або розповідь ведеться переважно в минулому часі, подеколи — в теперішньому, зрідка — в майбутньому від третьої особи (розповідач) чи першої (оповідач). Мова Е. — зображально-пластична, описова, на відміну від лірики, де панує емоційно-експресивна виражальна стихія. Історичний розвиток Е. зумовив виникнення трьох структурних жанрових форм — малої (анекдот, байка, притча, казка, легенда, новела, оповідання), середньої (поема, повість), великої (епопея). Епічні твори також називають «епікою».

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю.І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 247—248] **Таран В. О.**

ЕРОС — 1. Взаємини між чоловіком та жінкою на духовному, душевному та сексуальному рівнях, які у вищих своїх проявах стають еротичною любов'ю. 2. Бог любові в давньогрецькій та римській міфології (синоніми: лат. Амур, Купідон). Архетиповим

для античного світу є міф про пошуки Ероса Психеєю, котра поєднується з ним після драматичних випробувань. Емпедокл розглядає Е. як єдність чоловічого з жіночим; Афродіта є силою, яка з'єднує елементи буття в цілісність. Платон називає Е. «найдавнішим із богів», який не має батьків. Сутність Е., за Платоном, — це потяг до краси й абсолюту, тому практика анамнезису, яка повертає людину у світ гармонії, є еротичною за природою. У філософській та психологічній культурі ХХ ст. поняття «Е.» використовується досить широко. З. Фрейд на ранньому етапі творчості ототожнює Е. з енергією лібідо, а пізніше робить його природу яскравішою, протиставляючи Танатосу. М.Бердяєв розглядає Е. як творче злиття чоловічого та жіночого, що дарує їм боголюдські риси. З 2 пол. ХХ ст. поняття «Е.», як правило, протиставляється поняттю «секс». Е. розглядається як духовно-душевне злиття чоловіка та жінки, секс — як тілесно-інстинктивне злиття, з іншого боку, підкреслюється необхідність єдності еротичного та сексуального.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 203] **Зотов В. М.**

ЕСКАПІЗМ (від англ. «втеча від дійсності») — втеча від дійсності у вигаданий чи «паралельний» світ (наприклад, у толкієністів). Для Е. характерною є аполітичність. Можливі варіанти цього терміна — «ескейпізм», «ескепізм».

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 391] **Клімачова А. В.**

ЕСТАМП (від франц. «печатка, відбиток») — літографічний або гравюрний відбиток. Найчастіше трапляється підписаний авторський відбиток з друкованої форми, який є станковим виробом художньої графіки.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 66] **Клімачова А. В.**

ЕТИКЕТ (від франц. «ярлик, етикетка») — сукупність правил поведінки, що стосуються зовнішнього прояву ставлення до людей (поведінка в суспільних місцях, манери, одяг, привітання, ставлення до оточуючих). Е. — складова частина зовнішньої культури суспільства. Це форма контролю суспільства за поведінкою людини. Правила Е. покликані підкреслити доброзичливе, уважне, коректне ставлення людини до оточуючих. Ці правила утверджують гуманність як одну з найвищих цінностей усього

устрою суспільного життя, єдність правил Е. та цінностей моралі складають основу справжньої культури людських відносин. Основні принципи Е. — ввічливість і тактовність.

[Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона. — 6-е изд. — М.: Политиздат, 1989. — С. 427—428] **Клімачова А. В.**

ЕТНОГЕНЕЗ (від грец. «народ» і «походження») — тривалий процес утворення й розвитку племені, народу, нації. Вивчення процесів Е. повинно спиратися на комплексне використання даних багатьох наук: історії, мовознавства, етнографії, антропології, археології тощо. Серед учених ХІХ—ХХ ст. побутує два погляди на походження народів: автохтонний і міграційний. Автохтоністи вважають, що народ має органічний, спадкоємний зв'язок з найдавнішими мешканцями своєї землі, незважаючи на різні міграції, злиття чи змішування племен. Ідею автохтонності українців розвивав у працях акад. М. Грушевський. Думку про автохтонність українського народу обстоював вчений і археолог В.Хвойка, який на початку ХХ ст. зробив ряд унікальних археологічних відкриттів, а також дослідник етногенезу українців В. Петров. Серед сучасних істориків автохтонність українців обстоюють М. Брайчевський, Г. Василенко, Б. Рибаків, М. Чмихов, В. Баран та ін. Міграціоністи твердять, що головну роль в Е. відіграють постійні рухи, пересування (міграції) народів.

В етногенетичних і етнокультурних процесах, що відбувалися в Україні, учені виділяють кілька етапів: І. Трипільська доба (V—III тис. до н.е.). ІІ. Післятрипільська доба (II тис. до н.е.). ІІІ. Скіфо-сарматська доба (VII тис. до н.е. — III ст. до н.е.). ІV. Слов'янська доба (I тис. н.е.). V. Доба Русі-України (від VII ст. н.е.)

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 233—234] **Таран В. О.**

ЕТНОГРАФІЧНІ МУЗЕЇ — наукові заклади, де збирають, зберігають, вивчають і популяризують культуру й побут, соціальні взаємини та суспільний лад різних народів. Найбільші Е.м. в Україні — Київський музей українського народного декоративного мистецтва, Український музей етнографії та художнього промислу (Львів), Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини з відділом у місті Косові, музей Народної архітектури й побуту (Київ), Переяслав-Хмельницький музей народної архі-

текстури та побуту. Музеї народної архітектури та побуту створено також у Чернівцях та Ужгороді.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 4. — С. 543]

Таран В. О.

ЕТНОГРАФІЯ (від грец. «народ» та «описую») — наука про життя, звичаї, одяг, вірування, побут та житло народів. Багато етнографічних матеріалів міститься у творах стародавніх грецьких письменників та в Біблії. Е. як наука зародилася у XVIII ст. На саму назву цієї науки вперше натрапляємо в «Етнографічному альбомі», виданому в Нюрнберзі у 1791 р. Найдавніша етнографічна праця в Україні — «Описаніє свадебних українських простонародних обрядів в Малой Росії і Слободської Української губернії» Г. Калиновського (1777). Пізніші дослідники української Е. — І. Срезневський («Запорозька старина»), М. Драгоманов, Хв. Вовк, П. Чубинський, О. Потебня, М. Сумцов.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 127] **Зотов В. М.**

ЄЄ

ЄВАНГЕЛІЯ (від грец. «добра звістка») — раньохристиянські твори (приблизно початок II ст.), де містяться розповіді про Ісуса Христа. Поділяються Є. на визнані всіма християнськими церквами канонічні (становлять частину Нового завіту), які вважаються в християнстві «богонатхненними», та апокрифічні (твори на біблійні теми, не прийняті церквою), засуджені як неправдиві. Християнською церквою канонізовано (оголошено священними) чотири Євангелія: Матфія, Марка, Луки, Іоанна.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 112—113] **Таран В. О.**

ЄПАРХІЯ (від грец. «область») — основна церковна адміністративно-територіальна одиниця (округ) у православній, католицькій та англіканській церквах. Очолюється єпископом (у православній) чи архієреєм (у католицькій) церквах.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 115] **Таран В. О.**

Жж

ЖАЛУВАНІ ГРАМОТИ — акти, якими великі й удільні князі, а пізніше російські монархи надавали або закріпляли нерухоме майно, привілеї за станами, окремими особами, монастирями, церквами. Відомі з XII ст. У 2 пол. XVII — на поч. XVIII ст. значну їх кількість одержала, зокрема, козацька старшина. Були чинними до лютневої революції 1917 р.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. — Т. 5 / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — С. 43] *Клімачова А. В.*

ЖАЛЬНИК — язичницьке кладовище давніх слов'ян, де спаливали померлих на вогнищах. Жінки-жалібниці оплакували смерть небіжчика, кістки збирали у глиняну попільницю-урну й ховали в могилі. У вогонь кидали різні жертви, у могилу клали ритуальну їжу та зілля, які могли знадобитися померлому в потойбічному світі. Після поховання відбувалася тризна (похоронна трапеза), де співали пісні, влаштовували ігрища та приносили в жертву померлому півнів.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 131] *Зотов В. М.*

ЖАНР (від *франц.* «рід, вид») — поняття, яке означає внутрішньовидові підрозділи мистецтва. Оскільки Ж. склалися всередині всіх видів мистецтва, це поняття має загальноестетичний характер. Кожний Ж. характеризується сукупністю відносно стійких художніх засобів, які відіграють роль своєрідних пізнавальних ознак. У літературі належність до того чи іншого Ж. (роман, повість, оповідання, поема, ода, елегія тощо) визначаються насамперед фактами пізнавальними й оцінними; в образотворчому мистецтві вирішальну роль відіграють об'єкти зобра-

ження (портрет, побутова картина, натюрморт тощо); у музиці — спосіб виконання (інструментальні, вокальні Ж.) та орієнтація на аудиторію (симфонічні, камерні жанри).

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 89—90] *Клімачова А. В.*

ЖОРНО (крутилка, крутьолка) — традиційна зимова гра українців. В ополонку на ставку опускали дерев'яний стовпчик і, коли він обмерзав, на нього настромляли старе колесо від воза. До спиць колеса прив'язували довгу жердину, на кінець якої прикріплювали санчата. Одні учасники гри обертали колесо, а інші каталися на санчатах, що бігали по колу з великою швидкістю.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 5. — С. 96]

Клімачова А. В.

ЖУПАН — давній тип слов'янського верхнього одягу. У XVII—XVIII ст. був частиною святкового чоловічого або жіночого костюма заможної козацької старшини, шляхти та міщан, а пізніше набув поширення в селянському побуті. Наявність Ж. була ознакою заможності. Шили його з дорогих тканин — штофу, парчі або з тонкого фабричного сукна, частіше синього або зеленого кольору. За кроєм Ж. був досить довгий, приталений, з призібраною спинкою й полами, що ледве сходилися, з відкладним або стоячим коміром, манжетами й кишенями на полотняній підкладці. Поли, відлоги, манжети та кишені обшивалися кольоровою тканиною, прикрашалися тасьмою, шнурами, гарусом; уздовж пілок у два ряди й на кишенях пришивалися гудзики.

Про цей одяг у народі говорять: «Хоч надів жупан, не цурайся свитки», «Знайте нас, що ми голі, та в жупані ходим», «Убрався в жупан і дума, що пан».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 153] *Клімачова А. В.*

Зз

ЗАГІН — військова частина, середня між куренем і полком, оснащена різними видами зброї; може бути сформована тільки для визначених бойових операцій або як постійна адміністративно-оперативна одиниця. Під час українських визвольних змагань загонами називалися більш або менш численні повстанські відділи. В українській регулярній армії якийсь час існували військові частини з назвою «З.», наприклад: Окремий запорозький З., Окремий З. січових стрільців, Козацький З. ім. Гонта.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 136.] *Клімачова А. В.*

ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ Павло (1924) — письменник-романіст. Народився на Полтавщині, освіту здобув у Дніпропетровському університеті. Брав участь у Другій світовій війні. Є автором понад двадцяти романів і повістей. У повісті «Дума про невмирущого», у своєрідній пригодницько-політичній діалогії «Європа-45», «Європа. Захід» відобразив антифашистську боротьбу і налагодження повоєнного життя в Німеччині. В історичних романах «Диво», «Первоміст», «Смерть у Києві» відтворив події тисячолітньої давності. Конкретним історичним особам присвячено романи «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан», «Тисячолітній Миколай». У багатьох творах 1960—1980-х років («З погляду вічності», «Переходимо до любові», «Намилена трава», «Вигнання з раю» та ін.) піднімає питання моралі, етики, виробничих відносин між людьми, не заперечуючи при цьому основних принципів радянського способу життя, вимог так званого соціалістичного реалізму. З середини 1980-х років (роман «Південний комфорт», збірка «Неймовірні оповідання», повість «Гола душа» та ін.) письменникові вдалося передати атмосферу «горбачовської пе-

ребудови», в сатиричному плані розкрити деякі суспільні процеси, що пізніше призвели до розвалу радянського суспільства (закулісне життя можновладців тощо). У цілому ж творчість П. Загребельного свідчить про самобутній письменницький стиль, якому притаманні гостра полемічність, нахил до експериментів, уміння органічно перейти від сучасності до далекої історії, публіцистичність.

У 1979—1986 рр. очолював СП України. За його сценаріями на Київській кіностудії ім. О. Довженка знято художні фільми «Ракети не повинні злетіти», «Перевірено — мін немає», «Лаври», «Ярослав Мудрий». Нагороджений державними преміями (1974, 1980).

[Фашенко В. Павло Загребельний: Нарис творчості. — К., 1984; В. Дончик Павло Загребельний // Історія української літератури ХХ століття. У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 2. — С. 289—296] **Клімачова А. В.**

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ — організація козаків, які після зруйнування Запорозької Січі перейшли на турецьку територію й жили в гирлах Дунаю (1775-1828). Складалася з 13 тис. чол. Існувало 38 куренів. Козаки були зобов'язані брати участь у воєнних походах турків (проти сербів, греків та ін.). На початку російсько-турецької війни (1828) група прихильників останнього кошового отамана Задунайської Січі Й. Гладкого перейшла на бік Росії. Унаслідок цього турки ліквідували Задунайську Січ, багатьох козаків було вбито, інших до кінця війни тримали у в'язницях. Після війни розпорошені козаки вже не могли відновити Січі. Російський уряд сформував із колишніх задунайців Азовське козацьке військо.

Події в Задунайській Січі відображені в опері С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». Мандри козаків після ліквідації Січі відтворено в повісті В. Будзиновського «Пригоди запорожців».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 154—156] **Клімачова А. В.**

ЗАДУШНИЙ ЧОЛОВІК — у княжій Україні назва раба, якого відпускав на волю господар перед своєю смертю для спасіння своєї душі. Задушні люди перебували під опікою та юрисдикцією церкви і звичайно селилися на її території.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 138] **Зотов В. М.**

ЗАЙМАНЩИНА — земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена серед козаків і посполитих у малоземельних місцевостях Слобідської й Лівобережної України, а також Запорожжя в XVI—XVIII ст.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 138] **Зотов В. М.**

«ЗАКОН РУСЬКИЙ» — система звичаєвого права, що діяла в Київській Русі у IX—XI ст. Покладено в основу «Руської Правди», яка була дальшим його розвитком і доповненням. «З.Р.» був досить розвиненою для свого часу правовою системою й регулював питання кримінального, процесуального, спадкового та цивільного права. Основною рисою кримінального права була заміна кривавої помсти викупом (виурою), що збирався князем та його адміністрацією, і винагородою (головництвом), що давалася потерпілому або його родичам. На «Закон Руський» є покликання в договорах київських князів з греками в 907, 911, 944 рр.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 5. — С. 142.] **Зотов В. М.**

ЗАЛІЗНЯК Максим (1740—?) — керівник гайдамацького повстання на Чигиринщині. 13-річним хлопцем пішов на Запорожжя, де й пробув 14 років. З 1767 р. — послушник спочатку в Жаботинському, а потім у Мотронинському монастирях. Разом із групою нерегулярних запорожців у 1768 р. підняв успішне повстання проти поляків. Разом з І. Гонтою захопив Умань, був проголошений гетьманом і почав організацію краю на козацький лад. Того ж року російський генерал Кречетніков, за дорученням цариці Катерини, підступно заарештував Залізняка майже з усіма старшинами. Був засланий на довічну каторгу до рудників у Нерчинську.

Образ М. Залізняка відтворено в поемі Т. Шевченка «Гайдамаки».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 157] **Таран В. О.**

ЗАНЬКОВЕЦЬКА Марія (Марія Адамовська; 1854—1934) — актриса й театральна діячка. Народилася на Чернігівщині.

З 1882 р. — провідна актриса українських труп М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого та ін. На сцені нею створені образи Уляни («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Харитини («Наймичка» Карпенка-Карого), в кіно — Наталки («Наталка Полтавка», 1911), Матері («Остап Бандура», 1923) та ін. Була неперевершеним майстром художнього перевтілення у сценічний образ, її мистецтво сприяло піднесенню художнього рівня українського театрального мистецтва. Ім'я Заньковецької присвоєно Львівському державному українському драматичному театрові та одній з вулиць Києва.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т.5. — С. 166—167] **Таран В. О.**

ЗАПАСКА — найдавніший незшитий одяг українців. Була відома майже на всій території України й мала місцеві варіанти оформлення. Складалася З. переважно з двох вузьких частин вовняної саморобної тканини. Спочатку на талії зав'язували задню частину, ширшу й довшу, чорного кольору (сіряк, плахту), а спереду закріплювали другу, — вужчу й коротку, синього кольору (попередницю). Цей тип З. побутував на Середньому Подніпров'ї як повсякденний та робочий одяг. На свято молоді жінки носили зелені та червоні З., передня частина яких прикрашалася тканим орнаментом або вишивкою.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 142] **Зотов В. М.**

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ — суспільно-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва, що склалася в 1 пол. XVI ст. за Дніпровими порогами. Виникнення З.С. було зумовлене посиленням феодално-кріпосницького і національно-релігійного гніту в Україні. Перші козацькі поселення за Дніпровими порогами з'явилися, ймовірно, вже на початку XVI ст. Для захисту від ворогів козаки будували укріплення — січі. Головні укріплення до кінця XVI ст. були на о. Томаківці. У 1593 р., після зруйнування укріплення кримськими татарами, запорожці заснували Чортомлицьку Січ. Основні заняття козаків — промисли, передусім рибальство і скотарство. Кріпацтва на Січі не було, панував принцип найму. Найвищий орган вла-

ди — військова козацька рада. Важливого значення набули походи запорожців під проводом кошового отамана І. Сірка проти Польщі та Криму (60—70-і роки XVII ст.). Після підписання в 1774 р. Кючук-Кайнарджійського миру й придушення у 1773—1775 рр. селянської війни під проводом О.Пугачова царський уряд дістав можливість ліквідувати З.С. (1775). У гирлі Дунаю частина козацтва заснувала Задунайську Січ. Наступниками З.С. стали Азовське козацьке військо та Чорноморське (Кубанське) козацтво.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 163—165] **Зотов В. М.**

ЗАРУБИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА (зарубинецько-корчуватська культура) — археологічна культура східнослов'янських племен, які жили по середньому та верхньому Дніпру, Прип'яті та Десні у II ст. до н.е. — III ст. н.е. Сьогодні відомо понад 150 пунктів зарубинецької культури, в тому числі на території України близько 100. Найбільш відомі пам'ятки З.к. України — це могильники біля с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., в Корчуватому на околицях Києва, поселення на Пилипенковій горі біля Канева, біля с.Сахнівки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Носії цієї культури жили в невеликих (до 0,5 га), здебільшого укріплених поселеннях, розташованих на високих берегах річок. Наземні або напівземлянкові житла площею 20—25 кв. м. з кам'яними чи глинобитними печами мали стіни з колод, обмазаних глиною. У могилах без насипів виявлені трупоспалення в урнах або неглибоких ямах разом із посудом, бронзовими і скляними прикрасами, іноді зброєю. У племенах З.к., які жили патріархально-родовим ладом, було землеробство, розвивалися різноманітні ремесла.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 5. — С. 195] **Клімачова А. В.**

ЗАРУЧИННИ (полюбини, рушники, сватанки) — заключний етап сватання, обрядове закріплення згоди на шлюб. На З. до молодої разом із молодим приходили його батьки та родичі. Усі сідали до столу, а молодих виводили на посад. Старший староста накривав рушником хліб, клав на нього руку дівчини, зверху — руку хлопця й перев'язував їх рушником. Після цього ритуалу молода перев'язувала старостів рушниками, а всіх присутніх об-

дарувала хустками, полотном або сорочками. Після всіх церемоній дівчина і хлопець вважалися зарученими й відтоді не мали права відмовлятися від шлюбу. Спроба відмовитися вважалася за безчестя, за відмову ж відшкодовували матеріальні витрати, ще й платили за образу. У народі говорять: «Хоч заручена, аби не вінчана», «Як заручився, то діло святе».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 145] **Зотов В. М.**

ЗАСІВАННЯ (посипання) — давньоукраїнський новорічний звичай. У перший день нового року дорослі й діти, переважно чоловічої статі, ходили від хати до хати, символічно засіваючи хлібні зерна й бажаючи господарям щастя, здоров'я, щедрого врожаю. Після закінчення всіх обрядових дій господарі пригощали посипальників яблуками, бубликами, часто давали й дрібні гроші. Зерно, яке вони розкидали по хаті, господиня збирала й давала курям, щоб краще неслися.

Дещо в зміненому вигляді обряд З. зберігся й до сьогодні.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 145] **Зотов В. М.**

ЗАХІДНА УКРАЇНА — історична назва земель України, що становлять території сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської і Ровенської обл.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 5. — С. 211] **Зотов В. М.**

ЗЕЛЕНІ СВЯТА — українська назва християнського свята Трійці, що відзначається на 50-й день після Паски. Напередодні зеленої неділі, в суботу, що називалася клечаною, обов'язково прикрашали подвір'я та господарські будівлі клечанням — зеленими гілками клену, верби, липи, акації, ясеня, горіха, дуба тощо. Троїцькі розваги починалися з понеділка й тривали цілий тиждень. Звичайно їх влаштовували в лісі чи полі, на вигоні за селом. На З.св., як і після Великодня, провідували померлих родичів, могили яких обсіпали клечаним зіллям. Про Трійцю в народі народі: «Бог любить Трійцю, а четверту Богородицю, а п'ятий Спас», «Без Трійці й дом не стріється». Урочистий настрій хрис-

тиянського свята Трійці передає у своєму вірші «На зелені свята» поет М. Вороний.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 148] **Зотов В. М.**

ЗЕМСЬКІ СУДИ — станові суди у феодальній Польщі (і в Україні), які розглядали переважно цивільні справи шляхти. У Польщі існували з XV до XIX ст., на Правобережній Україні створені за Литовським статутом в XVI ст. До складу З.с. входили: суддя, який обирався шляхтою, підсудок і писар. Як правило, вони засідали тричі на рік. Розглядали справи про розділ маєтків та іншого майна, розмежування земель, походження шляхетних родин та ін. Визвольна війна 1648—1654 рр. ліквідувала на Лівобережній Україні всю судову систему польської держави. На Правобережжі України, яке залишалося в складі Польщі, З.с. продовжували діяти. У 1782 р. вони були ліквідовані, але 1796 р. відновлені указом Павла I з правом розглядати кримінальні справи. Остаточо в Україні З.с. ліквідовані в 1831 р.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 5. — С. 268] **Зотов В. М.**

ЗИМІВНИК — назва хутора в запорозьких, чорноморських і частини донських козаків. На Запорожжі виник у 1 пол. XVI ст. Спочатку використовувався для утримання взимку коней та худоби. З подальшим розвитком господарства на Запорожжі, особливо в часи Нової Січі (1734—1775), З. старшини й заможних козаків перетворилися у великі господарства, в яких поряд зі скотарством розвивалося землеробство, бджільництво тощо.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 5. — С. 279] **Зотов В. М.**

ЗНАХАРІ (ведуни) — люди, добре обізнані з народними засобами лікування. Серед З. є костоправи, кровопускателі, бабиповитухи, травники та ін. Деякі З. виконували різноманітні магичні дії та обряди. Найпоширенішим магичним засобом української народної медицини була словесна магія. Замовляння і примовки З. надзвичайно багаті на різні поетичні засоби.

Яскравим прикладом З. є образ дядька Лева у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 149] **Зотов В. М.**

«**Золота молодь**» — молодь із забезпечених кіл суспільства, яка веде розкішний та святковий спосіб життя. Іноді З.м. називають дітей відомих діячів політики, науки, мистецтва й культури.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 342.] **Клімачова А. В.**

Іі

ІГРИЩА — витоптані майдани, на яких у Київській Русі відбувалися різні ігри-забави. Це був давній слов'янський звичай. «Сходилися на ігрища, на танки й на всякі бісовські пісні», — оповідав літописець. Православна церква засуджувала ці стародавні язичницькі звичаї як несумісні з християнською мораллю.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 156] **Зотов В. М.**

ІДОЛ — вироблений образ язичницького бога. У давньоруському літописі розповідається, що за часів князя Володимира Великого в Києві було поставлено ідол Перуна — дерев'яний із срібною головою й золотими вусами. Араб Ібн-Фадлан писав, що руські купці молилися перед І. — дерев'яною колодою з вирізьбленим лицем, подібним до людського. Християнська релігія заборонила ідолопоклонство. В одній з християнських заповідей говориться: «Не твори собі кумирів і всякої подоби того, що на небі вгорі, на землі долі і в водах під землею: не поклоняйся їм і не служи їм...»

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 125] **Таран В. О.**

ІЗБОРНИКИ СВЯТОСЛАВА — найдавніші пам'ятки писемності Київської Русі-України — два збірники літературних творів, виготовлених у 1073 і 1076 рр. для київського князя Святослава Ярославича. Збірки містять твори переважно релігійного характеру. Ізборник 1073 р. є списком збірки, перекладеної в IX ст. в Болгарії з грецької старослов'янською мовою (зберігається в Історичному музеї Москви). Ізборник 1076 р. укладено на основі рукописів князівської бібліотеки. Ця культурна цінність

України досі не повернута, в числі інших, з Публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедринна в Петербурзі.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 156] **Зотов В. М.**

ІКОНОПИС — вид культового станкового живопису (ікони). Виник на базі античної художньої культури. Твори виконувалися в техніці яєчної темпері та мозаїки. У кінці XI ст. склалася київська школа І. З художників того часу відоме ім'я Алімпія Печерського. У XII ст. виникають художні школи іконопису у Володимиро-Суздальському, Галицько-Волинському та ін. князівствах. У XIV—XV ст. іконопис досяг розквіту у творчості Ф. Грека, А. Рубльова, Д. Чорного, Діонісія. Український І. у XIV—XVI ст. відомий з пам'яток Галичини та Волині («Волинська Богоматір»). У XV ст. формується іконостас. У XVI ст. в І. проникають риси реальної дійсності, їх часто підписують самі майстри. У XVII—XVIII ст. відомими стають львівська, жовківська та київська школи І. (Ф. Сенькович, М. Петрахович, І. Рутковим та ін.). З кінця XVIII ст. І. почав занепадати.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 157] **Зотов В. М.**

ІКОНОСТАС (від грец. «місце, де стоять ікони») — ряд ікон, що відокремлює вівтарний простір від нефа. Буває одно- й багаторядний. Виник з передвівтарної огорожі в кінці XIV — на поч. XV ст. Архітектурні рішення та декоративне оздоблення змінювалися під впливом стилів (ренесанс, бароко, класицизм тощо). Серед відомих мистецьких творів в Україні — І. в церквах: Параскеви П'ятниці у Львові (початок XVII ст.), Святого Духа в Рогатині Івано-Франківської обл. (1648—1650), Преображенський у Великих Сорочинцях на Полтавщині (1732), Софійському соборі (1731—1747), Андріївській церкві в Києві (1751—1754), Іллінській церкві в Чернігові (1774).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 158] **Зотов В. М.**

ІЛАРІОН (XI ст.) — митрополит, визначний письменник у Київській Русі. Роки його народження й смерті невідомі. Творив

за часів князювання Ярослава Мудрого. Автор визначної пам'ятки вітчизняної писемності — церковно-богословського твору «Слово про закон і благодать», написаного між 1037—1050 рр., в якому відзначив велич руського народу, землі, церкви.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 127] **Таран В. О.**

ІНКУЛЬТУРАЦІЯ — входження в культуру; процес, у ході якого індивід засвоює традиційні способи мислення та дій, характерні культурі, якій він належить.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С.344] **Клімачова А. В.**

ІМПРЕСІОНІЗМ (від *франц.* «враження») — напрямок у мистецтві, який найбільш яскраво проявив себе у французькому живописі 70—90-х років XIX ст. (художники К. Моне, О. Ренуар, Е. Дега та ін.).

Під цією назвою на виставці, організованій групою художників, що пішли з Академії (1874), була представлена картина Клода Моне «Враження. Схід сонця». Незабаром І. починає проникати в інші види мистецтва — музику, літературу, скульптуру, кінематограф. Основним методологічним принципом І., на відміну від офіційного академічного напрямку, було звернення до реальної дійсності, щоб передати безпосереднє враження про неї (Е. Дега «Абсент», К. Моне «Вулиця Манторжель», О. Ренуар «Ганна» та ін., музика Б. Бартона, К. Дебюсі, М. Равеля та ін.). Мета імпресіоністів — не відтворення самих предметів і явищ дійсності, а передача свого сприйняття реального світу.

І. на межі XIX—XX ст. став вагомим компонентом європейського письменства. Але в літературі І. не знаходив такого програмного характеру, як у малярстві, не мав свого окремого угруповання, наближався то до натуралізму (в прозі), то до символізму (в поезії). Його представники змальовували світ таким, яким він видавався в процесі сприйняття. Ставилося за мету передати те, яким видався світ у певний момент через призму суб'єктивного сприйняття. Це зумовило функціональні та композиційні зміни опису: опис став епізодичним, фрагментарним, суб'єктивним. Імпресіоністичні тенденції викликали також зміни в характері оповіді епічних жанрів: вона певною мірою ліризувалася, що

спричинило піднесення ролі й розширення функцій внутрішнього монологу. У французькій прозі І. представляли брати Гонкури, А. Доде, Гі де Мопассан, в австрійській — С. Цвейг, А. Шніцлер, у польській — С. Віткевич, С. Жеромський. На елементи І. натрапляємо у творах М. Коцюбинського («На камені», «Цвіт яблуни» та ін.), Г. Михайличенка («Блакитний роман»), М.Хвильового («Сині етюди»).

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 106—107; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 309—310] **Клімачова А. В.**

Кк

КАВАЛЕРІДЗЕ Іван (1887—1978) — скульптор, кінорежисер, драматург. Народився на Сумщині. Навчався в Київському художньому училищі, Петербурзькій академії мистецтв, у приватній студії в Парижі. Автор пам'ятників княгині Ользі в Києві (1911, у співавторстві), Т. Шевченкові в Ромнах на Сумщині (1918), Полтаві (1921), Сумах (1926), Г.Сковороді в Лохвиці на Полтавщині (1922) та в Києві (1977). За власними кіносценаріями поставив фільми «Злива» («Офорти до історії Гайдамаччини», 1929), «Коліїщина» (1933) та ін. на Одеській кіностудії; «Наталка Полтавка» (1936), «Запорожець за Дунаєм» (1937) на Київській кіностудії. Як кінорежисер-новатор і драматург продовжував і розвивав такі ж ідеї та образи, які втілював у скульптурних композиціях і портретах, також тяжіючи до узагальнення й символічності, історизму й проблемності, художньої багатогранності. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 164] *Зотов В. М.*

КАДЕНЮК Леонід (1951) — перший космонавт незалежної України. Народився на Буковині, закінчив Чернігівське училище льотчиків. 1995 р. переміг у конкурсі на участь в американо-українському космічному польоті, який було здійснено на американському багаторазовому кораблі «Коламбія» 20 листопада 1997 р. До складу екіпажу входило 4 американських, 1 японський та 1 український космонавти. У космосі Л. Каденюк займався біологічними дослідженнями. Політ тривав 16 днів.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 165] *Зотов В. М.*

КАЛІКИ (перехожі, прочани) — паломники давньої Русі й України, напівосвічені духовні люди, котрі, щоб легше йти, взували спеціальне взуття — каліче. Вони ходили по святих місцях України, відвідували Київ, Чернігів, Галич, часто йшли у чужі землі — до Царгороду, а то й Єрусалиму. Коли Царгород захопили турки, подорожі К. припинилися й сам їх вигляд змінився. Відтоді замість витривалих подорожніх, що співали пісень з лірою в руках, вислів «К.» почав означати людей німецьких, безногих, безруких, сліпих тощо, не стільки співаків і творців духовної пісні, як прохачів милостині.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 166] *Зотов В. М.*

КАЛНИШЕВСЬКИЙ (Калниш) Петро (близько 1690—1803) — останній кошовий отаман Запорозької Січі (1726; 1765—1775). Походив з української шляхти Лубенського полку. Брав участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. Керуючи бойовими операціями запорозьких загонів проти турецьких військ, виявив себе як здібний воєначальник. Після зруйнування за наказом Катерини II Січі його було заарештовано й вислано в Соловецький монастир, де він перебував 28 років. Був звільнений за наказом Олександра I у 1801 р., але за власним бажанням залишився в Соловецькому монастирі й через 2 роки помер.

У художній літературі образ гетьмана відображено в романі Р.Іванчука «Журавлиний крик» та в оповіданні Р.Іванченко «Останній кошовий Січі Запорозької».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 190—191] *Клімачова А. В.*

КАМ'ЯНА МОГИЛА — залишок піскових відкладів міоценової епохи в заплаві р. Молочної, поблизу с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запорозької обл. Тут у 1890 р. археолог М. Веселовський відкрив стародавні наскельні малюнки, які є видатною пам'яткою первісного мистецтва на території України. Археологічні дослідження проводили М. Рудимський, О. Бадер, В. Даниленко також у 30—50-х роках ХХ ст. Малюнки розташовані на стінах гrotів та нижніх поверхнях плит і являють собою зображення диких і свійських тварин (биків, коней та ін.), колісниць,

відбитків людських ступнів та зап'ясть рук, а також численні накреслення у вигляді прямих і ламаних ліній. У деяких із цих накреслень вбачають зображення загорож для худоби. Вважають, що малюнки були зроблені скотарсько-землеробським населенням приазовських степів часів неоліту, мідного й бронзового віку і що вони мали культове значення. У найближчих околицях виявлено ряд інших пам'яток, зокрема багатошарову неолітичну стоянку біля так званої Червоної Гори.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 126]

Клімачова А. В.

КАНОН (від грец. «правило, норма, мірило») — нормативний зразок; у художньому мистецтві — сукупність художніх прийомів і правил, які вважаються обов'язковими в ту чи іншу епоху (норми композиції і колориту, система пропорцій, іконографія такого типу зображення).

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С.137; Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 27] **Таран В. О.**

КАПИЩА (контини, храми) — язичницькі, здебільшого дерев'яні культові споруди та місця вшанування богів, жертвоприношень тощо. Будувалися головним входом на захід з тим, щоб язичники, вклоняючись вогню й богам, були обернені на схід до Сонця. Свідчать про високий рівень будівництва та культуру давніх слов'ян.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 172] **Зотов В. М.**

КАРМАЛЮК (Кармелюк) Устим (1787—1835) — народний герой, керівник боротьби селян Поділля проти національного й соціального визиску в 1 пол. XIX ст. Народився на Вінниччині. З 1813 р. очолив повстанський рух на Поділлі, який згодом поширився на Київщину і Бессарабію. Був убитий під час облави. У народній пам'яті став символом боротьби проти соціального поневолення.

Образ народного месника зображено в повісті Марка Вовчка «Кармелюк», романі М. Старицького «Разбойник Кармелюк», оповіданні А. Вахнянина «Чоботи», п'єсі С.Васильченка «Карме-

люк». Одноименні оперу й симфонічну поему створили композитори В. Йориш і В. Борисов. В образотворчому мистецтві народного борця малювали художники О. Лопухов (портрет Кармалюка) та В. Савін (картина «Кармелюк»). Пам'ятник Кармалюкові встановлено в Летичеві Хмельницької обл. (скульптор В. Зноба, архітектор І. Шмультсон).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 209]

Таран В. О.

КАТАРСИС (від грец. «очищення») — духовне очищення і внутрішнє звільнення, яких зазнає людина в процесі спілкування з вищими зразками культури. Термін був уведений Аристотелем у праці «Поетика» для визначення підвищеного задоволення й просвітлення, які відчуває глядач, переживаючи разом із героєм трагедії страждання та вивільнюючись від нього. К. у драматичному та прозовому творі пов'язаний з композицією, з напруженими колізіями сюжетних ліній, які розв'язуються надто драматично (фінал повісті У. Самчука «Марія», де батько змушений убити здегенерованого сина, а сам податися безвісти). У поезії К. реалізується через градацію, напружену динаміку ліричного сюжету, завершувану «вибухоподібною» кінцівкою, пунктом, що має здебільшого стисле, подеколи афористичне формулювання. Такий принцип властивий переважній більшості поезій Є. Плужника, О. Влизька, Ліни Костенко та ін.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 140—141] **Клімачова А. В.**

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ — перша вища школа в Україні та Східній Європі. У 1631 р. П. Могила заснував при Печерському монастирі колегію. Вона мала західноєвропейський характер, перевага віддавалася латинській мові. Першим ректором був І. Козловський. Час навчання тривав 7—8 років. Основні предмети — латина, грецька, церковнослов'янська, польська мови.

З 1701 р. колегія стала академією. На кошти І. Мазепи було збудовано будинок колегії. Повний курс навчання тривав 12 років. Вивчалися французька, німецька, польська, російська, єврейська мови, малювання, фізика та астрономія. Києво-Могилянську академію закінчило багато наукових, державних і церковних діячів України та Східної Європи. Тут навчалися гетьмани І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Мазепа, П. Полуботок, П. Орлик;

письменники Г. Сковорода, Я. Маркович та ін. За наказом імператора Олександра I академію було закрито (1817).

З 1992 р. в Києві діє національний університет «Києво-Могилянська академія», який є вищим навчальним закладом міжнародного рівня.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 177] **Клімачова А. В.**

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА — православний монастир, заснований у 1051 р. Антонієм Печерським у печерах (звідси й назва) поблизу Києва. В XI ст. лавра стала центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі. Вона відіграла значну роль у розвитку освіти, науки, культури; в XVI—XVII ст. стала центром антиуніатської боротьби. Тут було створено «Повість времінних літ», «Києво-Печерський патерик» та ін. твори. У 1615 р. у лаврі було засновано друкарню. У різні часи тут жили й працювали Никон, Нестор, Іларіон, Агапіт, Алімпій. П. Беринда, П. Могила та ін. Дзвіниця Києво-Печерської лаври є найнезвичайнішою дзвіницею на території України: вона відхилена від вертикалі, як і знаменита Пізанська вежа. Ще за часів спорудження через нерівномірний осад ґрунту дзвіниця похилилася, і в 1740 р. було порушено справу проти архітектора Й. Шеделя: його звинуватили в неправильному плануванні. Дзвіницю добудували, пізніше (1951) визначили відхилення, а в 1987 р. зробили нові заміри. При висоті 96,52 м відхилення становить 60,3 см. Отже, падіння дзвіниці не загрожує.

До образу православного монастиря зверталися художники В. Непийпиво (картина «Дальні печери») і В. Масик (картина «Куточок Києво-Печерської лаври»).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 313—314] **Зотов В. М.**

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК — пам'ятка києво-руської літератури XIII ст., збірник оповідань про ченців та заснування Києво-Печерської лаври. В основу К.-П.п. покладене листування владимирського єпископа Симона, який скаржився на звичаї Владимиро-Суздальського краю, поривався до Києва, та печерського ченця Полікарпа. Пам'ятка має кілька редакцій (Арсеніївська, Феодосіївська, дві Касіянівські), уперше опублікова-

на в 1661 р. у друкарні Києво-Печерської лаври. К.-П.п. увібрав досвід візантійської агіографії, мав розділи з «Повісті временних літ», що стосувалися Печерського монастиря, «Житіє Антонія Печерського», «Житіє Феодосія Печерського», «Похвала Феодосієві Печерському» та ін. До джерел К.-П.п. звертався Захарія Копистянський у «Палінодії, або Книзі оборони католицької святої апостольської всхідної церкви...», автори Густинського літопису, «Синопису», Антоній Радивилівський. Т.Шевченко в повісті «Близнець» переповідає зміст материкового оповідання про Мойсея Угруна та полоненого юнака. Мотиви пам'ятки відбилися в романі В. Шевчука «На полі смиренному».

[Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. — К.: Час, 1991; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 343—344] **Зотов В. М.**

КИЇВСЬКА КІНОСТУДІЯ ХУДОЖНІХ ФІЛЬМІВ ІМ. О. ДОВЖЕНКА — заснована в 1928 р. як Київська кінофабрика, з 1939 р. — Київська кіностудія, з 1957 р. має сучасну назву. На студії створюються художні та телевізійні фільми. Перші звукові фільми — «Симфонія Донбасу» (1930, режисер Д. Вертов; документальний), «Іван» (1932, режисер О. Довженко). Перший кольоровий фільм — «Сорочинський ярмарок» (1939, режисер М. Екк). Серед кращих фільмів студії: «Земля» (1930, режисер О. Довженко), «Богдан Хмельницький» (1941), «Тарас Шевченко» (1951, обидва — режисер І. Савченко), «Білий птах з чорною ознакою» (1970, режисер Ю. Ільєнко) та ін.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 282] **Клімачова А. В.**

КИЇВСЬКА РУСЬ — ранньофеодальна держава з центром у Києві. Існувала з IX ст. Охоплювала територію від Балтики до Чорного моря й від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя. Політична форма — ранньофеодальна монархія (глава — великий князь київський). Відіграла визначну роль в історії східних слов'ян. За час існування відбулися процеси політичної, економічної й культурної консолідації східних слов'ян. Важлива роль у становленні давньоруської держави належала Полянському князівству. Значного розвитку досягли землеробство, скотарство, ремесла, торгівля. За Володимира Святославича у 988—989 рр. (за ін. даними — у IX ст. за часів правління Аскольда; у 955 р. за

часів княгині Ольги) було впроваджено християнство. Перед нашістюм орд хана Батия Русь в економічному та культурному відношенні була розвиненою країною, але політично роз'єднаною на значну кількість великих і малих князівств.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 343—345; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 180] **Таран В. О.**

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМ. І. ФРАНКА — провідний театр України. Заснований 1920 р. у Вінниці під керівництвом Г. Юри з частини акторів «Молодого театру» і «Нового Львівського театру». Після мандрівного періоду (Вінниця, Черкаси, Кам'янець-Подільський, Донбас, Харків) у 1926 р. був переведений до Києва. У репертуарі — українська і зарубіжна класика (твори М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, І. Кочерги, М. Гоголя, О. Островського, К. Лопе де Вега, В. Шекспіра, Ж.-Б. Мольєра, Г. Ібсена та ін.). З театром пов'язана діяльність найкращих акторів України: Г. Юри, Н. Ужвій, Д. Бучми, М. Крушельницького, Ю. Шумського та ін.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 353] **Клімачова А. В.**

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА — найбільший університет в Україні. Створений у 1834 р., на той час там навчалося 62 студенти. Головний корпус університету був побудований у стилі пізнього класицизму за проектом архітектора В. Беретті. У 1939 р. цьому навчальному закладові присвоєно ім'я Т. Шевченка. У 1954 р. побудовано новий навчально-науковий комплекс університету (архітектори В. Ладний та В. Коломієць, інженер В. Дризо). Стіни його пофарбовані в червоний колір, чавунні капітелі колон — чорні. Це відповідає кольорам стрічок ордена святого Володимира. Девіз ордену — «Користь, честь та слава» став девізом університету. В університеті викладали відомі вчені: Д. Граве, М. Авенаріус, А. Ковалевський, М. Максимович, М. Костомаров, В. Вернадський, М. Бунге, М. Скліфосовський, В. Беретті та ін. У різні часи університет закінчили відомі діячі української культури:

М. Старицький, М. Лисенко, Л. Ревуцький, М. Ге, М. Рильський та ін. Ректор академії — В. Скопенко.

Нині на 15 факультетах, у чотирьох інститутах (міжнародних відносин, фіології, журналістики, військовому) 20 тис. студентів оволодівають 66 спеціальностями.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 180] **Зотов В. М.**

«**КИЇВ**» — літературно-художній та громадсько-політичний журнал, орган СПУ та Київської письменницької організації. Виходить з січня 1983 р. в Києві. Головним редактором був В. Дрозд, з 1986 р. — П. Перебийніс. Популяризує твори вітчизняної літератури, друкує публіцистичні, критичні, культурно-мистецькі матеріали, статті з народознавства, історії України й Києва, української культури, хроніку з життя діаспори.

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 345—346] **Зотов В. М.**

КИЙ, ЩЕК, ХОРИВ І ЛИБІДЬ — легендарні засновники Києва. Згідно з «Повістю времінних літ», «були 3 брати: одному ім'я Кий, а другому Щек, а третьому Хорив, і сестра їх Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив — на третій горі, що прозивалася від ньої Хоревиця. І збудували град в ім'я старшого брата і назвали його Київ». Ця легенда має історичну основу: з допомогою археологічних розкопок на згаданих у «Повісті...» горах встановлено наявність залишків поселень і городищ, що передували Києву. Через Київ протікала річка Либідь. Вважають, що Кий був реальною історичною особою — полянським князем, який жив у кінці VI — на поч. VII ст. Він мав зв'язок з Візантійською імперією, був з великою шаного прийнятий при Константинопольському дворі, намагався закріпити свою владу на Дунаї, де збудував городок Києвець (рештки його існували в XI—XII ст.).

У 1982 р. В. Бородай та архітектор М. Фещенко в Києві відкрили пам'ятний знак на честь 1500-річчя заснування міста — «Кий, Щек, Хорив і Либідь».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 363]

Клімачова А. В.

КИРИЛИЦЯ І ГЛАГОЛИЦЯ — дві слов'янських азбуки. Наявність двох азбук у слов'янському світі й досі викликає наукові суперечки, адже відомо, що Костянтин розробив одну азбуку. Коли, ким і де створено другу азбуку і яку саме з них створив Костянтин, дотепер однозначно не вирішено.

Кирилиця мала 43 літери, глаголиця — 40. З 40 глаголичних літер 39 передавали майже одні й ті самі звуки, що й літери кирилиці. Більшість літер кирилиці має числове значення.

Літери кирилиці та глаголиці мали абсолютно однакову назву і майже однаковий порядок розміщення, але дуже різнилися за формою. Форма кириличних літер була геометрично простою, чіткою й зручною для письма. З 43 літер 24 було запозичено з грецького письма, а решту — 19 — з інших мов чи створено з дотриманням єдиного стилю. Форма ж літер глаголиці, насичена гачками, петлями, заокругленнями, була дуже складною. Незважаючи на значну відмінність у написанні алфавітів, учені стверджують: якщо глаголичні літери звільнити від петель, завитків, деяких декоративних елементів, то за формою вони наблизяться до аналогічних літер кирилиці. Відтак одна з цих азбук мала великий вплив на створення іншої. Науковці дійшли висновку, що джерелом кирилиці є візантійський унціал (урочисте письмо, яке застосовували в написанні богослужбових книг). Жодна ж гіпотеза походження глаголиці (з кирилиці, зі скандинавських рун, з сірійських алфавітів, з візантійського скоропису, з єврейського алфавіту тощо) у подальшому не була підтверджена. Найвірогіднішою видається теорія самотності глаголиці, яка стала результатом індивідуальної творчості Костянтина — знавця різних мов, зокрема східних.

Дослідники схиляються також до думки про те, що глаголиця є більш давньою азбукою, котру створив Костянтин, кирилиця ж створена його учнями, найвірогідніше, у Східній Болгарії за правління царя Симеона.

Глаголична азбука була розроблена для слов'ян, які жили на території Моравії й Паннонії, де працювали Костянтин і Мефодій. Звідси найдавніші глаголичні рукописи поширювалися на Південь і Південний Схід, у Болгарію, Сербію. Наприкінці IX ст. у Болгарії, куди на той час перемістились учні Костянтина й Мефодія, спостерігається посилення впливу Візантії на культуру, літературу, мистецтво. У зв'язку з цим зрозумілими були спроби учнів солунських братів наблизити слов'янське письмо до грець-

кого. Новостворена азбука, котра одержала назву «кирилиця», поступово почала витіснити глаголицю, поширюючись на захід і північний захід, а з XI ст. кирилиця стала основним письмом слов'ян. До XIX ст. К., окрім слов'ян, використовували й румуни. З часом кирилицю було реформовано. З певними змінами К. й дотепер вживається в українському, російському, білоруському, болгарському, македонському й сербському письмі.

[Леута О. І. Старослов'янська мова: Підручник. — К.: Вища школа, 2001. — С. 38—44] **Зотов В. М.**

КИРИЛО (косянтин) І МЕФОДІЙ — солунські (від назви міста, де вони народилися — Солунь /Салоніки/) брати, просвітителі слов'ян, проповідники православ'я. Молодший з братів Костянтин (у ченцях Кирило; близько 827—869), старший — Мефодій (близько 815—885). Мефодій у 18-річному віці (з 833 р.) почав військову службу в імператора Феофіла, де виявив виняткові здібності; у 20 років призначений воєводою у слов'янській області. Обіймаючи цю посаду 10 років, Мефодій досконало вивчив слов'янську мову й набув великого життєвого досвіду. Раптово він залишає військово-адміністративну службу й постригається в монахи, згодом обирає посаду настоятеля невеликого монастиря Поліхрон. Костянтин з дитинства виявив великі здібності до науки, і з 14 років під патронатом регента малолітнього імператора Михайла III Логофета навчається в Константинополі. Однак згодом відмовляється від блискучої кар'єри, посівши скромне, але почесне місце патріаршого бібліотекаря. Пізніше Костянтин очолює кафедру філософії Константинопольського університету, викладає, бере участь у дипломатичних місіях. Але через деякий час залишає мирську діяльність, оселяється в монастирі на горі Олімп, де живе його брат Мефодій. Саме в тамтешній бібліотеці, за гіпотезами вчених, Костянтин починає роботу над створенням слов'янської азбуки. Для успішного виконання місії хрещення слов'ян, ініційованої Михайлом III, Костянтин завершив створення слов'янської азбуки й почав роботу над перекладом богослужбених книг слов'янською мовою. Поширюючи християнство в Моравії, солунські бати пробули в цій країні 40 місяців. Костянтин писав, а Мефодій перекладав його роботи, молодший брат створив слов'янську азбуку, а старший зі своїми учнями зумів упроводити її у слов'янському світі, домогтися визнання її навіть Римом, організувати школи, де продовжувалися традиції солунських братів.

Наприкінці 868 р. Костянтин тяжко захворів, прийняв схиму і прибрав собі слов'янське ім'я Кирило. Мефодій з двома учнями завершив переклад більшості біблійних текстів. Помер старший з братів у квітні 885 р.

24 травня відзначається як день слов'янської писемності і її творців — Кирила та Мефодія.

У Києві в 1911 р. скульптори І. Кавалерідзе, П. Скітін та архітектор В. Риков спорудили пам'ятник княгині Ользі. Ліворуч на постаменті — Кирило і Мефодій, праворуч — Андрій Первозванний. Цей пам'ятник відновлено в сер. 90-х рр. ХХ ст.

[Леута О. І. Старослов'янська мова: Підручник. — К.: Вища школа, 2001. — С. 27—38] **Зотов В. М.**

КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО — таємна організація, заснована з ініціативи М. Костомарова у грудні 1845 — січні 1846 р. у Києві. Своїм завданням ставила перебудову суспільства на засадах християнського вчення про справедливість, свободу, рівність і братерство шляхом здійснення ряду реформ: 1) соціальних (ліквідація кріпосництва і зрівняння у правах усіх станів); 2) у галузі національного зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо розвитку їх національної мови й культури; 3) поширення освіти в народних масах; 4) об'єднання всіх слов'ян у дусі слов'янофільства у федеративній державі, провідну роль у якій мала відігравати Україна. До товариства входили М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, О. Навроцький, Д. Пильчиков, О. Петров, П. Куліш, О. Маркович, Ю. Андрузький, М. Савич, Т. Шевченко та ін.

Основні документи, в котрих зафіксовані погляди й програма діяльності К.-М.т., — «Книги битія українського народу» і «Устав Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія. Головні ідеї», написані М.Костомаровим, та записка В.Білозерського, яка є поясненням до статуту. В основу цих документів покладені ідеї українського відродження 1 пол. ХІХ ст. (зокрема, помітний вплив «Історії Русів»), а також відчутний вплив європейського романтизму, руху декабристів і тогочасного панславізму. У березні 1847 р. багатьох членів товариства було заарештовано й покарано засланням або ув'язненням.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 375]

Зотов В. М.

КИММЕРІЙЦІ — найдавніше з відомих за своєю назвою племен, що жили на території Південної України. Уперше згадується в «Одіссей» Гомера (близько VIII ст. до н.е.) та «Історії» Геродота (V ст. до н.е.), а під ім'ям «гімміра» — в ассирійських клинописних текстах VIII ст. до н.е. Виходячи з того, що відомі від давньогрецьких авторів географічні назви, пов'язані з найменуванням «К.» (Боспор Кіммерійський та ін.), локалізуються в межах Керченського й Таманського півостровів, учені вважають, що К. називався могутній союз пастушо-землеробських племен, котрі населяли Крим і Північне Причорномор'я, звідки їх у VII ст. до н.е. витіснили скіфи. Археологічними пам'ятками К. є численні поселення й кургани поховань, особливо на нижньому Дніпрі.

Кіммерійські мотиви відображені в картинах російських художників М. Волошина та К. Богаєвського.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 423]

Зотов В. М.

кіч, кітч (від нім. «відсутність смаку») — занадто спрощена, примітивна картина, літературний твір, низькопробний фільм. Специфічне культурне явище, що належить до низинних проявів масової культури; синонім стереотипного псевдомистецтва, позбавленого художньо-естетичної цінності і перевантаженого примітивними, розрахованими на зовнішній ефект деталями. Термін «К.» виник на початку XX ст. у колах мюнхенських художників.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 147] **Клімачова А. В.**

КЛАСИЦИЗМ — напрям у європейській літературі та мистецтві XVII — поч. XIX ст. Характерні риси К.: 1) орієнтація на художню творчість стародавніх Греції та Риму, яка проголошувалася ідеальною, класичною (зразковою), гідною наслідування; 2) раціоналізм, прагнення побудувати мистецтво на началах розуму; 3) сувора регламентація, бажання встановити для літератури й мистецтва непорушні закони і правила, обов'язкові для всіх часів; 4) прагнення до аристократизму, до того, щоб підняти художню творчість над будденністю. Основні жанри — трагедія, ода та епічна поема.

В Україні тенденції К. поширились у 2 пол. XVII—XVIII ст. у шкільних поетиках, зокрема у шкільній драмі. Проте в літературі

він не переріс у розгалужену художню систему. Певні риси К. наявні у творчості письменників XVIII — поч. XIX ст. — від Ф. Прокоповича й Г. Кониського до І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського та Г. Квітки-Основ'яненка.

Для доби К. в образотворчому мистецтві характерне широке застосування скульптури й живопису в декоративному оформленні фасадів та інтер'єрів архітектурних споруд. У мистецтві монументальної скульптури відзначилися І. Мартос та Ф. Щедрин, котрі працювали для Полтави та Одеси. Розписи палаців у Хотині, Батурині та ін. мають чудові зразки декоративно-монументального живопису.

Характерним для нових українських міст доби К. є геометрично чітке планування забудови їх центрів (Кіровоград, Запоріжжя, Херсон, Маріуполь, Миколаїв, Одеса та ін.). Архітектурні споруди відзначалися строгістю й офіційністю форм: ансамбль Круглої площі в Полтаві (1805—1811), університет у Києві (1837—1843) та ін.

В українському театрі риси К. виявлялися у шкільних виставах XVII-XVIII ст.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 148—150] **Клімачова А. В.**

КНЯЗЬ — воєначальник племені або союзу племен, а в період раннього феодалізму — глава держави-князівства. На Русі мав законодавчу владу, очолював військо, судив бояр, дружинників, жителів стольного міста тощо. Мав власну адміністрацію (посадників, тисяцьких, вірників тощо). У різних князівствах влада К. мала свої особливості. Влада галицько-волинських К. була обмежена боярською верхівкою, а К. Полоцька та Смоленська — вічем.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 507] **Таран В. О.**

КОБЗА (від тюрк. «музичний інструмент») — старовинний струнно-щипковий інструмент. Подібні інструменти існували в Київській Русі, про що свідчать, зокрема, зображення музикантів на фресках Софійського собору в Києві. Складається з круглого або довгастого корпусу з опуклим дном (спідняк), верхньої деки (дейка або верхняк), короткого грифа (ручки) з головою, що має кілочки для натягування довгих струн. Короткі струни (приструнки) розміщені на правій стороні деки. Проріzana посередині деки дірка називається голосником. К. не мала сталої кількості

струн. У найдавнішій К. було три струни, розташовані вздовж ручки, пізніше з'явилися приструнки. Кількість струн і приструнків поступово збільшувалася. Поширення набули К., що мали 6 струн і 6 приструнків. У 80-х роках XVI ст. в Україні з'явився більш досконалий інструмент — бандура, яка поступово витіснила К. з ужитку. Назва «К.» збереглася до цього часу й часто застосовується до бандури.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — Т. 6. — С. 511] **Клімачова А. В.**

КОБЗАР — український народний співець, який супроводить свій спів на кобзі або бандурі. Перші відомості про К. (на Запорозькій Січі) подають польські джерела XVI ст. К. супроводжували запорожців у походах, складали думи й пісні про події, свідками або учасниками яких вони були. У XVI—XVII ст. К. брали активну участь у народних визвольних рухах. Переходячи з села в село, у своїх піснях вони закликали народ до боротьби з гнобителями й поневолювачами, а у війську підносили його бойовий дух. К. в усній формі донесли до наших часів зразки класичної народної поезії — думи та історичні пісні. Здебільшого бідні, сліпі, вони кочували з бандурою по Україні та співали думи про подвиги героїв, про людське горе. Їх переслідували, їм було заборонено з'являтися у містах, а їх інструменти нерідко знищували. Серед К. найвідомішими були О. Вересай, Ф. Холодний, М. Кравченко, Т. Пархоменко, І. Крюковський, С. Мовчан, та П. Носач.

Образ народного співця зображено на картинах Л. Жемчужникова «Кобзар на шляху», М. Маловського «О. Вересай», «Євген Адамцевич» та ін.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 6. — С. 511] **Клімачова А. В.**

КОБИЛЯНСЬКА Ольга (1863—1942) — письменниця. Народилася на Буковині, ґрунтовні знання здобула шляхом самоосвіти. Вирішальне значення для становлення письменниці мали українська класика (Т. Шевченко, І. Франко, В. Стефаник та ін.), досягнення світової літератури, суспільно-культурний рух у Галичині та на Буковині, поглиблення духовного зв'язку західноукраїнського краю з Наддніпрянською Україною. Однією з перших в українській літературі виступила проти духовного закріпачення жінки (оповідання й повісті «Він і Вона», «Царівна», «Що я лю-

бив», «Valse melancholique» та ін.). Автор широко відомих творів «В неділю рано зілля копала...», «Вовчиха», «Апостол черні», «Земля».

Образ письменниці відтворила в мармурі скульптор Г. Кальченко.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 186] **Зотов В. М.**

КОДАК — польська фортеця на Дніпрі, яку побудував французький інженер Боплан біля першого Кодацького порогу недалеко від Самари. Мав спеціальне завдання — відрізати Запорозжя від українських земель, не пускати козацькі чайки в Чорне море. Поставлена тут залага під командуванням француза Маріона не тільки стерегла прохід до Запорозжя, але й забороняла козакам ловити рибу та полювати на звірів. Козаки під командуванням отамана Сулими зруйнували фортецю (1635). Пізніше її відбудував гетьман Конецпольський (1639). Б.Хмельницький, вирушивши в похід на Жовті Води й Корсунь, остаточно зруйнував Кодак (1648).

Історичні події, пов'язані з діяльністю кошового отамана І.Сулими на Запорозжжі, зображуються в повісті А.Кашенка «Над Кодацьким порогом».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 213] **Зотов В. М.**

КОЖУХ — зимовий одяг з овечих шкур хутром усередину. В різних місцевостях України має особливості крою, кольору, оздоблення. Буває прямоспинний, розширений донизу та приталений. Колір переважно білий, рідше — червоний або чорний. Прикрашається вишивкою, китичками з різнокольорових ниток, аплікацією зі шкіри, нашивками з яскравих шнурів та ін. Вироблення шкіри білого кольору — складний процес, тому К. з них майже не шують, проте вироби з червоних шкір і сьогодні користуються попитом.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 3. — С. 532] **Клімачова А. В.**

«**КОЗАК МАМАЙ**» — традиційна назва української народної картини, відомої в багатьох варіантах («Козак-бандурист», «Козак — душа правдивая» тощо). Спільною рисою цих творів є поза

козака, що сидить, підібгавши ноги. Козак палить люльку, грає на бандурі тощо. Поруч — його кінь, прив'язаний до списа, дерево, на гілках котрого розвішано зброю. Часом навколо центральної постаті розташовані додаткові маленькі фігурки козаків, що чинять розправу над ворогами, пораються коло казанка, танцюють з дівчатами. Зображення нерідко підписується віршованим текстом. Ім'я «Мамай» не пов'язане з певною особою. Це узагальнена назва славного козака-запорожця, характерника, який приходить на допомогу людям у важкі хвилини життя.

Картини «Козак Мамай» є в багатьох музеях України, найбільші зібрання розміщені в Київському музеї українського мистецтва та Дніпропетровському історичному музеї. Багато картин зберігається в музеях Краснодарського краю (Кубань).

Образ козака розкрито в романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця»; відтворено в картинах художників В. Губаренка, І. Задорожного, О. Саєнка та ін.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 215—216] *Клімачова А. В.*

КОЗАЦТВО — з XV—XVI ст. збірна назва козаків в Україні. З XVIII ст. до 1917 р. — частина населення Лівобережжя, а також окремих військових стан у царській Росії. На слово «козак» у писемних джерелах уперше натрапляємо в «Початковій історії монголів» (1240). Воно означало самотню людину, не зв'язану ні з домівкою, ні з сім'єю. К. було оригінальною соціально-економічною та військово-політичною організацією. Головні риси К.: відсутність кріпацтва, формальне рівне право всіх членів громади користуватися сільськогосподарським угіддями, на демократичних засадах брати участь у радах, де вирішувалися всі найважливіші питання. К. створило й певні органи незалежної української держави. У 1765 р. царська влада ліквідувала К. Слобідської України, а в 1775 — Запорозьку Січ.

На початку 80-х років XVIII ст. ліквідоване лівобережне К. З кінця 1980-х років XX ст. почалося відродження українського козацтва. Відновлено Загальноукраїнське козацьке військо (гетьман — генерал І. Білас) і Запорозьке військо (отаман — Петренко).

Про козаків у народі говорили: «Козак не боїться ні тучі, ні грому», «Козак з біди не заплаче», «Козак козаком — навіть віком», «Герпи козаче, отаманом будеш» та ін. Образи козаків — вірних синів України відобразили в художньому слові І. Котля-

ревський, Т. Шевченко, І. Нечуй-Левицький, С. Черкасенко, П. Загребельний та ін., в образотворчому мистецтві — Ф. Красицький, М. Івасюк, М. Деревус, О. Мурашко, М. Самокиш, М. Кривенко та ін.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 216—219] **Зотов В. М.**

КОЛЛАЖ (від *франц.* «клей; результат наклеювання») — художній твір (картина), отриманий шляхом наклеювання на певну основу тканин, фотографій, вирізок з преси і т. ін. Широко використовувався у практиці кубістів, футуристів, дадаїстів у 1911–1916 роках.

[Естетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 151] **Клімачова А. В.**

КОЛЕКТИВНЕ НЕСВІДОМЕ — загальнолюдські праобрази-архетипи (напр., образ матері-землі, мудрого старця, демона тощо. Архетипи проявляються в міфах, казках, магії, алхімії і т. ін.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 345—346] **Таран В. О.**

КОЛІВЩИНА — народно-визвольне повстання на Правобережній Україні проти польського гніту (1768), найвищий етап гайдамацького руху. Очолив М. Залізняк, котрий під Уманню об'єднав своє військо з загонами І. Гонти. Повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля, Волинь. Російські війська виступили на стороні поляків. М. Залізняк та І. Гонта були взяті в полон, а без них повстанці зазнали поразки. Страта Гонти тривала два тижні, М. Залізняка після тортур відіслали в Нерчинськ на каторжні роботи. Під час Коліївщини діяли також загони під проводом С. Неживого, Я. Журби, І. Бондаренка, М. Швачки. Під впливом К. почалися селянські заворушення в Галичині, на Сході України та в Польщі.

Т. Шевченко присвятив К. поему «Гайдамаки», І. Кочерга — п'єсу «Алмазне жорно».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 251—252] **Зотов В. М.**

КОЛЬЧУГА — частина старовинного військового спорядження, яке захищало воїна від ураження холодною зброєю. Виготовлялася з металевих (нанизаних одне на одне) кілець у вигляді сорочки. Уперше К. з'явилася в залізному віці в Ассирії. Її

використовували також стародавні римляни, сармати та інші народи. У середні віки поширилася на Близькому та Середньому Сході, а після хрестових походів — у Західній Європі. На Русі К. почали носити з'явилася в IX—X ст. Нею озброювалися у війську київських князів з часів Святослава Ігоревича. З появою вогнепальної зброї К. користувалися зрідка, а в XVII ст. вона зовсім виїшла з ужитку.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 7. — С. 37]

Клімачова А. В.

КОЛЯДА — давньоукраїнська богиня неба, мати Сонця, дружина Дажбога. Один із найбільших персонажів міфології українців. Їм'я походить від слова «коло» — стародавньої назви Сонця. За легендою, Коляда навчила давніх українців робити колесо. Популярність сонячного (язичницького) свята примусила православну церкву підпорядкувати цій даті свято Різдва, під час якого виконуються колядки (обрядові пісні). Група чоловіків, неодруженої молоді, дітей під час дійства заходить на подвір'я кожної хати, славить господарів, бажає їм здоров'я, щастя, щедрого врожаю, достатку. За це господарі обдаровують колядників. Цей давній звичай зберігся в багатьох регіонах України.

В образотворчому мистецтві до теми колядування звертався художник Д. Походжук (картина «Колядники») та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 192] **Зотов В. М.**

КОНСЕРВАТОРІЯ (від *итал.* «притулок» < *лат.* «зберігаю») — вищий музичний навчальний заклад. У XVI—XVII ст. в Італії консерваторією називали притулки для сиріт, в яких дітей навчали ремесел, а пізніше — й музики. Першу К. типу вищої музичної школи було організовано в Парижі. В Україні створення музичної академії передбачалося ще в 1776 р. у Кременчуці, але цей проект не був здійснений. Пізніше створення музичної академії типу К. планувалося також у Катеринославі. У 1903 р. у Львові було засновано Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка (у 1939 р. він був перетворений у К.), у 1904 р. у Києві — Музично-драматичну школу М. Лисенка. З 1913 р. К. діють у Києві та Одесі, з 1917 — в Харкові. Сьогодні в Україні функціонує 5 К.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 195] **Зотов В. М.**

КОНТЕКСТ (від лат. «сполучення, узгодження, зв'язок») — загальний смисл, соціально-історичні й культурні умови, які дають можливість уточнити смислове значення результатів творчої діяльності людини.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — 346] **Клімачова А. В.**

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ (від англ. «зміст, суть») — метод виявлення та оцінки специфічних характеристик носіїв інформації, текстів. У культурології з допомогою машинної обробки великих масивів текстів виявляється частота вживання якогось поняття впродовж певного часу. Таким чином виявляється тенденція розвитку теми.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 346] **Клімачова А. В.**

КОНТРАКУЛЬТУРА (від грец. «проти») — напрямок розвитку сучасної культури, що протистоїть традиційній, «офіційній» культурі; форма протесту проти культури «батьків», яка отримала розвиток серед американської молоді у 60-х роках. Передбачає відкриту відмову від соціальних цінностей, моральних норм та ідеалів споживацького суспільства, стандартів і стереотипів масової культури, в основі котрої лежать установки на респектабельність, соціальний престиж, матеріальні розкоші. Складниками К. є наркокультура й сексуальна революція. Сьогодні в культурології К. дефінують як будь-які форми девіантної культурної поведінки.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С.346] **Клімачова А. В.**

Конформізм (від лат. «подібний») — соціально-психологічна орієнтація особистості, яка ґрунтується не на самостійному виборі культурних цінностей, а є результатом пасивного пристосування до наявних порядків, думок. Це пристосування, відсутність власної позиції, безпринципне й некритичне наслідування таким зразкам, які створюють найбільший вплив (тиск) на людину.

[Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона. — 6-е изд. — М.: Политиздат, 1989. — С. 141—142] **Клімачова А. В.**

КОРОВАЙ — обрядовий хліб. Особливе значення має на українському весіллі. Його випікають з кращих сортів борошна на маслі та яйцях. Згори оздоблюють виробами з тіста: шишками, голубками, жайворонками, качечками тощо. Людина, котра з бідності чи з якихось інших причин була позбавлена весільного К., одержувала прізвисько (а то й прізвище) Безкоровайний.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 7. — С. 249] **Клімачова А. В.**

КОРОГВА (хоругва) — 1. Бойовий прапор українського козацтва в Польщі в XVI—XVIII ст. У козацькому війську довго не було одного типу козацьких корогів. Так, Кривоніс мав білу К. з червоним хрестом. Нечай — шовкову, вигаптовану золотом. За Хмельницьким несли К. з образом святого Михайла, що вбиває змія. У XVIII ст. на всіх військових К. був зображений козак із шаблею й самопалом. 2. Військовий підрозділ кінноти (50—120 чол.) у Польщі в XVI—XVIII ст.. 3. Церковне знамено з зображенням Ісуса Христа, святих, церковних символів.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 260] **Зотов В. М.**

КОРОЛЬОВ Сергій (1907—1966) — учений, конструктор ракетно-космічних систем. Народився в Житомирі, закінчив Київський політехнічний інститут, Московське вище технічне училище і школу льотчиків. Очолював розробку й запуск балістичних та геофізичних ракет, ракет-носіїв і космічних кораблів «Восток», «Восход», супутників серії «Електрон», «Молнія», «Космос», перших автоматичних міжпланетних станцій «Зонд». Ракетно-космічні системи, створені під його керівництвом, дали змогу здійснити безпілотні польоти на Венеру й Марс, а також безпечну посадку на поверхню Місяця.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 197] **Зотов В. М.**

КОРЧМА (коршма, шинок) — старовинний заклад для продажу горілки, їжі та для відпочинку подорожніх. Зазвичай знаходилася в центрі села, інколи — на перехресті великих доріг. Мала

характер своєрідного сільського клубу: тут можна було зустрітись з друзями, обмінятися новинами, укласти різноманітні господарські договори. У К. та біля неї щонеділі грали музики, лунали пісні. Відбувалися обряди прийняття хлопців до парубочої громади. Однак К. була уособленням зла, оскільки в ній часто пропивались останні гроші.

Про К. й п'ятику в народі поширені прислів'я, інколи проти-лежні за оцінками: «Хто корчми минає, той щастя не має», «Де Бог церкву ставить, там дідько корчму», «Шинок та корчма не доведуть до ума», «Хміль не вода — чоловіку біда», «Горілка не дівка — здоров'ю злодійка».

Художник М. Самокиш змалював цей заклад у картині «Запорожці біля корчми».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 199] **Зотов В. М.**

КОСТЕНКО Ліна (1930) — поетеса, літературознавець. Народилася на Київщині, освіту здобула в Літературному інституті ім. О. Горького (Москва). У літературу ввійшла разом із такими «шістдесятниками», як В. Симоненко. М. Вінграновський, І. Драч, В. Стус, Є. Сверстюк, І. Світличний. Учасниця «Клубу творчої молоді», який, крім проблем творчості та просвітництва, займався розшуком таємних поховань людей, розстріляних енкаведистами. Дебютувала збіркою віршів «Проміння землі» (1957). Автор збірок «Вітрила», «Мандрівка серця», «На берегах вічної ріки», «Неповторність», «Сад нетанучих скульптур», «Бузиновий цар» та ін. Одна з небагатьох письменників радянської доби, котрі не писали похвальних од партії, владі. Упродовж п'ятнадцяти років (1961-1977) на творчість непокірної поетеси було накладено «табу» — заборона друкування. Тематика творів різнопланова: роздуми про роль літератури, про національну історію, кохання і вірність, про призначення людини на землі. Поетичний почерк відзначають глибока філософічність, іронічні випадки, сміливе порушення традицій, полеміка з попередниками, неповторність поетичних тропів, метафор, епітетів. Величезний успіх поетесі приніс історичний роман у віршах «Маруся Чурай», в якому порушений усталений в історії літератури сюжет отруєння дівчиною-пісняркою коханого. За цей твір поетеса була удостоєна Державної премії ім. Т. Шевченка (1987). Наприкінці 90-х ро-

ків ХХ ст.. вийшов друком історичний роман поетеси «Берестечко», в якому змальовано образ Б. Хмельницького. Твори письменниці перекладено багатьма мовами народів світу.

[Брюховецький В. Ліна Костенко: Нарис творчості. — К., 1990; Слабошпицький М. Ліна Костенко // Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 2. — С. 120—125] **Зотов В. М.**

КОСТОМАРОВ Микола (1817—1885) — письменник, поет, визначний історик, критик, фольклорист, публіцист, педагог. Народився у Воронежській губернії. Закінчив Харківський університет. 1844 р. захистив магістерську дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии». Разом із М. Гулаком та В. Білозерським був засновником Кирило-Мефодіївського товариства і його головним ідеологом. Брав активну участь у створенні програмних документів братства — «Книг буття українського народу», «Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», відозв «До братів-українців», «До братів-поляків» тощо. У 1847 р. за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства арештований та ув'язнений у казематі Петропавлівської фортеці (Петербург), пізніше висланий до Саратова (1848—1857). У 1856 р. його амністовано з дозволом жити в Петербурзі. Працював професором кафедри російської історії Петербурзького університету. Вів активну громадську роботу, сприяв виданню першого українського журналу «Основа», мав тісні контакти з українською (М. Куліш, О. Стороженко, В. Горленко та ін.) та російською (М. Добролюбов, В. Стасов, М. Ге, О. Бодянський та ін.) творчою інтелігенцією.

Літературна творчість пов'язана з розвитком українського романтизму. Видав збірки поезій «Українські балади» та «Вітка», яким властиві мотиви й сюжети з фольклору, символіка, ритміка й образний лад усного народного слова тощо. Одним із перших в українській поезії використав гекзаметр, елегантний дистих та п'ятистопний ямб. Написав прозові твори (повісті «Сорок лет», «Холуй», «Кудеяр» та інші російською мовою; казки «Торба», «Лови» та ін.), яким притаманні демократичні погляди на життя, заперечення кріпацтва, поміщицької сваволі.

Автор 16 томів історичних монографій («Начало Руси», «Иван Свиговский, украинский гетьман XVI века», «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» та ін.). Обстоював самостійність української нації й окремішність її історичного про-

цесу, котрий, на його думку, є втіленням вільнолюбного демократично духу українського народу. Похований у Петербурзі.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 265—266] **Зотов В. М.**

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван (1769—1838) — визначний поет і драматург. Народився в Полтаві, навчався в Полтавській духовній семінарії. У 1818—1821 — директор Полтавського театру. Автор поеми «Енеїда» (1798) — одного з перших творів нової української літератури, написаних народною мовою. На розвиток українського театру великий вплив мали п'єси Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» (надруковані відповідно у 1838 і 1841 рр.) Композитор М. Лисенко написав музику до цих творів. Сценічні образи п'єс утілили М. Щепкін, М. Садовський, П.Саксаганський, М. Заньковецька та ін.

У Полтаві (1903) та Києві (1975) споруджено пам'ятники І. Котляревському. Портрет письменника створив художник В. Боровиковський. У 1990 р. встановлено літературну премію в галузі драматургії й театрального мистецтва ім. І. Котляревського (перший лауреат — актор Б. Ступка).

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 266—267] **Зотов В. М.**

КОЦЮБІНСЬКИЙ Михайло (1864—1913) — один із найвидатніших письменників кінця ХІХ — початку ХХ ст., фольклорист, есеїст. Народився у Вінниці; навчався в духовній семінарії, яку не закінчив, склав іспит на народного вчителя, поповнював знання самоосвітою. Під впливом української класики відбулося пробудження національної свідомості. Був членом нелегального громадсько-культурного товариства «Братство тарасівців». Працював учителем, у філоксерній комісії (боротьба з хворобами винограду), в редакції Житомирської газети «Волинь». Останні роки життя провів у Чернігові, де працював діловодом і статистиком у міській управі. Був знайомий з І. Франком, Лесею Українкою, Б. Грінченком, М. Чернишевським та ін.

Висока майстерність, культура слова й глибокий ліризм відзначають головні твори письменника: повісті «Дорогою ціною», «Fata morgana»? «Тіні забутих предків», оповідання «Сон», новели «Intermezzo», «Цвіт яблуні» та ін. Письменник розширив коло філо-софських і психологічних тем, використовував імпресіоністичні засоби зображення, збагатив українську літературу новими жанрами («етюд», «образок», «акварель», «новела» та ін.). Твор-

чість М.Коцюбинського мала значний вплив на подальший розвиток української літератури. Похований у Чернігові.

У Вінниці (1927) й Чернігові (1934) відкрито літературно-меморіальні музеї Коцюбинського; споруджено пам'ятники. У Вінниці засновано літературну премію ім. Коцюбинського, якій з 1992 р. надано статус всеукраїнської.

Портрет письменника створив художник М. Жук.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 204] **Зотов В. М.**

КОШОВИЙ ОТАМАН — службова особа, яка зосереджувала найвищу військову, адміністративну та судову владу в Запорозькій Січі (XVI—XVIII ст.). Обирався козацькою радою на один рік. Очолював кіш Запорозької Січі. Знаком влади була палиця з комишу. Деякий час кошових отаманів називали «гетьманами» або «старшинами». Коли ж титул «гетьмана» став означати провідника всієї української козацької республіки, що називалася також Військом Запорозьким, за головним начальником Січі закріпилася назва «К.о.» Серед найвизначніших кошових — І. Сірко, К. Гордієнко, І. Малашевича та П. Калнишевського.

Художник О. Мурашко написав картину «Похорон кошового».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 267—269] **Зотов В. М.**

КОШОВИЙ СУДДЯ — службова особа, котра розглядала кримінальні й цивільні справи в Запорозькій Січі й чинила суд (XVI-XVIII ст.). Обирався на козацькій раді на один рік. Здійснював нагляд за додержанням порядків, встановлених на Січі, давав поради сторонам, проводив (разом із кошовим отаманом) слідство, розбирав справи. Вироки кошового судді затверджував кошовий отаман. При розгляді справ К.с. керувався «добрим міркуванням і стародавніми військовими звичаями».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 269] **Зотов В. М.**

Креаціонізм (від лат. «створюю») — теологічна теорія виникнення культури і світу як результат божественного «творчого акту». Найбільшого поширення ідеї К. набули в іудаїзмі, християнстві та ісламі. Прибічники К. стверджують, що Бог створив світ з нічого. К. мав і має великий вплив на всі галузі знання. Змушені пристосовуватися до нових відкриттів науки, сучасні богослови

використовують модерністські форми К. Серед них — концепції божого «першоатома, перманентного творення, християнського еволюціонізму» тощо.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 170] **Таран В. О.**

КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 р. — угода, складена між Польщею та Великим князівством Литовським у замку Крево (тепер Білорусь). Передбачала об'єднання Литви й Польщі в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвиги та литовського князя Ягайла. Сприяла розгрому війська Тевтонського ордену об'єднаними силами Польщі та Великого князівства Литовського у Грюнвальдській битві 1410 р. Землі України в цей час входили до цих держав, з кожним роком втрачаючи рештки державності Київської Русі та українського самоуправління.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 208] **Зотов В. М.**

КРИВИЧІ — одне зі східнослов'янських племен, згадуваних у давньоруських літописах. Жили у верхів'ях Дніпра, Західної Двіни та Волги. Найбільшими містами були Смоленськ і Торопець. Наприкінці IX ст. землі К. увійшли до складу Київської Русі. Характерними пам'ятками є валоподібні насипи (в них у VI—IX ст. ховали членів роду), котрі в X—XIII ст. змінили на кургани з поодинокими похованнями, що є свідченням про розкладу родових відносин. У курганах навколо Смоленська та деяких інших стародавніх місць відкрито поховання дружинників. К. займалися землеробством, скотарством і ремеслами (ковальським, ювелірним та ін.). У літописах востаннє згадуються з 1162 р.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 208] **Зотов В. М.**

КРИВОНІС (Перебийніс, Вільшанський) Максим (?—1648) — полковник Запорозького Війська, герой визвольної війни 1648—1654 рр. Народився на Черкащині. Прізвище невідоме, оскільки Кривоносом його прозвали побратими за скалічений ворожою шаблею ніс. У народних думках його називають Максимом Вільшанським. Повстав проти шляхти задовго до початку війни під проводом Б. Хмельницького. З загоном селян

громив польські маєтки. Від польських військ утік на Січ. Брав участь у морських походах на Туреччину. Від перших кроків повстання 1648 р. — поруч з Б. Хмельницьким. Поки тривали переговори між Хмельницьким і Потоцьким у Жовтих Водах, як заручник перебував у польському таборі та агітував реєстрових козаків боротися за волю України; повернувся на чолі численного загону. Один за одним визволив міста на Правобережній Україні. Брав участь у поході на Галичину. Став жертвою чуми, що прийшла в Україну.

Образ героя визвольної війни письменник В. Кулаковський відтворив у романі «Максим Кривоніс», художник М. Самокиш змалював славного козака в картині «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 208] **Зотов В. М.**

КРИМСЬКИЙ Агатангел (1871—1942) — сходознавець, лінгвіст, поліглот, письменник, академік АН України. Родом з Володимира-Волинського. Закінчив Московський університет. Лишив після себе понад 1000 наукових праць з історії та літератури арабів, персів, турків та інших народів Сходу; доніс до українського читача безпосередньо з оригіналів східну поезію, зробив переклад цілої її антології з IX-XV ст., додавши вступні наукові довідки (вчений знав понад 100 мов). Досліджував українську літературну мову, фольклор («Українська грамати́ка», «Давньокиївський говір» та ін.). Поетична творчість зібрана в основному у збірнику «Пальмове гілля» (3 книги). Його оповідання, видані в Галичині у збірнику «Повістки й ескізи з українського життя», роман «Андрій Лаговський» у царській Росії були заборонені. У художній творчості — виразник ідеології української інтелігенції демократичного напрямку. Спільник і друг І. Франка. М. Коцюбинського, Лесі Українки.

Хоча впродовж десятиліть праці Кримського були сховані в кадебістських спецфондах, а самому вченому каральні органи обіцяли життя в Кустанайській тюрмі, його дослідження в галузі арабістики в наш час — могутній фактор налагодження контактів незалежної України з арабським світом. 1996 р. ЮНЕСКО оголосив роком А.Кримського.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 210; Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 275; Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. — 2-ге вид. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 330 с.] **Зотов В. М.**

КРОПИВНИЦЬКИЙ Марко (1840—1910) — визначний актор, режисер і драматург, один із засновників та керівник першого самостійного професійного театру. Народився на Херсонщині. Десятилітня праця (1871—1881) в російсько-українських провінційних групах (Одеса, Харків, Херсон, Катеринослав та ін.) закріпила за ним славу знаменитого актора. Очоливши в 1882 р. першу професійну українську трупу — Товариство українських акторів, започаткував нову добу в житті українського театру. Автор понад 40 п'єс («Дві сім'ї», «Зайдиголова», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» та ін.); писав музику до вистав, автор вокальних дуетів («Де ти бродиш, моя доле»), романсу «Соловейко» та ін. Працюючи в різних українських трупах понад 20 років, залишив сцену в 1902 р. Похований у Харкові.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 213] **Зотов В. М.**

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Соломія (1872—1952) — видатна співачка (драматичне сопрано). Народилася на Тернопільщині, закінчила консерваторію у Львові, згодом продовжила свої студії в Італії та Відні. У 1893 р. дебютувала на сцені Львівської опери, з 1895 р. виступала в усіх великих операх Європи і Південної Америки. Завдяки виконанню нею партії мадам Батерфляй опера Д. Пуччіні була уведена до світового репертуару. Найкращі партії — Саломея та Електра в одноіменних операх І. Штрауса, Ізольда («Трістан та Ізольда») і Брунгільда («Кільце Нібелунга» Р. Вагнера), Галька (С. Монюшко), Аїда (Д. Верді) та ін. Виконувала українські народні пісні під власний акомпанемент, пропагувала за кордоном українську музику. У 1945—1952 рр. — професор консерваторії ім. М. Лисенка у Львові. Померла й похована у Львові.

Портрет співачки відтворив скульптор Я. Скакун.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 213] *Клімачова А. В.*

КУБАНСЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО (Кубанське козацтво) — одне з 12 козацьких військ Російської імперії (у 1912 — 1 млн. 392 тис. козаків разом із родинами), остання ланка запорозьких козаків. Засноване в 1860 р. на базі Чорноморського козацтва, утвореного з залишків козацького війська зруйнованої Запорозької Січі. У 1792 р. разом із родинами на Кубань переселилося майже 25 тис. чорноморців; у подальшому населення Кубані зросло за рахунок переважно козаків з колишньої Гетьманщини та Слобожанщини, а також селян-утікачів. У 1832 р. царський уряд примусово переселив сюди кілька тисяч дівчат з Лівобережної України. Військові традиції запорозького козацтва, український фольклор одержали новий розвиток на землях Кубані.

Кубанське військо мало такий устрій, як інші козацькі війська. На чолі стояв наказний отаман, який одночасно мав і цивільну владу в Кубанській області, йому підпорядковувалися відділові (також наказні) отамани, котрі мали військову й цивільну владу по відділах. Військова служба тривала довше, ніж у некозаків. Після 20 років переходили до військового ополчення. Кубанське козаچه військо мало багато піших частин (так званих пластунів).

Землеволодіння було організоване за традиціями запорозького війська. Козацька земля належала всьому війську, і воно ділило її між станицями на правах користування, а не власності. У свою чергу станиці ділили землю між всіма козаками віком понад 16 років на рівних паях. Розмір паю доходив у різних станицях напередодні Першої світової війни до 4,5—30 десятин.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 278—279] *Зотов В. М.*

КУБІЗМ (від *франц.* «куб») — модерністська течія в образотворчому мистецтві, яка виникла в європейському мистецтві на початку XIX ст. (Ж. Брак, П. Пікассо, В. Кандінський та ін.) виступали проти салонної красивості в мистецтві. Вони закликали відображати світ у його «простих» елементарних формах, але реальне розмаїття світу зводили до спрощеної схеми сполучення куба, кулі, конуса, циліндра і т. ін., зводячи у своїх творах реальні предмети до образу-знаку.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С.166] *Клімачова А. В.*

КУЛІШ Микола (1892—1937) — драматург, театральний діяч. Народився на Херсонщині, закінчив школу прапорщиків в Одесі. Член літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ (деякий час її президент), однодумець М.Хвильового, разом із Л.Курбасом творець — нового українського театру (1920—1930). У п'єсах «97», «Комуна в степах», «Хулій Хурина», «Зона», «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Патетична соната», «Отак загинув Гуска» та інших гостро ставив проблему українізації, культурного розвитку свого народу, створив колоритні національні характери. Письменникові вдалося уникнути приписів соцреалізму (провідного методу радянських письменників), який тільки почав формуватися. На драматургію Куліша певний вплив мав західноєвропейський театр абсурду. У п'єсах М. Куліша знайшла глибоке філософське відображення трагічна концепція епохи та людини, яка гине опинившись у полоні революційного фанатизму ХХ століття: антигуманної ідеології. Пошуки людини у світі тоталітаризму приречені на загибель. Трагедія буття обертається трагікомедією існування. Творча діяльність спричинилася до виключення з лав комуністичної партії («за антипартійні націоналістичні» п'єси) та арешту (1934). Покарання відбував на Соловках (Північ Росії), де згодом його розстріляли. Місце поховання невідоме (за припущеннями дослідників, тіло драматурга кинули під кригу Білого моря). Дата смерті тривалий час фальсифікувалася. Реабілітований у 1956 р. До кінця 1980-х років твори Куліша в Україні були заборонені.

[Свербилова Т. Микола Куліш // Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 1. — С. 403—411] **Зотов В. М.**

КУЛІШ Пантелеймон (1819—1897) — письменник, історик, етнограф, літературний критик, видавець, публіцист, культурно-освітній діяч. Народився на Чернігівщині, навчався в Київському університеті, який не закінчив через матеріальні та юридичні (як недворянин) перешкоди. Член Кирило-Мефодіївського товариства, за що був покараний царською владою: на півроку ув'язнений та висланий (1850) до Тули з заборонаю друкувати свої твори (заборону знято в 1856 р.).

Автор першого історичного роману-хроніки українською мовою «Чорна рада» (1857). У 1859 р. видав «Граматику» — першу українську читанку в Наддніпрянській Україні. Автор української абетки й правопису — так званої «кулішівки». Заснував дру-

карню й видав твори Марка Вовчка, Т. Шевченка та інших українських авторів, 4 томи своїх повістей з українського життя (російською мовою). У 1861—1862 рр. видавав перший український журнал «Основа» (Петербург). Мав тісні контакти з українською інтелігенцією Галичини. У Львові надрукував ряд своїх книжок, зокрема збірку віршів «Хутірна поезія», що разом із «Листами з хутора» ідеалізувала хутірне життя як осередок народної моралі й була своєрідною поетичною реакцією на 1847 р. (час розгрому Кирило-Мефодіївського братства). Перекладав українською мовою Біблію, твори Шекспіра, Байрона, Гете, Шіллера, Гейне.

Як історик і політичний діяч прагнув перетворення України з «нації етнографічної» на «націю політичну», був глибоко переконаний, що вивести українство з рабської покори можна тільки шляхом творення великих національно-культурних цінностей, християнського гуманізму. Досить негативно ставився до української вільної козаччини, вважаючи її аж до часів Хмельниччини деструктивним рухом. Водночас наголошував на необхідності створення Української незалежної держави, котра б стояла на одному рівні з іншими самостійними народами світу. До кінця 1980-х років видання творів письменника в Україні було заборонене (лише в 1958 р. перевидано «Чорну Раду»).

Похований на Чернігівщині у власному хуторі Мотронівка під Борзною.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 280—281] **Зотов В. М.**

КУЛЬ-ОБА — скіфський курган IV ст. до н.е., за 6 км від м. Керчі в Криму. Досліджений у 1830 р. Під курганом виявлено кам'яний склеп висотою 5,33 м, в якому були поховані скіфський вождь, його дружина чи наложниця, слуги. Найвизначнішою знахідкою є золота ваза з зображенням скіфських воїнів на привалі. Одяг вождя був прикрашений золотими бляшками, а головний убір — золотими пластинами з зображенням скіфів; на шії — золота гривна вагою 461 г. Серед жіночих прикрас — кількасот золотих бляшок від одягу, діадема, намиста та ін.

Художні вироби з Куль-Оба, виготовлені майстрами Боспорського царства, є шедевром давньогрецького ювелірного мистецтва. Вони зберігаються в Ермітажі (м. Санкт-Петербург).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 218] **Зотов В. М.**

Культура (від лат. «обробіток, вирощування, догляд») — спосіб людського буття, сукупність умов та обставин, за допомогою яких людина виявляє себе у всій повноті своїх здібностей і які визначають увесь спектр практичної й духовної діяльності людей, їх ставлення до навколишнього світу й до самих себе.

Суть соціального призначення К. розкривається в багатьох дефініціях: 1) надбіологічний спосіб адаптації людства до природного середовища, яке змінюється; 2) форми та способи комунікації людей; 3) соціальна пам'ять людства; 4) нормативно-спадкове програмування суспільної поведінки людей; 5) характеристика типу суспільства або певної стадії його розвитку; 6) єдність людських дій, стосунків та установок, які забезпечують соціальну стабільність.

[Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 6—8; Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 313] **Таран В. О.**

Культура матеріальна — перетворення природних матеріалів та енергії відповідно до людських цілей, створення штучного середовища проживання. Сюди належить також необхідний і достатній набір технологій для збереження й розвитку цього середовища. М.к. створює й задає рівень життя суспільства, формує матеріальні запити людей та пропонує засоби їх задоволення.

М.к. включає в себе такі елементи, як породи тварин і рослин, ґрунти й природні речовини (ресурси), які зазнали обробки. До М.к. також входять: 1) будівлі та споруди; 2) інструменти й обладнання для будь-яких видів діяльності; 3) шляхи повідомлення й засоби транспорту; 4) зв'язок і засоби зв'язку; 5) технології.

[Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 18—19] **Таран В. О.**

Культура духовна — продукти духовної діяльності людини, які існують переважно в ідеальному вигляді: поняття, уявлення, вірування, почуття й переживання, доступні свідомості та розумінню всіх людей. К.д. задовольняє інтелектуальні та емоційні потреби; це продукт суспільного розвитку, її основне призначення полягає в продукуванні свідомості.

Завдяки закріпленню в знаках, символах, організаційних формах, компютерній техніці, Д.к. стає відносно самостійною від свого творця — людини. У ній формуються особливі сфери духовної творчості. Духовне й духовно-практичне освоєння всієї реальності оформлюється у філософії, мистецтві, різноманітних науках. Духовно-практичне освоєння (включаючи регулювання) суспільних відносин здійснюється в політиці, праві, моралі. Універсальні духовні функції, як світоглядні, так і нормативно-регулятивні, виконують міф і релігія.

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 19] **Таран В. О.**

Культурний організм — сприйняття культури як живого організму, який у своєму розвитку проходить стадії зародження, росту, розквіту і вмирання. Такої точки зору дотримувалося чимало авторів, у тому числі Г. Спенсер, М. Я. Данилевський, О. Шпенглер та більшість еволюціоністів.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 348, 351] **Клімачова А. В.**

Культурний рівень — показник культурності чи ступеня засвоєння окремою людиною, колективом чи суспільством певних видів діяльності чи поведінки, культурних цінностей попередніх поколінь. К.р. не збігається з рівнем грамотності чи освіченості: вона є результатом внутрішнього розвитку й самовдосконалення.

[Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 30—31] **Таран В. О.**

Культурні суперсистеми — системи культур вищих рангів. Це поняття вперше застосував П.Сорокін у праці «Криза нашого часу». За П.Сорокіним, у ході свого розвитку суспільство створює різні суспільні системи: пізнавальні, релігійні, етичні, правові і т. п. Головна властивість цих систем — об'єднання в системи вищих рангів. У результаті розвитку такої тенденції утворюються К.с.: ідеаціональна, чуттєва та ідеалістична (перехідна).

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 350—351] **Клімачова А. В.**

Культурно-історичні типи — цілісні сукупності характерних елементів життя етносу, що виявляються в релігійному, соціаль-

но-економічному, політичному та інших зносинах. Концепцію К.-І.т. уперше сформулював М. Я. Данилевський у праці «Росія і Європа», котрий виділив у хронологічному порядку десять К.-І.т., які частково або повністю вичерпали можливості свого розвитку: 1) єгипетський; 2) китайський; 3) асирійсько-вавілоно-фінкійський; 4) індійський; 5) іранський; 6) єврейський; 7) грецький; 8) римський; 9) арабський; 10) германо-романський, або європейський.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 350] **Клімачова А. В.**

Культурологія (від лат. «культура» та грецьк. «знання, вчення, слово») — наукова дисципліна, що вивчає культуру як природну цілісність. Це інтегративна сфера знання, народжена потребами сучасної епохи, що увібрала в себе культурфілософію, культурпсихологію, культурну та соціальну антропологію, етнологію, соціологію культури, історію й теорію культури.

К. — методологічна основа, яка об'єднує все багатоманіття аспектів вивчення культури в цілісну систему. Її цікавить взаємодія елементів культури (традицій, норм, звичаїв, соціальних інститутів, культурних кодів, ідеологій, технологій і т. ін.)

К. як інтегративна соціогуманітарна дисципліна є необхідною складовою частиною професійної підготовки фахівців у багатьох галузях людської діяльності, тому що пошук і прийняття адекватних рішень, їх оптимальна реалізація вимагають сьогодні аналізу всього комплексу соціокультурних факторів, а також знання історії їх розвитку й становлення.

[Розин В. М. Культурология: Учебник. — М.: Форум, Инфра. — М, 1999. — С. 206—210; Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 317] **Таран В. О.**

КУМІВСТВО — один із видів духовної спорідненості, звичай обрання дитині «других батьків» — її опікунів та покровителів. Християнська церква виробила обряд хрещення дитини, тобто прилучення її до віри за допомогою кумів, або хрещених батьків. Рідні й обрані батьки називають одне одного кумом, кумою; стосовно дитини (хресника) вживаються церковні терміни — хрещений батько, хрещена мати. Між рідними та обраними батьками встановлюються дружні стосунки. Хрещені батьки сприяють трудовому вихованню дітей, беруть на себе моральні й матеріальні обов'язки. Згодом і хресники повинні виявляти всілякі знаки

поваги та вдячності хрещеним батькам (відвідувати їх на свята, надавати необхідну допомогу тощо).

Про К. складено чимало приказок і прислів'їв: «Кум з кумою повинен жити, як з рідною сестрою», «Кого люди за людей мають, з тими й кумаються» та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 218.] **Зотов В. М.**

КУРБАС Лесь (Олександр Курбас; 1887—1937) — видатний режисер, актор, теоретик театру, драматург і публіцист, перекладач. Народився на Львівщині, навчався у Віденському та Львівському університетах. Заснував кілька театральних труп, зокрема Київський драматичний театр (1920—1921), театр «Березиль» (1922, з 1935 — Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка), художнім керівником якого був до 1933 р. Як актор створив образи І. Гонти («Гайдамаки» за Шевченком), Гурмана («Украдене щастя» Франка), Астрова («Дядя Ваня» Чехова) та ін. Йому належать також інсценізації творів Лесі Українки, Софокла, Шекспіра, М. Куліша та ін. Для театру переклав низку п'єс з німецької, польської, французької, норвезької мов; написав книгу «Шляхи українського театру і «Березиль» (1927).

У 1933 р. Л. Курбас був репресований, реабілітований — у 1957 р. У Старому Скалаті Тернопільської обл., де пройшли дитячі і юнацькі роки митця, в 1987 р. відкрито меморіальний музей.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 219] **Зотов В. М.**

КУРГАНИ — найдавніші монументальні споруди на території України, збудовані до винаходу технічних засобів будівництва, могили скіфських царів заввишки 10—20 м. Більшість степових могил відноситься до доби бронзи (III—II тис. до н. е.), менша частина — до скіфського часу. Першим розкопаним скіфським К. була Червона, або Лита Могила, розташована за 30 верст від м. Єлисаветграда (нині Кіровоград). Уперше її розкопали науковці в 1763 р. Було встановлено, що скіфи вірили в загробне життя, тому велике значення приділяли обрядові поховання. Царів ховали в розкішному одязі, біля них клали їжу, питво, коней,

зброю, посуд, прикраси. В інших приміщеннях ховали слуг, а також родичів померлих.

К. притягували до себе грабіжників, і тому дуже часто дослідники були не першими їх відвідувачами. Товсту Могилу також пограбували, але дослідники в 1971 р. вперто обшукували її. Археолог Б. Мозолевський знайшов тут славнозвісну пектораль.

Багато невтомної праці вкладали в розкопки К. археологи І. Забелін, О. Тереножкін, М. Веселовський. На території України зараз стоїть біля 42 курганів.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 220] **Зотов В. М.**

КУРІННИЙ ОТАМАН — виборна особа військового підрозділу (куреня) у запорозьких козаків, що відала господарством куреня та здійснювала управління його справами. К.о. включав козаків до списку свого куреня, закликав запорожців на військову службу в січовому гарнізоні, відав майном, забезпечував свій курінь боєприпасами, харчами, паливом, а також розглядав дрібні справи (про бійки, лайки) козаків. Обирався на курінних сходах строком на один рік.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 363] **Зотов В. М.**

КУРІНЬ — 1. Військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що складалася з кількох сот козаків. Запорозька Січ поділялася на 38 куренів. Очоловав К. курінний отаман. Козаки, які входили до куреня, займалися полюванням, рибальством і вели спільне господарство. Кожний К. мав назву, найчастіше за місцевістю, з котрої походили козаки цього куреня — Канівський, Переяславський, Корсунський, Уманський, Полтавський тощо. 2. Нижня ланка адміністративно-територіальної системи Лівобережної України з часів народно-визвольної війни 1648—1954 рр. до 1781 р. 3. Казарма, в якій проживали козаки. Усі К. мали вигляд будівлі без кімнат і перегородок. Для відпочинку козаків слугували довгі дерев'яні помости уздовж стін. На стінах козаки розвішували зброю. В сінях К. знаходилася кабиця (вогнище).

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 282—283] **Зотов В. М.**

КУЧМА — висока циліндрична, рідше напівсферична або конусоподібна хутряна шапка. Була відома на всій території Украї-

ни. Циліндричні кучми переважали на Поділлі та півдні Волині, конічні зі зрізаним верхом — у південних і південно-західних областях. На Чернігівщині та на півночі Волині носили так звані «рогаті» шапки.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 222] *Зотов В. М.*

КУЧМА Леонід (нар. у 1938 р.) — державний діяч. Президент України (з 1994). Народився на Чернігівщині, закінчив Дніпропетровський університет. Працював інженером, провідним конструктором, помічником головного конструктора конструкторського бюро «Південне», технічним керівником Байконура. У 1975—1982 — секретар первинної організації КПУ в КБ «Південне», 1982—1986 — перший заступник генерального конструктора цього КБ, 1986—1992 — генеральний директор ракетно-будівельного концерну «Південний машинобудівний завод». З жовтня 1992 до вересня 1993 р. прем'єр-міністр України. 10 липня 1994 р. всенародним голосуванням обраний Президентом України.

Під час президентства Л. Кучми було прийнято нову Конституцію, країна пішла по нелегкій дорозі будівництва демократичних відносин у суспільстві, стала відкритою для ринкової економіки. Зміцнюється міжнародний авторитет України.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 222] *Зотов В. М.*

Лл

ЛАВА — частина обстановки селянської хати; дошки для сидіння, приладнані нерухомо до стіни. Якщо до хати завітав гість, його запрошували сідати на Л. до столу. Це був вияв пошани. Натомість усякий непотріб часто кидали тимчасово під Л.. Звідси вираз «кинути під лаву» — занехаяти, занедбати: «Вони свою славу кинули під лаву».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 223] *Зотов В. М.*

ЛАДА — давньослов'янська богиня весни. Свято Лади наставало тоді, коли починав танути сніг, і тривало до початку весняних робіт. Здебільшого зображувалась у вишиваній сорочці верхи на коні разом зі своєю донькою Лялею та пучечком червоної калини в руці.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 224] *Зотов В. М.*

ЛЕВАДА — обкопане або обгороджене місце для сінокошу поблизу хати чи городу: «За городом левада, де збиралась громада».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 226] *Зотов В. М.*

ЛИСЕНКО Микола (1842—1912) — композитор, піаніст, педагог, хоровий диригент, основоположник української класичної музики. Народився на Полтавщині, освіти здобув у Лейпцизькій консерваторії. У 1868 р. написав свій перший значний

твір «Заповіт» (на слова Т. Шевченка) для соліста хору та фортепіано. Створив оперети «Чорноморці», «Різдвяна ніч», опери «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда» та ін. Усі твори мають яскравий національний колорит. З ним пов'язаний розвиток музичної освіти в Україні. Разом з О. Кошицем він був організатором музичного товариства «Боян» (1905); у 1904 р. відкрив у Києві музично-драматичну школу, в якій навчалися майбутні українські композитори С. Стеценко, О. Кошиць та ін.

Іменем М. Лисенка названо вулиці в українських містах, його ім'я надано Харківському академічному театрові опери і балету, Львівській консерваторії, Київській спеціальній музичній школі тощо. Пам'ятники М. Лисенку споруджено в Києві та на батьківщині композитора, у Гриньках Полтавської обл. Портрет видатного композитора намалював художник О. Лопухов.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 230] **Зотов В. М.**

ЛІМІНАЛЬНІ ТОВАРИСТВА (від лат. «поріг») — товариства, що виникають та існують у проміжних галузях соціальних структур. Прикладом Л.т. є комуни хіппі. Лімінальні особистості характеризуються невизначеністю статусу, асоціативним способом життя.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 354.] **Клімачова А. В.**

ЛІТОПИС — пам'ятка історичної прози Київської Русі та козацької доюи. Розповідь часто починалася словами «Въ лѣто...» — звідси й назва жанру. Л. мали такі різновиди: щорічна хроніка та власне літописні оповідання, що мають відповідну літературну обробку. Л. — інтеграційний жанр, що поєднує в собі і легенду, і вояцьку повість, і житіє святого, і розмаїті документи тощо. Нові Л. склалися у вигляді зведень, іноді — компіляцій попередніх текстів, супроводжувалися певними скороченнями чи доповненнями залежно від історичної концепції, політичних настанов або особистих смаків кожного автора. Перше літописне зведення («изводъ»), що дійшло до нас у кількох редакціях під назвою «Повість временних літ», було укладене печерським ченцем Нестором близько 1110 р. Продовженням «Повісті времінних

літ» був «Київський літопис» (XII ст.). Є відомості про чернігівський, переяславський, галицький Л. XII ст., що не збереглися, але уривками увійшли до інших літописних зведень. «Галицько-Волинський літопис» продовжує попередні Л. — «Повість временних літ» і «Київський літопис», що закінчується 1200 р., і подає хронологічно історію Галицько-Волинського князівства від 1201 до 1292 р.

У XIV ст. літописання увійшло в нову добу — складання загаль-норуських зведень. Так були створені «Лаврентіївський літопис» (близько 1377 р.), «Іпатіївський літопис» (початок XV ст.) та ін. Значна кількість Л. збереглася з XVII—XVIII ст. Один із них — «Густинський літопис» (між 1623—1627 рр.), написаний З.Копистенським (історичний матеріал про взаємовідносини України з Литвою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною, про унію, початки козаччини тощо). Певне значення мають місцеві літописи цієї доби: Хмельницький, Львівський, Межигірський, Л. Величка, Граб'янки тощо.

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 431—432; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 237] **Зотов В. М.**

«**ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ**» — козацько-старшинський літопис XVII ст. Охоплював події в Україні від 1648 до 1702 р. Його автором вважають Р. Ракушку-Романовського. Головне місце відведено висвітленню народно-визвольної війни 1648—1654 рр., зокрема детально описані переможні битви українського війська під керівництвом Б.Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем та ін. Літописець виступає рішучим противником Польщі, Туреччини та її васала — Кримського ханства. «Літопис» багатий на фактичний матеріал, є цінною пам'яткою української історіографії та української мови XVII ст.

[Літопис Самовидця / Підгот. до вид. Я. І. Дзира. — К.: Наук. думка, 1971. — 208 с.] **Зотов В. М.**

Локальна цивілізація — регіон світу, який у соціокультурному значенні розвивається самостійно, поза тими процесами, що відбуваються в інших регіонах. Цей розвиток здійснюється на основі власних культурних норм та цінностей, особливого світогляду, який визначається панівною релігією.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 354.] *Клімачова А. В.*

Локальні типи культур — замкнуті, самодостатні культури, котрі не підримують діалогу з іншими культурами.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 354.] *Клімачова А. В.*

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. — об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту. Використавши поразку Литви під час Лівонської війни 1558—1583 рр. проти Росії, польський король Сигізмунд II Август у Любліні скликав спільний литовсько-польський сейм, на якому Литва змушена була погодитися на об'єднання з Польщею й віддати їй українські землі: Волинь, Підляшшя, Київщину, Брацлавщину. Укладення Л.у. 1569 р. викликало посилення соціального й національного гноблення в Україні.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 242] *Зотов В. М.*

Мм

МАВКИ (нявки, бісиці) — істоти, що уособлюють душі самогубців і дітей, котрі народилися мертвими або померли нехрещеними. Їх ще називають потерчатами, повітрулями. Живуть у лісі. Мають вигляд гарних молодих дівчат, що співом та привабливим виглядом заманюють хлопців і лоскочуть їх до смерті. Оберегом від М. слугували часник, цибуля, полин.

Образ М. яскраво зображений у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня», повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»; відома також картина М. Дерегуса «Мавка».

[Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 299—300] *Таран В. О.*

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО — німецьке право, норми звичаєвого права XIII ст. німецького м. Магдебурга, перейняті згодом багатьма містами Німеччини, Чехії, Польщі, Литви, України та Білорусі. Торкалося багатьох сторін суспільного життя. Встановлювало порядок діяльності органів міського самоврядування, закріплювало права міських станів, цехів, суду, купецьких об'єднань, регламентувало питання опіки, благоустрою міста, торгівлі, спадкування, а також оподаткування населення, громадської безпеки. Головними джерелами М.п. були збірник «Саксонське зерцало» та «Вайхбільд». В Україну прийшло разом із німецькими колоністами: вже князь Данило Романович та його наступники забезпечували їм привілей користуватися власним правом і мати власні судово-адміністративні інституції. З переходом українських земель під Польщу й Литву його надавали королі або великі князі. Першими містами, що одержали М.п., були Володимир-Волинський (1324), Сянік (1339), Львів (1352), Кам'янець (1374), Берестя (1390); у XV—XVI ст. його одержала низка міст Правобережної України (зокрема Київ, 1494 р.). У 1802 р. Олександр I

підтвердив М.п. м. Києву, на знак чого на березі Дніпра було встановлено пам'ятник архітектора А. Меленського.

Уведення М.п. в Україні сприяло виділенню міського населення в окремих суспільний стан. Джерелами М.п. в Західній Україні та на Гетьманщині були збірники польською мовою, перекладені з німецької й латинської мов Б.Троїцьким і П. Щербачем; у 2 пол. XVII і XVIII ст. на їх основі здійснено з них українські переклади.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 244] **Зотов В. М.**

МАГІЯ — дії та обряди, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом на довкілля, тварин або людину. Основою М. є уявлення про загальний зв'язок усіх речей та явищ природи, про можливість впливати на ціле через його частину, на людину або тварину — через зображення, спрямовувати хід розвитку подій, заздалегідь імітуючи їх.

За своїм призначенням М. поділяється на кілька видів: лікувальна (замовляння, шепотіння); шкідлива (насилання «причини», «зурочення»); любовна («причаровування»); промислова (забезпечення успіху полювання); землеробна (вплив на родючість землі тощо) та ін.

[Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 50—51] **Таран В. О.**

МАГНАТИ (від лат. «багата, знатна людина») — великі землевласники, аристократи в деяких країнах Західної Європи. Поява їх була зумовлена зростанням земельних володінь та привілеїв феодалів у процесі розвитку феодалізму.

На території України (Чернігівсько-Сіверська земля, Волинь, Поділля, Київщина й Переяславщина, які в 1340—1362 рр. були захоплені Литвою, та Галичина, загарбана у 1349—1352 рр. Польщею) землеволодіння М. оформилися в XV—XVI ст. Після об'єднання в 1569 р. Литви та Польщі численні українські землі захопили польські феодалі. Відтоді поряд із землеволодінням українських М. — Острозьких, Заславських, Сангушків, Чорторійських, Збараських, Вишневецьких, Ружинських — в Україні поширилося землеволодіння польських магнатів — Замойських, Потоцьких, Конєцпольських. На Київщині на початку XVI ст.

27 магнатам належало 68 дворів, на Східному Поділлі 18 магнатам — 80 %. Спираючись на власні військові загони, М. експлуатували населення України. Земволодіння польських М. на українських землях існувало до визвольної війни 1648—1654 рр.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 245.] **Зотов В. М.**

МАЗАНКА — хата з дерев'яним кістяком, яка в простінках заплетена лозою або хворостом і щільно вимазана глиною. До глини домішували дрібно посічену соломку.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 246] **Зотов В. М.**

МАЗЕПА Іван (1639—1709) — гетьман України (1687—1709), видатний діяч держави. Навчався в Києво-Могилянській колегії, єзуїтській колегії у Варшаві, в ін. містах Західної Європи, зокрема вивчав артилерійську справу. Служив як «покойовий дворянин» при польському королівському дворі Я.Казимира, виконуючи низку дипломатичних доручень в Україні; був на службі в гетьмана П. Дорошенка. Обраний гетьманом України, виборював соборність українських земель. У внутрішній політиці сприяв піднесенню на високий щабель господарства, зокрема промисловості, дбав про розвиток науки, освіти (перетворення Києво-Могилянської колегії на академію 1694 р., заснування Чернігівського колегіуму 1700 р. тощо) та культури, особливо літератури.

Підтриманий більшістю старшини, розпочав таємні переговори про прилучення України до антимосковської коаліції спочатку з польським королем С.Ліщинським, згодом — із шведським королем Карлом XII. Війна шведів з Росією закінчилася поразкою союзників України під Полтавою й капітуляцією шведських військ. Мазепа і Карл XII з рештками шведських та українських військ відступили до турецьких володінь. Зламаний поразкою, віком і хворобою, Мазепа помер у м. Бендери й був похований спочатку у Варниці, а потім перехований у Святогірському монастирі в м.Галаці (нині Румунія).

Ім'я та образ видатного державного діяча України стали нахненням для багатьох творців світової й української літератури (Ф. Вольтер, Д. Байрон, В. Гюго, О. Пушкін, Ю. Словацький,

Б. Лепкий, М. Старицький, В. Сосюра, Ю. Хорунжий та ін.), музики (Ф. Ліст, С. Воробкевич, П. Чайковський, П. Сокальський та ін.), малярства та різьбярства (О. Верне, Т. Шевченко, І. Репін, О. Архипенко та ін.). Портрет видатного гетьмана зображено на сучасній українській десятигривневій купюрі.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 303—304] **Зотов В. М.**

МАЙБОРОДА Платон (1918—1989) — відомий музичний діяч, композитор. Народився в Києві, освіту здобув у Київській консерваторії. Автор симфонії «Героїчна увертюра» (1947), вокально-симфонічної поеми «Тополя» (1966), дум, хорів, багатьох українських ліричних пісень («Білі каштани», «Київський вальс», «Пісня про рушник», «Моя стежина» та ін.), музики для драматичних вистав та кінофільмів.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 247] **Зотов В. М.**

МАКІТРА — глибока й широка глиняна миска з круглим дном і значно більшим від дна широким отвором. Призначена для тіста, розтирання маку макогоном. У М. також тримають муку, масло тощо.

Переносно — голова: «У злому Трої супостату макітру одділив од плеч» («Енеїда» І. Котляревського). У народі говорять: «Сього-того по макітерці, та й годі з мене!».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 248] **Зотов В. М.**

МАКОВІЯ — спрощена українська назва церковного свята святих мучеників Маккавеїв (1 серпня за ст. ст.). Цього дня в церквах разом із хлібним колоссям святять садові квіти й головки маку, які на Різдво використовують для приготування куті. Удома печуть пироги й коржі з маком. Освячені на Маковія квіти й трави зберігають за іконами та використовують як лікувальний засіб. Освячений у церкві мак є оберегом від нечистої сили.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів /Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 248] **Зотов В. М.**

МАЛИШКО Андрій (1912—1970) — поет, педагог, журналіст. Народився на Київщині, закінчив Київський інститут народної освіти; вчителював. У 1941 р. пішов добровольцем на фронт, працював кореспондентом ряду газет. Друкуватися почав з 1930 р. Як і більшість поетів радянської доби, мав заангажовані, запрограмовані на уславлення влади тоталітарного режиму твори («Пам'ятник Маркса», «Ленінське слово» тощо). Тематика більшості віршів та поем — громадянська війна, соціалізм, колективна праця тощо (збірки «Батьківщина», «З книги життя», «Дарунки вождю», «Книга братів» та ін.). Однак типовими для поетичного слова митця є фольклорні мотиви, простота й прозорість синтаксичних конструкцій, глибока філософічність роздумів про життя, романтична піднесеність.

Помітне місце в доробку А. Малишка посідає інтимна лірика. Багато ліричних творів, покладених на музику П.Майбородою («Київський вальс», «Пісня про рушник», «Стежина», «Пісня про вчительку» та ін.), О. Білашем («Цвітуть осінні тихі небеса»), стали народними.

А. Малишко полишив досить значну публіцистичну та літературно-критичну спадщину. Плідною була і його перекладацька діяльність.

[Ткаченко А. Андрій Малишко // Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 2. — С. 111—115] **Зотов В. М.**

МАЛОРОСІЯ — назва України в офіційних актах царської Росії та в російській історіографії. Набула офіційного значення після приєднання України до Росії в 1654 р. і виражала великодержавну політику російського царизму: Малоросія — Мала Росія, тобто її провінція. Назва спочатку закріпилася за Галичиною й Волинною. У Переяславському договорі 1654 р. цей термін застосовується вже до всієї України, об'єднаної з Москвою, що зробилася «Великоросією». Український народ свою землю ніколи не називав Малоросією: в піснях українців маємо «Україна», «Гетьманщина».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 251] **Зотов В. М.**

МАНЬЕРИЗМ (від *ital.* «манера, стиль») — художня течія, що проявилась у різних видах мистецтва Західної Європи XVI ст.

на перехідному етапі від Ренесансу до бароко. М. відобразив зростання кризових явищ у пізньому Відродженні, коли головною метою творчості було проголошено відповідність «гарній і вченій манері», «ідеальним» зразкам мистецтва, але без глибини змісту і гуманізму. Головним естетичним критерієм М. було вираження суб'єктивної ідеї художнього образу, який народжується в душі художника. У М. творчість деяких художників тісно зближувалася з релігійно-містичними течіями. У теоріях М. панувала ідея неоплатонізму, яка спиралась на середньовічну схоластику, символіку чисел, астрологію.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 190] **Клімачова А. В.**

МАРА (Марена) — богиня зла, темної ночі, страшних сновидінь привидів, хвороб (мору), смерті. За давньоукраїнською легендою, М. — донька Чорнобока — сіє на землі чвари, брехню, недуги, вночі ходить з головою під пахвою поблизу людських осель та вигукує імена господарів — хто відгукнеться, той умирає. Давні українці щовесни робили опудала Марі, які спалювали або топили у воді.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 252] **Зотов В. М.**

Маргінальність культурна (від лат. «знаходитися скраю») — поняття, яке підкреслює проміжність, неадаптивність становища людини між різними соціальними групами і, відповідно, типами культури. М.к. виникає в результаті зміни нормативно-ціннісних систем під дією міжкультурних контактів, соціальних зрушень і технологічних факторів. Маргінальна особистість виникає тоді, коли людина певної культури змушена засвоювати інші, чужі їй соціальні ролі, спосіб життя, культурні цінності. Усе це позначається на психіці людини.

Термін уведений американським соціологом Р.Парком, котрий вважав, що маргінальна особистість має деякі властиві саме їй риси: неспокійність, агресивність, честолюбство, чуттєвість, замкненість, егоїзм.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 360] **Таран В. О.**

Масова культура (від лат. «шматок») — явище культури ХХ ст., породжене науково-технічною революцією, урбанізацією,

розрушенням локальних співтовариств і зникненням територіальних і соціальних кордонів. Масове поширення культурних явищ пов'язане з розвитком систем інформації й комунікації, радіо, телебачення, кіно тощо, які сприяли створенню масової аудиторії споживачів культурної продукції. М.к. характеризує особливості виробництва культурних цінностей в сучасному індустріальному суспільстві, розрахованому на масове споживання (масове виробництво при цьому розуміється за аналогією з конвейерною технологією в промисловому виробництві). М.к. є культурою повсякденного життя й виявляється в нівелюванні творчих індивідуальностей, у тиражуванні й доступності культурних цінностей. Вона розрахована на «середню людину», формуючись під впливом сприйняття масовою свідомістю соціокультурних стереотипів, які виробляють засоби масової інформації.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 365] *Таран В. О.*

МАСЛЯНА (сирна неділя) — давньослов'янське свято на честь весняного пробудження природи. Християнська церква включила Масляну до свого календаря: масляний тиждень напередодні Великого посту (кінець лютого — початок березня за ст. ст.), проте вона так і не набула релігійного змісту. У цей день дорослі та молодь каталися на конях, ходили в гості, влаштовували бенкети у складчину. В деяких місцевостях М. зображувала заміжня жінка, яку під жарти возили на санчатах односельці. У народі говорять: «Масляниця — баламутка: обіцяла масла й сиру та не хутко».

[Релігієзнавчий словник/За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 187—188] *Таран В. О.*

МАТЕРИЗНА — майно, котре дісталосся у спадок від матері. До нього входило й те придане, що принесла жінка, виходячи заміж. Чоловік не мав права ним користуватися без дозволу жінки.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 255] *Зотов В. М.*

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА — 1. Культура праці і матеріального виробництва. 2. Культура побуту. 3. Культура топосу, тобто місця проживання (будинку, села, міста). 4. Культура ставлення до власного тіла і т. п. Згідно з У. Осборном, М.к. — це всі

матеріальні предмети, а також технології. Однак слід розуміти, що поділ культури на матеріальну і духовну умовний, оскільки будь-який артефакт є складне співвідношення і матеріальних, і духовних елементів культури.

[Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С.19] **Таран В. О.**

МЕРЕЖКА (мереживо) — вид прозорої вишивки, яку роблять, витягаючи нитки з полотна й скріплюючи ті, що залишаються, білими нитками. Горлата М. — та, що має великі дірочки, сліпа М. — та, що має малі. М. — також різьблений орнамент на дереві. Звідси в Україні мережані ярма, у Т.Шевченка — «мережані занози».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 257] **Зотов В. М.**

МИКОЛАЙЧУК Іван (1941-1987) — кіноактор, сценарист, режисер. Народився в Чернігівській обл., освіту здобув у Київському інституті театрального мистецтва. Знімався у фільмах «Сон» (у ролі Т.Шевченка), «Тіні забутих предків» (у ролі Івана), «Білий птах з чорною ознакою» (у ролі Петра), «Пропаша грамота» (у ролі Василя). Поставив такі фільми: «Вавилон-XX» (1979, за романом «Лебедина зграя» В.Земляка, співавтор сценарію, автор музичного оформлення, роль Фабіана), «Така пізня, така тепла осінь» (1982, у співавторстві з В.Коротичем).

У пам'ять І.Миколайчука проводиться республіканський кінофестиваль. У 1988 р. його творчість була відзначена Державною премією ім. Т.Шевченка. На батьківщині митця в с.Чорторій створено меморіальний музей.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С.260] **Зотов В. М.**

МИКОЛИ — давнє землеробське календарне свято. Відомі два Миколи: весняний, або теплий (9 травня за ст. ст.) і зимовий (зимний, 6 грудня за ст. ст.). У народних віруваннях св. Микола виступає помічником і заступником хлібороба, а також бідних і немічних. Серед усіх святих на Русі М. на четвертому місці, виступаючи покровителем сільського господарства, захисником се-

лян і моряків перед Богом. Свято М. у наші дні найбільш поширене в Зах. Україні, де він постає покровителем дітей. У католицизмі, на відміну від православ'я, свято М. не святкується.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 192—193] **Таран В. О.**

МИРНИЙ Панас (Панас Рудченко; 1849—1921) — видатний письменник, фольклорист. Народився на Полтавщині, закінчив Гадяцьке повітове училище. Друкуватися почав на початку 70-х років XIX ст. Писав вірші, оповідання, повісті й драми. Розширив жанрову систему української літератури психологічними оповіданнями та новелами, нарисами й сатиричними казками, соціально-психологічними повістями та романами. Стилю творів притаманні глибокий психологізм у розкритті характерів, поєднання розповіді з оповіддю, використання прийомів спогадів, марень, сновидінь головного героя. Деякі романи писав разом зі своїм братом І. Біликом: «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «За водою». Соціальні проблеми життя, конфлікти між різними шарами населення — головний зміст і провідна тема творів «П'яниця», «Лихі люди», «Повія».

У Полтаві, в будинку, де письменник жив і працював багато років, відкрито літературно-меморіальний музей (1939), споруджено пам'ятник.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 9. — С. 137—139; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 261] **Зотов В. М.**

МИХАЇЛ (Михайло) — св. архангел, переможець сатани, посідає визначне місце в давньоукраїнському письменстві як той, хто виганяє збунтованих ангелів, змагається з сатаною вогненним мечем (з таким мечем св. Михаїл зображується на іконах). Чимало церков і монастирів в Україні (зокрема Київський Золотоверхий і Видубецький) названі ім'ям св. Михаїла.

Ім'я Михаїл (Михайло) поширене в Україні з давніх часів (імена князів, митрополитів тощо) і дуже популярне в українському героїчному епосі, зокрема в билинах київського й галицько-волинського циклу. Про культ св. Михаїла свідчать його відображення на гербах князів (печатки Мономаховичів), земель і

міст (зокрема Київське воєводство, Київська губернія, Київ), на військових і церковних прапорах, у родовій геральдиці, а також в українській топоніміці.

Архистратиг Михаїл є покровителем м. Києва; на майдані Незалежності в центрі столиці йому встановлено пам'ятник.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 262] **Таран В. О.**

МОГИЛА Петро (1597—1647) — церковний діяч. Син волозького воєводи. Народився в Молдавії, навчався за кордоном (Париж). У 1621 р. брав участь у боротьбі з турками під Хотином. У 1625 р. вступив як чернець до Печорського монастиря, а через два роки став архімандритом. Заснував при Печерському монастирі колегію. У 1633 р. став київським митрополитом. У політичних питаннях орієнтувався на угоду з Польщею, але виступав проти унії з католицькою церквою. Автор книг «Євангеліє учительне» (1616), «Анфологіон» (1666), численних полемічних проповідей.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 265; Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 9. — С. 279] **Зотов В. М.**

МОГОРИЧ — обрядова дія остаточного узаконення будь-якої угоди. Обидві сторони на знак згоди випивали певну кількість горілки. Укладання договорів, як правило, відбувалося при свідках (мого-ричниках, баришниках). Спочатку билися руками на знак згоди. Випивши М., продавець при куплі-продажу худоби кидав на спину худобі проти шерсті землю і бажав новому господареві, щоб вона була здоровою до роботи.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 266] **Зотов В. М.**

МОДЕРНІЗМ (від. *франц.* «новітній, сучасний») — сукупність течій у мистецтві кінця ХІХ-ХХ ст. М. розвинувся внаслідок втрати мистецтвом гуманістичного ідеалу, розчарування в прагненні до істини, втрати цікавості до соціальних проблем та опредмеченого світу взагалі.

Повною мірою М. виявився в експресіонізмі та кубізмі, які отримали подальший розвиток у футуризмі, абстракціонізмі, сюрреалізмі, поп-арті, оп-арті, кінетизмі, концептуальному мистецтві та ін.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 210-211] **Клімачова А. В.**

МОНАСТИР (від грец. «келія пустельника») — комплекс споруд і будівель для релігійної громади ченців або черниць, які дотримуються єдиних правил життя. Перший чернечий орден був заснований Бенедиктом Нурсійським у VI ст. Пізніше орден бенедиктинців об'єднав до 2 тис. монастирів. В Україні найбільші чоловічі М. називалися лаврами (наприклад, Києво-Печерська лавра). Перші християнські монастирі мали вигляд, а інколи й значення фортець. Для католицьких М. середньовіччя було характерне чітке планування комплексу, православні монастирі вирізняються більш вільною живописною композицією.

Сьогодні в Україні близько 172 М., найбільша кількість їх у Львівській (32), Тернопільській (17), Закарпатській (16) областях.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 268; Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 202] **Таран В. О.**

МОСКОФІЛИ — одне з угруповань інтелігенції (здебільшого духовної) на західноукраїнських землях, яке виникло при підтримці Москви в сер. XIX ст. Об'єднували частину інтелігенції та духівництва й орієнтувалися на російський царизм, православ'я, російську культуру та «язичіє». Заперечуючи існування окремої української мови, видавали газети, журнали й літературу «язичієм», тобто сумішню старослов'янської, російської та української мов. На поч. XX ст. припинили свою діяльність. Активну участь у розвінчуванні поглядів М., обстоюванні існування української мови як національної мови всіх українців брав І. Франко.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 269] **Зотов В. М.**

НН

НАРОДНА ДРАМА — один із жанрів народнопоетичної творчості; драматичне дійство якої основане на фольклорі. Елементи Н.д. наявні у весняних обрядових піснях та іграх (веснянки, гагілки), колядках і щедрівках. Своєрідною формою Н.д. є українське весілля. За часів Київської Русі Н.д. виконувалася мандрівними акторами. У XVIII—XIX ст. в Україні найбільш поширеною була лялькова вертепна драма; пізніше — народний театр, де грали актори.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 9. — С. 512]
Зотов В. М.

НАРОДНА ПЕДАГОГІКА — сукупність нагромаджених і перевірених практикою знань, відомостей, умінь та навичок, які передаються з покоління в покоління переважно в усній формі і є здобутком широких народних мас у галузі навчання й виховання. Елементи Н.п. зберігаються у створених народом казках, легендах, великих епічних творах, приказках і прислів'ях, переломлюються через призму національних звичаїв і традицій народу. Першим, хто збагнув силу й велич Н.п., був Г. Сковорода. Він писав: «... правильне виховання криється в природі самого народу, як вогонь і світло — у кремені».

Термін «Н.п.» до наукового обігу вперше увів західноукраїнський педагог О. Духнович («Народная педагогія в пользу училищъ й учителей сельскихъ»). Значну увагу питанням упровадження в науку та практику досягнень Н.п. приділяли Г.Ващенко («Виховний ідеал»), В. Сухомлинський («Батьківська педагогіка»). Провідним науковцем з проблем Н.п. в Україні був академік М. Стельмахович («Народна педагогіка»).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 275] **Зотов В. М.**

НАРОДОЗНАВСТВО — система знань про конкретний народ, особливості його побуту й трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історико-культурний досвід, а також про родовід, спосіб життя й виховання в родині, про рідний край і все, пов'язане з ним. Н. є складовою частиною поняття «українознавство».

Уперше в українській науці поняття «Н.» обґрунтував І. Франко (стаття «Найновіші напрямки в народознавстві»), віднісши до цього феномена вітчизняної науки все те, «що ми тавруємо назвою пересудів, забобонів...», тобто призабуті звичаї, уявлення й вірування народу. За останнє десятиліття з'явилися посібники з Н. як для зальноосвітніх шкіл, так і для ВНЗ (В. Скуратівський, Г. Лозко, М. Стельмахович та ін.).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 276] **Зотов В. М.**

НАТУРАЛІЗМ — метод художньої творчості, на формування якого значний вплив мала філософія позитивізму. Натуралістичну естетику розробляли І. Тен, брати Гонкури, Е. Золя, котрі спиралися на праці філософів О. Конта, Г. Спенсера. У натуралізмі предметом спостереження проголошується «вся людина», про яку натуралісти хочуть повідомити «всю правду». Мотиви поведінки людини, а також джерела їх моральних позицій натуралізм шукає переважно у сфері фізіології, або в діяльності зовнішнього середовища. Зрозуміла таким чином людина виступає не як особистість, характер, а як темперамент чітко детермінований вродженими властивостями, патологічною спадковістю тощо).

[Естетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 225—226] **Клімачова А. В.**

НЕПОЧАТА ВОДА — вода, яку беруть до сходу сонця з джерела, коли ще, як гадають, ніхто її не брав. Їй в Україні приписували велику силу, вживали для різних магічних обрядів. Так, породілля йшла вночі по Н.в. й пила її. У непочатій воді купали дитину.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 278] **Зотов В. М.**

НЕСТОР (? — після 1113) — монах Києво-Печерського монастиря, давньоруський письменник і літописець. У працях підкреслював незалежність Київської Русі від Візантії, закликав князів до об'єднання. Автор і укладач «Повісті времінних літ». Гробниця Нестора знаходиться в печерах Києво-Печерської лаври.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 278; Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959-1961. — Т. 10. — С. 82] **Таран В. О.**

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван (Іван Левицький; 1838—1918) — письменник, етнолог, літературний критик, педагог. Народився на Черкащині, освіту здобув у Київській духовній академії. Друкуватися почав у 1868 р. Автор українознавчої повістей «Микола Джеря» (1876), «Хмари», «Над Чорним морем» (1874, 1893). Йому належать гумористично-сатиричні твори «Кайдашева сім'я» (1879), «Старосвітські батюшки та матушки» (1888), «Афонський пройдисвіт» (1890) та ін. Виступав і як драматург (комедія «На Кожум'яках», історична драма «Маруся Богуславка» тощо), етнограф і фольклорист («Світогляд українського народу від давнини до сучасності», «Українські гумористи й шукарі») та лінгвіст («Сучасна часописна мова на Україні», 1907; «Грамматика української мови», 1914).

У художніх творах передав особливості українського народного характеру. Сприяв розвитку українського театру. Перероблена М.Старицьким комедія «На Кожум'яках» під назвою «За двома зай-иями» стала широко популярною на сцені та в кіно. Екранізовано повісті «Микола Джеря» (1927) та «Бурлачка» («Василина», 1928).

У Стеблеві на Черкащині створено літературно-меморіальний будинок-музей письменника та встановлено йому пам'ятник (1968).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 279; Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 10. — С. 86—87] **Таран В. О.**

НОВА СІЧ — остання Запорозька Січ на Дніпрі (1704—1775). Заснована козаками колишньої Олешківської Січі поблизу с. Покровське Дніпропетровської обл. Поділялася на 8 паланок та 38 куренів. Запорожці були зобов'язані охороняти південні кордони України і в мирний час, а під час війни разом із російськими військами брати участь у бойових діях. Найвищим органом влади була військова рада, яка обирала кошову старшину. В 1775 р. царські війська, за наказом Катерини II, зруйнували Січ. Частина запорожців утекла в пониззя Дунаю, де заснувала Задунайську Січ.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 348—349] **Таран В. О.**

НОГАЙЦІ — невелике татарське плем'я, колись великий народ, частина якого, так звані «малі Н.», з 2 пол. XVI ст. жили в південноукраїнських степах, що перебували під владою Кримської Орди. Брала участь у нападах на Україну. У XVIII ст. поділялася на 4 орди, дві з яких (Білгородська й Єдисанська) були на Правобережжі, а дві (Джалебулуйцька й Єдичкульська) — на Лівобережжі. Після зайняття Південної України Росією Н. були переселені в Приазов'я та в степи між Доном і Кубанню, а потім — у прикаспійські і бесарабські степи. Після Кримської війни переселилися до Туреччини.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 10. — С. 174—175] **Таран В. О.**

НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ — один із основних історичних поглядів на походження державного життя на сході Європи, зокрема на утворення Руської держави, а також самої назви «Русь». Спираючись на останню (1118) редакцію «Повісті времінних літ», різні історичні та лінгвістичні дані й міркування, історики-норманісти (Г. Байєр, Г. Міллер, А. Шлецер, пізніше — М. Карамзін, С. Соловійов, М. Погодін, А. Кунік, а також датський славіст В. Томсен) стверджують, що творцями Київської держави та її культури були нормани (варяги), котрі, починаючи з IX ст., приходили на територію Східної Європи зі Швеції, і сама назва «Русь» є норманського походження. Першим антинорманістом був російський учений М. Ломоносов. У XIX ст. проти норманської теорії виступили слов'янофіли та ряд істориків. У 20-х роках XX ст., а особливо після другої світової війни в Радянському Союзі запанувала теорія крайнього антинорманізму (історики

Б. Греков, М. Тихомиров, А. Насонов, археологи Б. Рибаків і М. Артамонов, літературознавець Д.Лихачов та ін.).

Українська історіографія, представлена працями XVII—XVIII ст. та «Історією Русів», вважала, що Київська Русь й сама назва «Русь» є місцевого, слов'янського походження. Одним із найактивніших анти-норманістів був М. Максимович (полеміка з М. Погодіним). М. Кос-томаров — автор теорії литовського походження Русі. Київська школа В.Антоновича або зовсім відкидала літописну легенду, або ж не надавала їй істотного значення. М. Грушевський в «Історії України-Руси» доводив, що норманська теорія позбавлена історичного ґрунту для пояснення історії виникнення Київської Русі, хоча історик не відкидав певної позитивної ролі варязьких дружин у державотворчих процесах східного слов'янства. У 1 пол. XX ст. в українській історіографії, зокрема в Галичині й на еміграції, позначився вплив норманської теорії, помітний особливо у С.Томашівського, почасти у М. Кордуби, М.Чубатого та ін. Українська історична наука в УРСР у цілому залишилась на антинорманських позиціях М. Грушевського і Д. Багалія.

Сучасним дослідником історії східного слов'янства є видатний український вчений О.Пріцак. Його видатна праця — монографія «Походження Русі» була надрукована в Україні у часопису «Хроніка-2000» (1992—1993). Основною умовою державотворення на Русі вчений вважає не якийсь один (слов'янський чи норманський) вплив, а вплив кількох чинників синкретичного (об'єднаного) характеру.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С.284] *Зотов В. М.*

ОБЕРІГ, ОБЕРЕГИ — своєрідні народні символи, які мають властивості оберігати людину від ворогів, хвороб, усілякого зла. Відгомін язичницьких уявлень наших предків про оберегові властивості рослин, тварин, предметів домашнього вжитку, народної символіки, вираженої у вишивці і в розписі, тощо дійшов і до наших днів. Ще донедавна освячена верба зберігалася майже в кожній українській хаті й широко застосовувалась як лікувальний засіб та О.. Особливу силу, як вважалося, мав польовий мак. Якщо ним обсипати обійстя, жоден упир чи злий дух не зможе зайти в нього, поки не збере і не порахує всі зернятка. Твариною-О. була, наприклад, жаба. Сушену жабу носили на шиї як ладанку, іноді нею обкурювали немічних. Весільний вінок, приміром, був універсальним знаком, який містив у собі значну кількість різноманітних символів — від кохання та шлюбу до оберегів від «поганого ока». Велике значення в народному костюмі надавалося вишивці, яка, крім естетичних функцій, мала ще й оберегові.

Особливе значення в системі О. українського народу посідає берегиня. Слов'яни-предки вважали, що берегині живуть біля житла і оберігають його мешканців від злих духів.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 285] *Зотов В. М.*

ОБЖИНКИ — старовинний народний звичай святкування закінчення жнив. Назва походить від слова «обжинатися», тобто закінчувати жнива. Головна мета О. — сприяти забезпеченню майбутнього врожаю. Останній сніп (дідух) прикрашали калиною, квітами, перев'язували стрічками і урочисто заносили до хати. На Новий рік його ставили на покуті.

Обжинки супроводжувалися відповідними піснями (обжинкові, жнивні пісні), що славлять урожай. Найбільше обжинкових пісень вміщено у збірнику Я. Головацького «Народні пісні Галицької та Угорської Русі» (1878). Про жнива в народі говориться: «Добрий жнець не питається, чи широкий загінець», «Як прийшли жнива, й жінка крива, а як прийшла Покрова, то й жінка здорова».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 10. — С. 223] **Клімачова А. В.**

ОБОЗНИЙ — 1. Обозний військовий, котрий з XVII ст. почав зватися обозним генеральним і був найвищим комендантом козацької артилерії. Йому належало облаштувати оборонний табір під час воєнного походу. Мав перше місце при гетьманові серед генеральної старшини. Генеральному О. підлягали військові обозні. 2. Обозний полковий, комендант полкового обозу (обоз — усі вози, призначені для обслуги війська, за винятком гармат та інших бойових обозів) і артилерії, а за відсутності полковника — його заступник. При ньому були: полковий артилерійський осавул, полковий артилерійський писар, хорунжий полкової артилерії та отамани. Полкові О. замість платні одержували особливі рангові чемлі.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 96, 399] **Клімачова А. В.**

ОБЩИНА (грумада) — виробничий і соціально-побутовий колектив, який мав власні органи самоврядування: громадський сход, виборну сільську старшину — отамана, пізніше війта. У всіх сферах свого життя О. спиралася на звичаєве право з його традиційними формами судочинства та общинну мораль з її опорою на звичаї предків. Грумада не тільки колективно володіла та користувалася землею, а й могла передавати, дарувати її, здавати в оренду. Помітну роль сільська грумада відігравала в господарському житті своїх членів — стежила за справністю їх господарств, охороняла майнові права тощо.

У народі говорять: «Грумада — великий чоловік», «Гурт зробиць, гурт і з'їсть», «У гурті, то й смерть не страшна».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 10. — С. 245—246] **Таран В. О.**

ОГІЄНКО Іван (1882—1972) — церковний і культурний діяч, мовознавець, історик культури й церкви. Народився на Київщині. Закінчив Київський університет. Міністр освіти в уряді УНР (1918), міністр віросповідань (1919—1921). Організатор Кам'янець-Подільського університету (1919). На поч. 20-х років ХХ ст. емігрував на Захід (Польща, Канада). Відомий як православний митрополит Іларіон. Редактор і видавець низки видань, автор досліджень з мовознавства («Граматично-стилістичний словник шевченківської мови», «Наша літературна мова», «Українсько-російський словник першої половини XVII віку» тощо). На пошану видатного українського вченого, а також з метою продовження справи, якій І. Огієнко присвятив своє життя,— розвитку національної духовної культури, творенню української державності, міжнаціональної та міжконфесійної злагоди — в 1996 р. в Україні встановлено премію ім. І. Огієнка за заслуги в галузях літератури, мистецтва, науки, освіти, а також громадської, політичної та духовної діяльності, спрямованої на творення державності України, миру та злагоди в ній.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 287] **Зотов В. М.**

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ — передостання Запорозька Січ, котра існувала в 1711—1734 рр., розташована в Олешках (сучасний Цюрупинськ) над Дніпром, на території Кримського ханства. Після зруйнування російськими військами в 1709 р. Старої Січі запорожці оселилися на річці Кам'янці. Вигнані звідти російським урядом у 1711 р., вони дістали дозвіл від Кримського хана оселитися в Олешка. Кошовими отаманами за часів О.С. були К. Гордієнко й І. Малашевич. Рештки О.С. частково збереглися на окраїні сучасного Цюрупинська; їх досліджував Д. Я. Телегін.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 357] **Зотов В. М.**

ОЛЬГА (християнське ім'я Олена; померла в 962 р.) — велика княгиня київська (945—957), дружина Ігоря, після смерті якого правила державою від імені малолітнього сина Святослава. Перші роки влади пов'язані з війною з древлянами, яким вона помстилася за смерть свого чоловіка. У літописі розповідається, як Ольга хрестилася в Царгороді. Сучасні дослідження виявляють, однак, що вона охрестилася ще в Києві, тобто перед тим, як

уперше побувала в Царгороді (955). Поширила й зміцнила владу київських князів. Провела поділ своєї держави на адміністративні одиниці — погости, визначила землі для мисливства, ввела порядок збирання данини. У закордонній політиці постійно зміцнювала зв'язки з Візантією та контакти з німецьким цісарем Оттоном I, котрий на її прохання послав до Києва єпископа Адальберта організувати на Русі християнську єпархію. Намагання Ольги поширити християнство на Русі високо оцінила церква, визнавши її святою.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 10. — С. 324]

Зотов В. М.

ОПРИШКИ — учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті, Буковині проти національного й соціального гніту польської та австрійської шляхти, угорських та молдавських поміщиків (XVI — I пол. XIX ст.). Найвищого піднесення рух досяг у 30-х — 40-х роках XVIII ст. під проводом О. Довбуша. Австрійський уряд посилав проти О. спеціальні каральні загони. Кінець руху пов'язаний з репресивними діями влади та скасуванням панщини.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 295] **Зотов В. М.**

ОРАТАНІЯ (Артанія, Ратанія) — стародавня назва Наддніпрянської України. За легендою, найродючіша у світі земля, яку Род віддав своїм дітям-українцям. Географічне розташування — сучасна Черкащина.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 295] **Зотов В. М.**

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) — громадська організація, яка ставить інтереси українського народу вище вузьокласових інтересів і відкидає орієнтацію на зовнішні сили. Її початок виводять з Конгресу українських націоналістів, що відбувся у Відні (1929). Провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з С. Коновальцем оголосив програму дій — ідею української самостійної незалежної держави. Після вбивства в 1938 р. Є. Коновальця організація розпалася на дві ча-

стини — на чолі однієї став полковник А. Мельник, на чолі другої — С. Бандера. Легалізована ОУН в Україні в 1992 р. ОУН виступає за ядерне роззброєння, за Україну як нейтральну без'ядерну державу, за створення потужного промислового комплексу, права власності на землю виключно громадян України, розвиток освіти в Україні на ґрунті українознавства тощо. Налічує близько 1500 членів. Голова проводу — М. Плав'юк.

Від ОУН бере свій початок партія правого спектра націоналістичного спрямування — Конгрес українських націоналістів (КУН), установчий з'їзд якого відбувся у жовтні 1992 р. Нараховує понад 15 тис. осіб. Націоналістична концепція суспільного ладу спирається на триєдність: нації, родини, людини як ідеалу гармонійного суспільного розвитку. Голова партії — Я. Стецько. Друкований орган — газета «Шлях перемоги».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 295] **Зотов В. М.**

ОРЛИК Пилип (1672—1742) — гетьман України (1710—1742) після смерті І. Мазепи. За походженням — чех, але свою долю пов'язав з ідеєю відокремлення України від Росії за допомогою запорозького війська та при підтримці Швеції. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. Укладач Бендерської конституції (відома як конституція П. Орлика), котра вважається однією з найдавніших демократичних конституцій світу. В ній захищаються різнобічні права людини.

Розраховуючи на допомогу Криму, провадив збройну боротьбу проти Москви на Правобережній Україні (1711—1714). Після поразки з частиною генеральної старшини виїхав до Швеції. Понад три десятиліття прожив в еміграції (Німеччина, Сілезія, Польща, Туреччина). У цей період намагався організувати власне військо та підняти Запорожжя проти Москви, але всі ці заходи не мали успіху. Помер у Ясах.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 359] **Таран В. О.**

ОСТГОТИ (остроготи, грейтунги) — плем'я германців, східне відгалуження готів. У III ст. осіли на Північному Причорномор'ї, частково у Криму. У 2 пол. IV ст. створили племінний союз, який у 375 р. розгромили гуни. Після цього О. розселилися в Паннонії. У 484 р. на чолі з Теодоріком вторглися в Італію, де в

493 р. утворили королівство, яке у 544 р. було захоплене Візантією.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 10. — С. 414—415] *Таран В. О.*

ОСТРОЗЬКИЙ Костянтин (Василь; 1527—1608) — магнат, київський воєвода, діяч культури, князь. Представляв Русь під час Люблінської унії 1569 р. Був одним із можливих кандидатів на польський престол (1572). а згодом і на московський (після смерті царя Федора Івановича, 1598). Сприяв розвитку православ'я в Україні. Підтримував зв'язки з українською козащиною. Заснував Острозьку школу, Острозьку друкарню, якою керував І. Федоров. При сприянні К. Острозького розвивалась українська наука, у вищій школі (академії) вивчали грецьку, латинську, церковнослов'янську мови, а також «сім вільних наук»: граматику, риторику, діалектику (мистецтво диспуту), арифметику, геометрію, музику та астрономію. Сприяв друкуванню першої повної Біблії церковнослов'янською мовою (Острозька Біблія, 1581).

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 361—362] *Таран В. О.*

ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ — найдавніша датована рукописна пам'ятка церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції. Переписане в 1056—1057 рр. уставом з болгарського оригіналу дяком Григорієм для новгородського посадника Остромира. За змістом О.є. — вибрані євангельські читання. Дискусійним є питання про місце переписування О.є. (Київ, Новгород), а також про київське походження переписувача. У мові О.є. відчуються незначні впливи давньо руськоукраїнської мови. Пергамінований рукопис — 294 аркуші великого формату — виготовлено у 2 стовпці, по-мистецьки оздоблено кольоровими ініціалами, заставками, трьома мініатюрами євангелістів Івана. Луки й Марка. О.є. — важливе джерело для вивчення церковнослов'янської та давньої руськоукраїнської мов. Рукопис цієї пам'ятки належав новгородському Софійському собору, зберігався в Московській Воскресенській кремлівській церкві, в 1720 р. його перевезено до Санкт-Петербурга, в 1805 р. виявлено в гардеробі Катерини II й передано до Петербурзької публічної бібліотеки (тепер Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна), де знаходиться й нині. Мову, склад і художнє оформ-

лення досліджували О. Востоков, І. Срезневський, О. Шахматов, Л. Жуковська та ін.

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 527—528] *Таран В. О.*

ОТАМАН (ватаман) — 1. Виборна посадова особа, котра очолювала сільський уряд. Був посередником між селянами й поміщиками чи органами державної влади. Звільнявся від низки податків, але всі інші повинності виконував разом з усіма селянами. 2. Командир певного підрозділу чи всього козацького війська Запорозької Січі. 3. Виборний керівник різного роду трудових спілок чумаків, косарів, рибалок, чабанів тощо. 4. Парубок, який обирався молоддю головувати в парубоцьких громадах, бути розпорядником під час колядування тощо. Інші назви — береза, в західних районах — вайда, на Поділлі та Буковині — колора.

Про О. в народі говориться: «Добрий козак баче, де отаман скаче», «Отаманом артіль кріпка».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 363] *Таран В. О.*

Пл

ПАВЛИЧКО Дмитро (1929) — поет, літературознавець, перекладач, критик, громадський діяч. Народився на Івано-Франківщині, освіту здобув у Львівському університеті. Був головним редактором журналу «Всесвіт» (1971—1978). Автор книг поезій «Моя земля», «Днина», «Любов і ненависть», «На чатах», «Гранослов», «Пальмова віть», «Пелюстки і леза», «Спіраль», «Ялівець» та ін. Значне місце у творчості посідає сонетарій. Поезіям притаманні щирість, ясні етичні критерії добра і зла, проблемна загостреність. Чимало віршів, покладених на музику, стали популярними піснями («Два кольори», «Лелеченьки», «Черешня» та ін.). За його сценаріями поставлено фільми «Сон» (1964), «Захар Беркут» (1970). Перекладає зі слов'янських літератур, з іспанської та англійської літератур. На початку 90-х років критично переосмислює свій творчий доробок, відкрито відмовляється від соцреалістичних, кон'юнктурних віршів, шукає нових актуальних тем. Як критик досліджував сонети І. Франка, написав сотні статей портретного характеру («Магістралями слова», 1978; «Над глибинами», 1984; «Біля мужнього слова», 1988 тощо).

Досить помітною у вітчизняному літературному процесі останніх десятиліть є робота Д. Павличка в галузі критики («Магістралями слова», 1978 р.; «Над глибинами», 1984 р.; «Біля мужнього слова», 1988 р.)

Нагороджений Державною премією України ім. Т. Шевченка (1977). Надзвичайний і Повноважний посол України у Словаччині. Засновник Руху, Демократичної партії України.

[Гльницький М. Дмитро Павличко: Нарис творчості. — К., 1985; Моренець В. Дмитро Павличко // Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 2. — С. 115—120]

ПАЛАНКА — 1. Адміністративно-територіальна одиниця (округ) у Новій Січі (XVIII ст.). У буквальному перекладі з турецької мови П. означає невеличку фортецю. Напередодні ліквідації Нової Січі налічувалося 8 паланок. На чолі паланки стояв призначений кошем Запорозької Січі полковник, який виконував військові та судові функції. 2. Адміністративний центр. Мав вигляд садиби з різними будівлями, обгородженої гостроколом. 3. Своєрідна цитадель, у якій розміщувалися житло кошового і старшини, січова церква, будинок духовенства, військова скарбниця й канцелярія.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 367] **Таран В. О.**

ПАРАДЖАНОВ Сергій (1924-1990) — вірменський і український кінорежисер, народний артист України. Народився у Тбілісі, закінчив Інститут кінематографії в Москві. В Україні створив фільми: «Перший хлопець» (1958), «Українська рапсодія» (1961), «Квітка на камені» (1962; у співавторстві з А. Слісаренком), «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка» (всі — 1957), «Тіні забутих предків» (1965). Кінострічка «Тіні забутих предків» на оглядах, конкурсах і фестивалях здобула близько 150 призів, медалей: у 1965 р. — премію міжнародного кінофестивалю в Мар-де-Плата (Аргентина), Кубок фестивалю фестивалів у Римі, в 1966 — Золоту премію в Салоніках, премію Британської кіноакадемії (1966) тощо. Творчість С. Параджанова відзначено Державною премією України ім. Т. Шевченка (1991).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 306] **Зотов В. М.**

ПАСКА — весняний обрядовий хліб, який готується до Великодня. Вчинене тісто на яйцях, маслі, сметані, олії, цукрі добре вимішують і ставлять у тепле місце сходити. Готову П. прикрашають цукровою поливою, фарбованим пшоном чи маком, її обов'язково святять у церкві разом із крашанками та іншими стравами святкового столу. Свяченою паскою починають великодній сніданок. З П. в народі пов'язані такі висловлювання: «Ждали як свяченої паски», «Ця вже пасок з тридцять з'їла». «О, ще буде паску гнітити» (не вийде заміж того року).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 306] *Зотов В. М.*

ПАТОН Євген (1870—1953) — вчений у галузі зварювання й мостобудування, академік АН УРСР (з 1929 р.), заслужений діяч науки УРСР (з 1940). Народився в Києві, освіту здобув у Київському політехнічному інституті. Професор цього ж інституту (1904—1939). Керівник Київської мостовипробувальної станції (1921—1931). Директор Інституту електрозварювання (з 1934 по 1953 рр.). Віце-президент АН УРСР (1945—1952). За проектом Є. Патона був споруджений Парковий міст у Києві (1904). Учений брав участь у проектуванні та будівництві мосту через Дніпро (металевий, суцільнозварний, перший у світі такої довжини — 1543 м); цей міст, уведений у дію 1953 р., носить ім'я Є. Патона.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 306]

ПАТРІАРХАЛЬНА СІМ'Я — родинний колектив нащадків одного батька, ґрунтується на спільному виробництві та споживанні. Типова форма сім'ї за патріархату. В П.с. з'явилися зародки приватної власності. На зміну П.с. приходять індивідуальна, або мала сім'я.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 10. — С.571] *Клімачова А. В.*

ПЕКТОРАЛЬ (від лат. «нагрудний») — найвидатніша археологічна знахідка за всю історію скіфознавства в Україні; знайдена в 1971 р. в кургані Товста Могила на Дніпропетровщині археологом і поетом Б. Мозолевським. Це велика нагрудна прикраса, яку носили найвищі сановники у стародавньому світі (українську знахідку археологи датують IV ст. до н.е.). Прикраса виготовлена з золота 958 проби, важить 1150 г. у діаметрі сягає 30,6 см. Композиційно це три різко-подібні яруси, з'єднані між собою скрученими золотими трубочками. Нижній і верхній ярус — сюжетні, середній — смужка рослинного орнаменту. Основна тема пекторалі — тема нового року. Зберігається в Київському музеї історичних коштовностей України.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 307]

ПЕЛАЗГИ (від давньогр. «лелеки, журавлі») — об'єднання давньоукраїнських племен, що жили на території сучасної України. Мали власну звуко-буквену азбуку, коту дехто з учених вважає першою у світі. У II тис. до н.е. зазнали навали грецьких племен — ахейців та іонійців і переселилися в інші райони (Італія, Мала Азія), куди занесли свою азбуку. Можливо, таку назву мали за те, що масово й згуртовано долали великі відстані, змінюючи місце свого проживання. У I тис. до н.е. поселення П. зберігалися на північному березі Геллеспонту, островах Імброс, Самос, Лемнос, на півострові Халкідіка, у Фессалії. В Італії нащадками пелазгійських племен були етруски, алфавіт яких послужив ключем для розшифрування пелазгійських написів Трипілля. На підставі цього дослідники стверджують, що писемність України походить не з кирилиці IX ст. н.е., а з II тис. н.е. Давню ж грецьку абетку, що її використали Кирило та Мефодій у створенні кирилиці, еліни одержали від П.

Першу ґрунтовну працю про П. як союз давньослов'янських племен написав російський учений-етнолог середини XIX ст. О. Чертков («Пелазго-фракийские племена, населявшие Италию», 1893). Пізніше про них писали С. Висоцький, О. Знойко, М. Суслопаров.

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 11. — С. 25]

Клімачова А. В.

ПЕРЕЛЕСНИК (літавець) — за українською народною демонологією, різновид злого духу, що, як зірка, падає з неба та відвідує людей, прибираючи вигляд рідних, близьких, коханих. Вірили, що його можна «дістати» з великої туги за покійною людиною. Втілившись у її образ, П. міг вступати в подружнє життя з живими людьми. Образ П. змальовано в драмі-феєрії Л. Українки «Лісова пісня».

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 11. — С. 55]

Клімачова А. В.

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ — видатна пам'ятка української культури й історії XVI ст., перший переклад українською мовою Святого письма (1556—1561). Переклад був зроблений в с. Пересопниці поблизу Рівного на замовлення княгині Н. Гольшанської-Заславської архімандритом Григорієм і переписувачем книжок Михайлом Васильовичем (сином протопопа) із

Сянока (Лемківщина). Написане на пергаменті, художньо оформлене невідомим майстром. Нині зберігається в Центральній науковій бібліотеці НАН України ім. В. Вернадського. Перевидана ця пам'ятка у 2001 році.

На Пересопницькому Євангелії присягу на вірність народові України складали президенти Л. Кравчук та Л. Кучма.

[Пересопницьке Євангеліє 1556—1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. Наук. редактор В. В. Німчук. — К., 2001. — 700 с.] **Клімачова А. В.**

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 р. — загальна військова рада, скликана гетьманом Б.Хмельницьким 1654 р. у Переяславі (тепер м.Переяслав-Хмельницький Київської обл.) для прийняття рішення про об'єднання з Росією. Автор виданої в Бразилії Української Малої Енциклопедії Є. Онацький стверджує, що після смерті Б.Хмельницького текст договору було сфальсифіковано російським посольством, яке змінило зміст документа, перетворивши його в якийсь «покірне прохання царської милості». Насправді Переяславський договір був підписаний з єдиною метою — одержати від Росії допомогу в боротьбі за остаточне звільнення українських земель від польської залежності. Але коли в 1656 р. Москва підписала у Вільні перемир'я з Польщею, Б. Хмельницький прийняв цей акт за зраду й запротестував через посланця перед царем.

Із приєднанням Гетьманщини до кріпацької Росії в Україні було посилено кріпосницькі відносини, почався вивіз природних багатств. Від нього розпочався поділ України на Лівобережну й Правобережну з різними гетьманами, котрі вели між собою братовбивчі війни, підтримувані російською державою, яка вбачала в Україні колонію.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 371] **Зотов В. М.**

ПЕРНАЧ — давня українська зброя, що являла собою металеву головку з гострими виступами — перами (звідси й походить назва), насаджену на дерев'яне держало. Згодом — знак влади воєначальників. У козацьких військах був знаком влади полковників. Крім того, на Запорозжжі спеціальні П. видавалися від імені Війська Запорозького подорожнім, купцям, чужоземним послам, які слугували охоронним знаком.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 374] **Зотов В. М.**

ПЕРУН — один із найголовніших персонажів давньоукраїнської міфології, бог блискавки й грому. Зображувався із срібними губами, золотими вусами, з золотим луком, вогненними стрілами й молотом у руках. За народними повір'ями, гроза — то битва Перуна з бісами, яких насилають Чорнобог, Мара та інші злі сили. Давні українці вшановували Перуна щочетверга (Перунів день).

[Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961. — Т. 11. — С. 92] **Зотов В. М.**

ПЕСИГОЛОВЦІ (бесиголовці, сиріоди) — міфічні велетні-людоїди, що характеризувалися нечуваною жорстокістю. Мали вигляд людини з собачою головою, з одним оком посеред чола, іноді з рогом. За переказами, жили десь на краю землі. Були велетні й жіночої статі — однооки баби. У народній уяві П. — трансформоване уособлення небезпеки від ворожих народів.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 310] **Зотов В. М.**

ПЕТЛЮРА Симон (1879—1926) — член Революційної української партії (РУП), потім УСДРП, літературознавець, журналіст. Народився в Полтаві, навчався в Полтавській духовній семінарії, яку не закінчив (виключений за участь у таємній українській громаді). Автор багатьох статей на теми громадсько-політичного й культурного життя, зокрема літературознавчого змісту («До ювілею М. Заньковецької», «Пам'яті Коцюбинського», «І. Франко — поет національної честі», «Пам'яті Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)»). Редактор першого в Росії журналу («Голос України», 1912—1917), що висунув програмною метою «служіння інтересам і потребам українського народу та ознайомлення суспільства з українським національним рухом». У журналі публікував полемічні статті про вирішення «українського питання» в Державній Думі, українсько-російські відносини тощо. У 1917 — голова Генерального військового комітету Центральної Ради і генеральний секретар військових справ. За гетьмана Скоропадського — голова київської губернської земської управи й голова Всеукраїнського союзу земства. Член Директорії з функціями головного отамана (1918). Голова Директорії УНР (1919). У 1920 р. переїхав до Варшави, пізніше — до Франції. Загинув від куль більшовицького агента Шварцбарда в Парижі.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 374—375] **Зотов В. М.**

ПЕТРИКІВСЬКИЙ РОЗПИС — один із видів українського народного декоративного розпису. Відомий з 2 пол. XVIII ст. Виник у селищі міського типу Петриківці Дніпропетровської обл. Розписові притаманні рослинно-квітковий орнамент, що продовжує традиції українського бароко, анімалістичні мотиви тощо. Серед майстрів відомі М. Тимченко, В. Глущенко, В. Соколенко та ін. Розписом займаються майже всі жителі Петриківки.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 312] **Зотов В. М.**

ПЕЧЕНІГИ — тюркські кочові племена, котрі у VIII—IX ст. кочували у закавказьких, у IX ст. — у причорноморських степах. У 972 р. біля Дніпровських порогів розбили дружину князя Святослава Ігоровича. У бою загинув і сам Святослав. Князь Володимир Святославович, щоб обороняти Русь від П., оточив її кордони оборонними валами. Ярослав Мудрий переніс оборонну лінію на південь. У 1036 р. П., користуючись тим, що Ярослав Мудрий виїхав до Новгороду, напали на Київ. Але Ярослав швидко повернувся й розбив їх. На місці перемоги руського війська над половцями збудовано Софійський собор у Києві.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 313] **Зотов В. М.**

ПИСАНКИ (крашанки) — фарбовані або орнаментовані курчячі яйця. Здавна використовувалися українцями як обрядові атрибути, оскільки яйце вважалося символом життя. Існує кілька типів розпису П. — геометричний, рослинний та анімалістичний (зображення фігур тварин). Сюжети мають реалістичну основу («сонечко», «рожі», «сороки» тощо). Поширені майже на всій Україні.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 315] **Зотов В. М.**

ПИСАР (секретар, канцелярист), до 2 пол. XIV ст. писарів називали також дяками. Вони виконували всю писарську роботу

в князівській Україні. У Запорозькій Січі була посада П. Генеральний писар війська — найвищий урядовець при гетьмані, начальник військової канцелярії. Символом його влади була державна печатка. Історик Ф. Уманець писав: «Україна звикла бачити в ролі генерального писаря не виробників документів і не канцелярських стилістів, а людей діла, безмежної відваги, сміливої думки словом, керівників козацтва, як Мазепа, Хмельницький, Суховій, Виговський...» П. мав і кожний полк Запорозького війська. Полковий П. наглядав за справочинством та звітністю полку, був начальником канцелярії. У П. був і помічник, якого звали ресктом або підписком.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 380] **Зотов В. М.**

ПИЩАЛЬ — 1. Важка вогнепальна зброя козацької піхоти (XV—XVII ст.). Мала два види: рушниця й гаківниця. Рушниця були легші, і їх можна було тримати в руках і так стріляти. Гаківниця важили більше (до 10 кг), і їх при стрільбі треба було на щось сперти. Зазвичай з них стріляли тільки з мурів. 2. Артилерійська зброя, була у вжитку для оборони фортець та укріплень, а згодом і в польових умовах. Калібри — від 1,2 до 10 дюймів.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 316] **Зотов В. М.**

ПІДДУБНИЙ Іван (1870—1949) — спортсмен-борець. Народився на Черкащині. Працював у Севастополі й Феодосії. З 1898 р. почав виступати в цирках як борець. У 1905—1909 рр. шість разів завойовував звання чемпіона світу. 25 років вважався непереможним борцем.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 317] **Зотов В. М.**

«ПІД МАКІТРУ» («в кружок») — спосіб підстригання, відомий з XVII ст., коли за краєм накладеної на голову макітри підрізали волосся рівно довкола голови. Ця традиція побутувала переважно серед запорозького козацтва. Стрижка збереглася на Поділлі до початку XX ст. Їй передувала традиція голити всю голову, залишаючи на маківці довгого чуба (оселедця), який закручували за вухо.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 317] **Зотов В. М.**

ПІДСКАРБІЙ — 1. Генеральний підскарбій в Україні XVII-XVIII ст. — особа, котра належала до генеральної старшини й відала фінансами козацького військаю. 2. Великий підскарбій у феодальній Литві та Польщі — особа, яка відала державною скарбницею й витрачанням державних коштів.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 96] **Зотов В. М.**

«ПЛАСТ» — добровільна юнацько-громадська організація української молоді. Заснована в Україні в 1919 р. як національний різновид скаутингу. Пізніше розцінювався як альтернатива офіційній ідеї піонерської та комсомольської організації. З 1989 р. відроджується. Опікунську раду очолив І. Юхновський. Охоплює дітей та молодь віком від 6 до 24 років. Членом цієї організації має право бути той, хто визнає християнські цінності. Засобом виховання виступають українознавство, природознавство, релігієзнавство, мистецтво, техніка, спорт. Ця молодіжна організація є позапартійною; її мета — втілити пластівський спосіб життя серед молоді України, найвищим змістом такого життя є служіння своєму народові та Україні.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 384] **Зотов В. М.**

ПЛАХТА — частково зшитий святковий одяг, невід'ємна частина жіночого національного костюма в центральній Україні. Виготовлялася з двох полотнищ барвистої клітчастої вовняної саморобної тканини. Полотнища зшивали приблизно наполовину або на дві третини. Зшита частина охоплювала фігуру ззаду, а незшиті крила (криси) вільно звисали по боках. Іноді передні кінці П. підтикали під пояс. Заміжні жінки одягали дорогі нарядні П., а спереду пов'язували візерунчасту вовняну або парчеву запаску.

У народі говорять: «Не треба запаски, коли і в плахті гарно».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 319] **Зотов В. М.**

ПЛЕТІННЯ — кустарний промисел з виготовлення господарсько-побутових та художніх виробів з різноманітної еластич-

ної сировини. Має багаті й давні традиції, особливо на Поліссі. Як сировину для плетіння використовували лозу, кору дерев, на-самперед молоді липи (лико) та берези (береста, луб), верболозу, коріння ялини, сосни тощо. З тонких смужок дранки, дуба, лика плели різноманітні кошелі й кошики. Плетінням обробляли стіни хлівів, клунь та кошар. З лози та інших матеріалів плели рибальські знаряддя.

У 2 пол. ХІХ ст. почали виготовляти дорожні кошики й козуби (своєрідні валізи), легкі дачні меблі, дитячі колиски, іграшки тощо. У лісостеповій зоні значне поширення мало П. з соломи. Використовувалася зазвичай житня або пшенична солома й солома стиглого вівса. З них плели дуже популярні в цьому регіоні головні убори — брилі.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 319] **Зотов В. М.**

ПОБРАТИМСТВО (посестримство) — звичаї духовного споріднення, індивідуальної взаємодопомоги, які сягають ще скіфських часів. Обряд братання відбувався в хатах майбутніх побратимів у присутності односельців. Супроводжувався символічними примовляннями, цілуванням ікони, молитвою, перев'язуванням рушниками. Укладали подібний союз, як правило, бідні самотні люди, аби допомагати один одному. Стосунки П. встановлювали на все життя, вважаючи їх такими ж обов'язковими і священними, як і родинні зв'язки.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 385] **Зотов В. М.**

«ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ» — літописний збірник, в основу якого були покладені літописні зводи: Феопемпта (1039), Никона великого (1069—1073) і Початковий звід (1112). Укладання її (початок ХІІ ст.) пов'язане з іменем ченця Нестора. Збірник починається так: «Се повести временных лет, откуда есть пошла руская земля, кто в Киеве нача первое княжити и откуда руская земля стала есть». Відомі три редакції. У «Повісті...» висвітлено історію східних слов'ян, політичні тенденції кількох феодалних центрів. Розповідь починається від історії Ноевих синів і розселення народів після зруйнування Вавилонської вежі. Потім автор дає опис звичаїв слов'янських племен. Історія Київської держави описується з 862 р. Найважливіша частина літопису-

хрещення Київської Русі за часів Володимира Великого. Найдавніші списки цієї пам'ятки вміщені в Лаврентіївському (1377) та Іпатіївський (початок XV ст.) літописах. Твір пройнято високою ідеєю служіння рідній землі.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 320] **Зотов В. М.**

ПОВІТ — адміністративно-територіальна одиниця, яка існувала в Україні і Росії до 1917 р. На території України П. з'явилися з XIV ст. Вони об'єднували кілька волостей, що тяжіли до певного міста. Повітом управляв староста, котрий відав адміністративними, судовими, а іноді й військовими справами.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С.321] **Зотов В. М.**

«ПОВЧАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА» — пам'ятка Київської Русі. Має три окремі частини: релігійні вказівки; правила, що торкаються обов'язків князя; життєпис самого автора, що має служити дітям прикладом. Мономах говорить про Божу любов і Божу всемогутність, велить дотримуватися присяги, шанувати старших, застерігатися лінощів. Постать автора являє собою ідеал християнського лицаря. Він є прикладом доброго, справедливого християнського володаря, котрий не дозволяє сильнішим кривдити слабших, зобов'язує опікуватися бідними, сиротами і за святий обов'язок вважає бути гостинним, а в житті керується засадами християнської релігії.

[«Поучение» Володимира Мономаха, поч. XII ст. // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М.: Изд-во восточной лит-ры, 1962. — Т. 1. — С. 240—252] **Зотов В. М.**

ПОКРОВИ — християнське свято Божої Матері (св. Богородиці), запроваджене у Візантії на згадку про чудесне визволення Константинополя від сарацинів. Відзначається 1 жовтня за ст.ст. (14 — за новим). Серед українців, які століттями страждали від чужоземних набігів, ця легенда набула особливої популярності. Божу Матір (її називали також Покровою) вважали своєю покровителькою й запорозькі козаки. Щорічно з великою урочистістю вони відзначали це свято на Січі у своєму головному храмі св.

Покрови. У народі говорять: «Укрий, Покрово, од духа злого і чоловіка такого», «Свята Покровонько, покрий мені ти головоньку — хоч кленовим листочком, хоч біленьким платочком», «Хто сіє по Покрові, той не має що дати корові», «Покров, натопи хату без дров». «Пройшла Покрова — заревла дівка, як корова».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 323] **Зотов В. М.**

ПОКУТЬ (покуття) — почесне місце (куток) в українській сільській хаті, де стояла скриня або стіл. На П. сиділи голова сім'ї, молоді на весіллі або найповажніший гість.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 324] **Зотов В. М.**

ПОЛАЗНИК — перший відвідувач на Різдво, Новий рік тощо. Назва пов'язана з так званою «магією першого дня» — вірою людей в щасливу або нещасливу прикмету. Відтак стежили за тим, щоб першою до хати не зайшла жінка чи дівчина: такий візит вважався небажаним. Натомість вірили, що прихід особи чоловічої статі обіцяє щастя.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 324] **Зотов В. М.**

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА — літературна творчість церковно-теологічного та художньо-публіцистичного характеру в Україні у XVI—XVII ст. Виникла на ґрунті релігійно-політичної боротьби й літературних суперечок, полеміки між католицько-уніатськими та православними письменниками у зв'язку з просуванням Ватикану на схід і Берестейською церковною унією. Видатні представники П.л.: С. Смотрицький, І. Борецький, С. Зизаній, І. Потій, П. Скарга. М. Смотрицький, З. Копистинський, М. Андрелла. Найвидатнішим українським письменником-полемістом був І. Вишенський. Незважаючи на темперамент і завзята полемістів, гостроту вислову, включно з лайкою, П.л. дала низку цінних літературних творів, важливих також для історії церкви й тогочасного політичного життя, створивши окрему добу в історії української літератури.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 324] **Зотов В. М.**

ПОЛЯНИ — східнослов'янське плем'я, котре жило в Середньому Подніпров'ї. Центром полянської землі був Київ. Уперше згадуються в «Повісті временних літ». Рівень матеріальної культури П. був відносно високим. Основу господарства становило землеробство з застосуванням рала і плуга. Розвинутими були також скотарство, промисли й ремесла. Полянське князівство, на чолі якого стояв на-півлегендарний князь Кий, стало ядром Київської Русі — давньоукраїнської держави.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 329] **Зотов В. М.**

ПОП (від *англ. скор.* «популярний») — стиль масової культури — поп-культура, поп-мистецтво, поп-фестиваль, поп-музика, поп-арт і т. п. В умовах поширення так званої масової культури П. є даниною моді й намагається наслідувати деякі зразки мистецтва й культури загалом (іноді навіть високі), які стали традиційними та звичними, а також стандартними й стереотипними. Тоді споживачі П. найменшу увагу звертають на смаки та класичні зразки мистецтва. Перетворившись на явище моди, П. маніпулює потребами, сподіваннями й смаками населення (особливо молоді). П. створюється на основі зовнішніх ефектів, які нерідко вроджуються у вульгарні та примітивні за своїм змістом зразки мистецтва. Одним із негативних наслідків поширення П. є дегуманізація мистецтва.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 368] **Клімачова А. В.**

ПОП-АРТ (від *англ.* «загальнодоступне мистецтво») — напрямок сучасного модерністського мистецтва, представники якого видають речі промислового виробництва або їх копії за художні твори. Цей напрямок виник у 1950 р. в Англії, а в 60-х роках ХХ ст. став панівним напрямком мистецтва США. Сутність П.-а. ілюструє вислів одного з представників цього псевдомистецтва Р. Раушенберга: «Пара чоловічих шкарпеток не менше придатна для створення твору живопису, ніж дерев'яний підрамник, цвяхи,

скипідар, олія і полотно». Найвидатніша робота вказаного автора — опудало козла з надітою на шию автомобільною шиною. П.-а. висловлює псевдодемократичні ідеї, демагогічно стверджуючи доступність своїх «творів» будь-якому глядачеві й обіцяючи кожній людині можливість без значних духовних зусиль та освоєння досягнень культури стати творцем естетичних цінностей.

[Естетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 264] **Клімачова А. В.**

ПОСАГ — придане, що його кожна українська дівчина готувала до свого весілля. Складався з двох частин: перша — худоба, певна грошова сума, ділянка землі (цю частину виділяв батько), друга — так звана скриня, котру дівчина готувала сама або разом із матір'ю. Скриня включала постіль, рушники, одяг, а також стрічки й хустки, якими дівчина мала обдаровувати гостей. Завершували готувати П. у передостанній день весілля. Після обряду пов'язування молодих його урочисто везли до нареченого. Парубки також брали участь у створенні матеріальної основи майбутньої сім'ї. Вони, як правило, працювали в господарстві; до цієї праці їх залучали досить рано — з 12—13 років, оскільки молодий мав сплатити нареченій віно — своєрідний викуп, вартість якого або дорівнювала П., або перебільшувала його.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 330] **Зотов В. М.**

ПОСТИ — час упродовж року, коли християнська церква пропонує поститися (тобто не споживати їжу тваринного походження): перед Паскою — 7 тижнів, від 3 до 6 тижнів продовжується Петрівський, 2 тижні — Спасівський, 6 тижнів — Пилипівський піст. Крім того, у м'ясоїд рекомендується поститися в середу та п'ятницю. Отже, на пости припадає близько 27—28 тижнів, що складає більше половини календарного року. В цьому є власний раціональний зміст: П. виконують у харчуванні розвантажувальну функцію. Проте надто велика кількість пісних днів може призвести до білково-вітамінного голодування. Тому від постів церква звільняє малих дітей, вагітних жінок, важкохворих людей.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 330] **Зотов В. М.**

ПОСТМОДЕРНІЗМ (дослівно — «після модернізму») — напрям сучасної культури і культурології, який сформувався наприкінці ХХ ст. Саме в цей час була усвідомлена обмеженість раціоналізму й того, що результати культурного прогресу поставили під загрозу існування людства. В культурології появу П. пов'язують із «втомою від прогресу». Представники цього напрямку намагаються встановити межі втручання людини в природу, суспільство й культуру. Його характерними рисами є: 1) одночасна орієнтація на маси й еліту; 2) звертання до забутих художніх традицій; 3) різноманітність стилів (відео, хеппенінг тощо); 4) звернення до гротескних типів художньої виразності, іронії, ілюзії; 5) ототожнення мистецтва з поза художніми сферами діяльності (наприклад, екологія, політика, інформатика тощо). П. виступає послідовником авангардизму, намагається стерти межі між науковою й побутовою свідомістю, високим мистецтвом і масовою культурою або кітчем.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 501] *Таран В. О.*

ПОСТОЛИ — взуття, що застосовувалося в Україні до початку ХХ ст. Робили постולי з одного шматка товстої, але по можливості м'якої коров'ячої або свинячої сиром'ятної шкіри.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 331] *Зотів В. М.*

ПОСТРИЖИНИ — традиційне відзначення річниці від дня народження дитини. На цей ювілей в давнину обов'язково запрошували повитуху та хрещених батьків. Посеред хати на долівці простилали вовною догори кожух (як обереговий знак), сажали на нього хлопчика, і хрещений батько вистригав своєму хреснику трохи волосся навхрест. У давніші часи для цього використовували сокиру, пізніше ножиці.

Дівочий різновид пострижин — це обряд заплітання (на Закарпатті воно проводилося через п'ять років після народження), урочисте плетення навхрест перших кісок. Для цього ритуалу батьки запрошували хрещену матір, котрій дарували калача й хустку.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 331] *Зотів В. М.*

ПОТЕБНЯ Олександр (1835-1891) — видатний філолог, етнограф. Народився на Сумщині, освіту здобув у Харківському університеті; професор цього ж університету (з 1875 р.). Автор наукових праць з загального мовознавства, фонетики, синтаксису, семантики, етимології, діалектології, фольклору, етнографії тощо. В умовах царської Росії виступав на захист пригноблених мов, зокрема української. Багато питань історичного розвитку української мови висвітлено у працях «Замітки про малоруське наріччя», «Про звукові особливості російських наріч» на ін. За редакцією О. Потебні виходили твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, І. Манжури. О.Потебні належить також праця з фольклору та етнографії «Пояснення малоруських і споріднених пісень» у 2-х томах (1883—1887) тощо.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 331] *Клімачова А. В.*

ПРАВО ЗВИЧАЄВЕ — історично сформована сукупність правових традицій та звичаїв, якими регулювалися стосунки й поведінка людей у різних сферах їх життя, одна з важливих ділянок народної свідомості та народних знань. Було чинним в селянських общинах поряд з урядовими законодавчими актами. Характерною особливістю П.з. була різноманітна та своєрідна обрядовість: усі правові акти здійснювалися прилюдно. З розвитком офіційного законодавства звичаєве право витіснялося з громадського життя селян. Але його корені були такими глибокими, що уряд мусив рахуватися з ними ще й після судової реформи 1864 р.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 333] *Клімачова А. В.*

ПРИКАЗКА — влучний образний народний вислів. На відміну від прислів'я, П. не має повчального значення. Говориться «до слова» й підтверджує вислів якоїсь думки (наприклад, «Не нашого поля ягода», «Намолів сім мішків гречаної вовни» тощо), узагальнює її.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 335] *Клімачова А. В.*

ПРИРЕЧЕНІСТЬ — призначення до будь-якої неминучості, рокованість, доля.

Слово «П.» має декілька значень: 1. Стихійний — збіг обставин, що не залежить від волі людини, несподівані удари. 2. Доля, життєвий шлях. 3. Історія існування будь-чого, майбутнє даного об'єкта або суб'єкта.

Слово «рок» за значенням аналогічне до лат. *fatum* (< *fari* «говорю, висловлююся») (до гнізда з коренем *рек-/рок-* належить, очевидно, й *ст.сл.* решти «говорити» < *прасл.* *rekti). Очевидно, це слово належить до часів стародавньої общини, рішення котрої було обов'язковим для її членів. Пізніше воно набувало значення вироку, пов'язаного з судом, який визначав подальшу долю звинувачуваного.

Існує ще одна версія етимології слова «рок». У давній русько-українській мові слово *рокъ* позначало термін, вік людини, рік, астрономічний відтинок часу. Ідеться про термін людського життя, кількість років, які відпущені людині для життя.

Таким чином, слово *приреченість* має певні значення, що різняться одне від одного внаслідок історичної традиції й морально-етичного вибору особистості: 1. Усі дії людини заздалегідь чітко визначені певною вищою силою, яку називають «богом», «світовою волею», «абсолютною ідеєю» або одвічним неусвідомленим законом (логосом.). У цьому випадку ніякою свободою людина не володіє, виступає іграшкою, маріонеткою в руках таємничої сили. 2. Людина повністю вільна. Її дії та вчинки — від простих проявів побутової поведінки до видатними історичних акцій, що вирішують долю країн та народів, — залежать цілком і повністю від її особистої волі. 3. Життя людей та суспільства спрямоване певною силою, що від них не залежить, але людина тією чи іншою мірою здатна пізнати її та вплинути на неї. В одному випадку, якщо ця сила розглядається як воля богів, людина шляхом ворожби може пізнати її й за допомогою молитов спробувати змінити її. Але людина тоді все одно лишається маріонеткою для вищих сил, яка певним чином здатна вплинути на їх рішення. В іншому випадку історичний процес розглядається як результат законів, що об'єктивно діють у суспільстві. За цими законами розвиваються суспільні відносини людей. Чим успішніше й глибше люди засвоюють вимоги цих законів, чим ефективнішими є

їх соціальні дії, тим повніше виявляється свобода, активна роль людей як творців історичного процесу, тим більшою є їх відповідальність за його результати.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 167] **Таран В. О.**

ПРИМАЧЕНКО (Приймаченко) Марія (1909—1997) — майстер народного декоративного розпису. Народилася на Київщині. Її орнаментальні композиції застосовуються в настінних розписах, вишивках, кераміці, книжкових ілюстраціях. Головні твори: цикл малюнків «Звірі в Болотні» (1935—1966); цикл «Людям на радість» (1960—1966); розписи «Права» (1936); «Чубарики на квітах» (1959); «Козацька могила» (1962); ілюстрації до дитячих книжок «Ой коники-сиваші» та ін. Творчість М. Примаченко відзначена премією Т. Шевченка (1966).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 335] **Зотов В. М.**

ПРИСЛІВ'Я (приповідка) — один із видів народної творчості, стислий і влучний вислів. Узагальнює й типізує різні явища життя. Відмінність П. від близької до нього приказки полягає в тому, що прислів'я найчастіше є двочленним реченням (за формою переважно ритмічним) з висновками повчального характеру (наприклад, «Добро пушить, а лихо сушить» тощо). В Україні перші спроби записів цього виду усної народної творчості належать до XVII—XVIII ст. (збірка народних прислів'їв Климентія Зиновієва, рукописні підручники з поезики Київської академії тощо). Часто вживається в розмовній мові, в ораторській практиці, художній літературі та публіцистиці.

У народі говорять: «Нема приповідки без правди».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 336] **Зотов В. М.**

ПРИЧАЩАННЯ (євхаристія) — обряд у християнстві. Відбувається під час літургії (обідні), коли церковники дають віруючим вкусити самого тіла і крові Ісуса Христа у вигляді спеціально виготовлених хліба й вина. Цим віруючі еднаються з Богом, очищаються від гріхів.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С.260] **Таран В. О.**

«ПРОСВІТА» — громадська організація в Україні, котра виконувала культурно-освітні функції. Існувала з 2 пол. XIX ст. до 40-х років XX ст. і відновила свою роботу наприкінці початку 80-х років XX ст. Була заснована у Львові (1868) з метою поширення освіти серед народу. Організація видавала популярну літературу, шкільні підручники, літературно-наукові альманахи українською мовою. Тут друкувалися твори Марка Вовчка, С. Руданського, І. Франка, Ю. Федьковича, Т. Шевченка та ін. У 1919 р. польський уряд заборонив діяльність львівської «Просвіти», але з 1920 р. вона поступово відновила свою роботу і в умовах гострої політичної боротьби проіснувала у західних областях України до 1939 р.

На початку XX ст. «Просвіти» засновувались у Києві (Б. Грінченко, М. Лисенко, Леся Українка та ін.), Чернігові (М. Коцюбинський), Полтаві (Панас Мирний) та в інших містах, а також серед української еміграції в США, Канаді; після першої світової війни — на Закарпатті. Царський уряд переслідував і закривав «Просвіти». Заново вони почали організовуватися з 1917 р., але проіснували недовго: ЦК КПУ поставив завдання підпорядкувати «Просвіти» комуністичному впливові.

11—12 лютого розпочало діяльність Товариство української мови ім. Т.Шевченка (голова — письменник Д. Павличко), яке на в 1991 р. трансформувалося у Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка (голова — письменник, лауреат Державної премії ім. Т.Шевченка, народний депутат України П. Мовчан). У Запорізькій області діє Запорізьке обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта», першим головою котрого був доктор філологічних наук, професор В. А. Чабаненко. Нині його очолює кандидат філологічних наук, доцент Т. Г. Шевченко.

[«Просвіта»: історія та сучасність (1868—1998) / Упор. В. Герман., Редкол.: П. Мовчан, А. Погрібний, О. Пономарів та ін. — К: Видавн. Центр «Просвіта» — Вид-во «Веселка», 1998. — 486 с.]

ПРОСВІТНИЦТВО — історико-естетичне поняття, що відображає спільність естетичних поглядів філософів та діячів мистецтва Західної Європи XVIII ст., котрі стояли на позиціях просвітництва. Перший представник П. в Англії А. Шефтсбері був ідеалістом, а діячі французького П. Д. Дідро, К. Гельвецій — матеріалістами. Характерні риси П.: впевненість представників П. в

можливості для розуму людини дістатися до таємниць буття, досягти гармонізації індивідуального та суспільного життя, їх віра в мистецтво як інструмент такої гармонізації.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 528—529] **Таран В. О.**

ПУЛЮЙ Іван (1845—1918) — винахідник і громадський діяч, визначний фізик, електротехнік. Народився на Галичині, освіту здобув на теологічному й філософському факультетах Віденського університету. В 1874—1875 рр. — викладач фізики й математики в австрійській Військовій академії мореплавства в Рієці; згодом удосконалював знання у Страсбурзькому університеті, де здобув ступінь доктора філософії (1876). Працював доцентом і професором у вищих навчальних закладах Європи. Дослідження стосуються електричних розрядів у газах, молекулярної фізики та електротехніки змінних струмів. Дослідив особливості катодових променів та променів, які пізніше дістали назву рентгенівських. Серед відомих досліджень: розробка точного апарату для визначення механічного еквіваленту тепла (нагороджений на всесвітній виставці в Парижі 1878 р.), фосфороцентної лампи (попередниці рентгенівської — 1882 р.), електричного телетермометра й запобіжників (1890), спроби карбонізування вуглевих волокон жарових електричних ламп (патент) тощо. Автор понад 50 наукових та науково-популярних праць українською, німецькою та англійською мовами. Знавець стародавніх мов. У співавторстві з П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким переклав давньоєврейський Псалтир та з грецької — Євангеліє, які увійшли до україномовної Біблії, виданої Британським Біблійним товариством. Помер і похований у Празі.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 339] **Клімачова А. В.**

Rr

РЕАЛІЗМ (від лат. «речовий, дійсний») — художній метод у літературі й мистецтві, що полягає в об'єктивному та всебічному відображенні дійсності. Характерні конкретно-історичний підхід до явищ життя, звернення до проблеми взаємин людини з суспільством та впливу середовища на особистість, типізація дійсності, орієнтація на сучасність. Історія людства розглядаються в поступальному логічному розвитку, стверджуються гуманістичні ідеали. Реалістичній літературі властива конфліктність, превалювання прозових жанрів (роман, повість, оповідання). Початки Р. в мистецтві відносять до епохи Відродження. У XV—XVII ст. виступили могутні представники Р.: в образотворчому мистецтві — Рафаель, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Тіціан (Італія), Рембрандт (Голландія) та ін.; в театрі — В. Шекспір (Англія), Лопе де Вега (Іспанія), Ж.-Б. Мольєр (Франція).

Пройшовши кілька етапів зростання, Р. досяг найвищого розвитку в XIX ст. З'явилося чимало творів, що мають загальнолюдську цінність. Реалізм мистецтва XIX — початку XX ст. знайшов вияв у творчості художника Е. Мане (Франція), композиторів Дж. Верді (Італія), Ж.Бізе (Франція) та ін. Найбільші письменники-реалісти XIX ст. у світовій літературі — О. Бальзак, В. Теккерей, Ч. Діккенс, М. Гоголь, Ф. Достоевський, Л. Толстой та ін. В українській літературі риси Р. виявилися у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, П. Гулака-Артемовського. Письменники-реалісти Марко Вовчок, Панас Мирний, М. Коцюбинський, Леся Українка, П. Грабовський та ін., розвиваючи власні традиції та спираючись на досягнення європейського реалізму, збагачували українську літературу творами, що мають загальнолюдське художнє значення.

Реалістичні традиції у вітчизняному образотворчому мистецтві почали складатися ще за часів Київської Русі й проявилися в

книжкових мініатюрах, в іконописі XVI—XVII ст. (Федуско з Самбора та ін.) і книжковій графіці (О. та Л.Тарасевичі, Н. Зубрицький). Значний внесок у розвиток Р. в образотворчому мистецтві зробив Т. Шевченко. Реалістичні традиції розвивали українські художники XIX—XX ст. М. Пимоненко, С. Васильківський, І. Труш та ін. Реалістичне музичне мистецтво українського народу найповніше виявилось в музичному фольклорі і творчості Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка. Основи Р., закладені в українському театрі І. Котляревським, М. Щепкіним розвинулися у сценічній діяльності М. Кропивницького, М.Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського та ін.

[Естетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 290—291] *Клімачова А. В.*

РЕЄСТРОВІ КОЗАКИ — частина українського козацтва, прийнята на воєнну службу польсько-литовською владою й записана в окремий список — реєстр (звідки й назва). Спроби організації реєстрового козацтва сягають 1524 р. Військо Р.к. створено в 1572 р. універсалом короля Жигмонта-Августа II. Відтоді Р.к. переважають над нереєстровими козаками, які були поставлені в напівлегальне становище. Р.к. підлягали владі «козацького старшого». За С.Баторія реєстр збільшився до 600 козаків, і козацьким старшим було призначено М. Вишневецького. Р.к. одержали додаткові привілеї: звільнення від податків, право землеволодіння, самоуправління з незначною старшиною. Вони мали свій прапор, литаври й ін. Одержували платню грішми й одягом, їм було передано у власність м. Трахтемирів із Зарубським монастирем для розміщення арсеналу та військового госпіталю. Реєстрове козацтво дістало офіційну назву Запорозького або Низового війська, чим уряд хотів підкреслити, що справжнє Запорозьке військо — Запорозька Січ — юридично для нього не існує. За Переяславською угодою 1630 р. число реєстрових козаків збільшилося до 8 тис. Після придушення козацьких повстань, до яких приєдналися реєстрові козаки, їх число зменшено до 5 тис., відібрано право вибору власної старшини та суду. Під час вибуху повстання Б.Хмельницького в 1648 р. більшість реєстрових козаків перейшла на бік гетьмана. У 1660 р. назва «Р.к.» вийшла з ужитку.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 419—420] *Клімачова А. В.*

РЕП (від *англ.* «удар») — стиль популярної естрадно-танцювальної музики. Примітний тим, що в супроводі ударника

чи синтезатора співаються, декламуються чи скандуються ритмічні вірші. У 70-х рр. почав виконуватися на дискотеках у США, а згодом у всьому світі. Найвідоміші представники — гурт «Dr. Alban», Eminem, гурт «Смоки Мо», Децл, гурти «Танок на майдані Конго», «Тартак».

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 372] **Клімачова А. В.**

РИЛЬСЬКИЙ Максим (1895—1964) — видатний поет, мистецтвознавець, перекладач. Народився в Києві, навчався в Київському університеті; вчителював. У літературі вперше виступив у 1910 р. зі збіркою «На білих берегах», яку високо поцінувала Леся Українка. Творчість різко поділяється на два періоди: перший — сповнений творчих відкриттів, які збагатили українську літературу, і другий — вимушене запобігання перед владою, слідування приписам офіційного методу соціалістичного реалізму. До першого періоду належать збірки «На білих берегах», «Крізь бурю і сніг», «Тринадцята весна», «Де сходяться дороги», «Гомін і відгомін», у яких поет виявив себе прихильником неокласицизму (наслідування традицій світової класики в нових умовах розвитку літератури): вживання звукових метафор, тонкої пластики, гри форми; заглиблення у вічні світові проблеми, відтворення внутрішнього буття людини, часто непізнане, ірраціональне в людському «я». Розробляє вічну тему призначення митця, ролі мистецтва в житті суспільства. Така спрямованість поетичного слова, висока художня майстерність цілком відповідали європейському літературному контекстові, виводили творчість митця на світовий рівень.

Книжка поезій «Знак терезів» (1932) засвідчила трагічний злам поета: він почав писати декларативні, сухі вірші, вживаючи штампи та кліше, які були далекі від поезії й свідчили про трагічну втрату українською літературою геніального поета. Наступні збірки («Марина», «Київ», «Літо» та ін.) лише підтвердили панівний кон'юнктурний характер творчості. Є.Маланюк схарактеризував Рильського як «обранця і заручника національної культури в лапах немилосердного ворога, який кожної хвилини міг його не лише кинути до буцигарні з заборонаю «писати й малювати», а й просто «зліквідувати». Крім поезій, Рильський писав літературознавчі праці про творчість Т. Шевченка, слов'янських поетів, про сучасний літературний процес в Україні, досліджував усну на-

родну творчість. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. завершено найповніше 20-томне видання його творів. Нагороджений преміями СРСР та України.

[Новиченко Л. Максим Рильський // Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 1. — С. 110—1] **Зотов В. М.**

РІЗДВО — зимове свято, яке сягає корінням в далеке язичницьке минуле. Це свято сонцевороту, найкоротший день у році, коли Сонце ніби вмирає і людина магічними діями повинна була йому допомогти. Після прийняття християнства свято злилося з народженням Ісуса Христа, але в народній пам'яті збереглося його глибинне значення.

У католицизмі Р. відзначається 25 грудня за н.ст., а в православ'ї — 7 січня, що пояснюється різними календарними системами. Основу свята становить євангельське сказання про народження Сина Божого Дівою Марією. Історичні корені Р. криються в дохристиянських культурах: 6 січня єгиптяни святкували народження бога Осіріса, у Греції — Діоніса, в Аравії — Дусара. Дати збіглися не випадково: 25 грудня — день зимового сонцестояння, поворот до весни. У свідомості давніх людей народження богів асоціювалося з оновленням природи, її відродженням. З 1990 р. день Р. є офіційним святковим днем на території України.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 283—284; Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 301] **Таран В. О.**

РОД — першобог слов'янської міфології, творець Всесвіту. Живе на небі, їздить на хмарах, дарує життя людям, звірам, птахам. На думку вчених, культ Рода сформувався за часів бронзової доби й проіснував кілька тисячоліть. Деякі дослідники вважають, що пізніше Род перетворився на хатнього домовика, котрий, за повір'ями, жив біля домашнього вогню і став його охоронцем. Про могутність, давність і важливість цього божества свідчить велика кількість споріднених слів: «родитель» (батько), «народитися», «народ», «рідня», «родовід», «вродливий» тощо. Родові приносилися тільки безкровні жертви у вигляді продуктів, які дала сама природа. Найдавніші його зображення археологи знаходять у вигляді невеличких скульптур, які, вірогідно, мала кожна сім'я. Зображення збереглися також на вишиваних рушниках.

У народі говорять: «До свого роду хоч через воду», «Козацькому роду нема переводу», «Що написано на роду, того не об'їдеш і на льоду» та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 349] **Зотов В. М.**

РОКЕРИ — «нічні вершники», молоді люди, яких об'єднує любов до техніки (до мотоцикла з форсованим двигуном). Ведуть антисуспільний спосіб життя: вночі їздять на великій швидкості по зустрічних смугах дорожнього руху, здіймаючи великий галас. Іноді їх називають байкерами.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 373] **Клімачова А. В.**

РОКОКО — стильовий напрям гедоністичного гатунку в європейському мистецтві 1-ї половини XVIII ст., який виник у Франції. Своєму виникненню Р. завдячує трансформації бароко, що втрачало вже на той час деякі характерні риси, поширенню серед творчої інтелігенції віянь скептицизму та вільнодумства, відновленню традицій італійської *commedia dell'arte*. Відзначається химерністю, декоративністю й фантастичністю орнаментальних мотивів, вигадливістю форм. Від бароко Р. відрізняється в основному інтимізацією мистецтва, невибагливими формами, вигнутими й переплетеними лініями, уникненням контрастів, прагненням гармонійної колористики та елегійної тональності.

В Україні елементи цього стилю використовував архітектор І. Григорович-Барський (у Києві міський водогін на Подолі з павільйоном-фонтаном «Самсон», Покровська та Миколи Набережної церкви, бурса Київської академії; в Козельці будинок полкової канцелярії, собор Різдва Богородиці). На українській літературі, зважаючи на несприятливі історичні обставини, стиль Р. не позначився. Лише окремі його елементи спостерігаються у творчості Г.Сковороди.

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 604; Кононенко Б. И. Большой толковый словарь по культурологии. М.: ООО «Изд-во «Вече», ООО «Изд-во АСТ», 2003. — С. 350] **Таран В. О.**

РОЛЛЕРИ — любителі роликів ковзанів. Р. стають здебільшого молоді люди віком 13—14 років. Р. мають свій стиль одягу: широкі джинси, кросівки, футболки вільного крою чи светри, шапка з «ріжками» чи кепка. Але на всьому одязі має бути торгова марка фірм, які виготовляють роликові ковзани.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 373] **Таран В. О.**

РОМАНТИЗМ — художній метод у мистецтві, згідно з яким реальній дійсності протиставляються картини життя бажаного, витвореного мрією, піднесеного над дійсністю. Виник наприкінці XVIII ст. в Німеччині, Франції й Англії. У Східній Європі поширився на початку XIX ст. Розвинувся на ідеях заперечення раціоналізму, неприйняття буденності, ствердження ідеалізму у філософії, історизму в мисленні, звеличення культу почуттів. Став визначальним у філософії, релігії і мистецтві. Суспільно-політичними причинами виникнення Р. на Заході були піднесення антифеодальних національно-визвольних рухів, незадоволення суспільними відносинами. Послідовники Р. виступили проти застиглих форм і канонів класицизму.

Р. був однією з суттєвих ознак становлення національних європейських літератур, у тому числі української. Перші твори з яскравими ознаками Р. — «Історія русів» (2 пол. XVI ст.), «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1818) М. Цертелева та ін. У літературі постала Харківська школа романтиків (І. Срезневський, О. Шпигоцький, І. Розковченко та ін.), у Галичині виступила «Руська трійця» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич). З початку 1840-х років розвинулося покоління письменників-романтиків (А. Митлинський, М. Максимович, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Костомаров). На політичному Р. було засновано Кирило-Мефодіївське братство («Книга биття українського народу» М. Костомарова). Провідна роль в утвердженні Р. як літературного напрямку належить П. Кулішеві й Т. Шевченку. Письменники-романтики збагатили тематику, розвинули нові жанри, поглибили зв'язки літератури з фольклором. Важливе місце в їх творчості посіла історико-героїчна тема. Р. як спосіб мислення сприяв поглибленню національної свідомості українців, розумінню історичної самобутності народу. Відіграв важливу ідейно-художню роль у подальшому розвитку літератури: його елементи виявляються у творчості Лесі Українки (неороман-

тизм), поетів розстріляного відродження» (О. Влизько, М. Хвильовий, Ю. Яновський та ін.), «празької школи» (О. Теліга, О. Ольжич), у поетів-шістдесятників (М. Вінграновський, Р. Лубківський та ін.).

З Р. пов'язаний важливий етап розвитку українського образотворчого мистецтва (І. Айвазовський, І. Сошенко), музики (певні елементи у творах С. Гулака-Артемівського, М. Лисенка) і театру (актори М. Садовський, М. Крушельницький та ін.). Він став органічною частиною вітчизняної літератури й мистецтва ХІХ і почасті ХХ ст.

[Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 612—615; Кононенко Б. І. Большой толковый словарь по культурологии. М.: ООО «Изд-во «Вече», ООО «Изд-во АСТ», 2003. — С. 351] **Таран В. О.**

РУНвіра (Рідна українська національна віра) — відроджена давньоукраїнська релігійна конфесія, що її прагне реставрувати на історичному матеріалі давньоукраїнської міфології та язичництва видатний український історик, шумеролог, етнолог і філософ Л. Силенко (США). У своїй фундаментальній праці «Мага Віра» («Могутня Віра», «Українська Біблія») він закликає повернутися до язичницької віри як до національної. Книга видана українською мовою в Нью-Йорку у 1979 р. Автор стверджує, що саме Україна-Оріана є колискою людської цивілізації, праматір'ю всіх індоєвропейських народів, а давня українська мова (санскрит) — основою, першоджерелом усіх індоєвропейських мов. Полеміка відбувається передусім з «чужинською вірою», зокрема з християнством, Старим заповітом, котрий є хронікою іудейського життя. На противагу цьому «Мага Віра» розгортає хроніку життя українського народу впродовж 7 тис. років його розвитку. Символом України, духовною силою в «Мага Вірі» постає Дажбог.

У сучасній Україні діє близько 45 релігійних громад РУНвіри.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 286] **Таран В. О.**

РУСАЛКА (лоскотуха) — один із найколеритніших персонажів української демонології, уособлення небезпечної водяної стихії. За народними повір'ями, дівчата, які втопилися або померли засватаними, ставали Р.. Вони живуть на дні річок у чудових кришталевих палацах. Уночі, коли сходить місяць, Р. виходять на

берег, чешуть своє довге зелене волосся й водять хороводи. Чудовим співом заманюють юнаків і дівчат, затягують їх у воду й залоскочують.

У язичницькі часи в кінці травня-на початку червня існувало свято закінчення весни й початку літа, пов'язане з культом рослинності і померлих предків, — русальний тиждень. У перший день цього тижня русалок «виводили з села». Дівчата в полі готували обід — поминальну тризну, завітчували себе вінками. Після «русалій» дівчата кидали свої віночки на город, вірячи в їх магічний вплив на врожай. У русальних піснях відбилися народні вірування в те, що русалки бігають у хлібах, переймають жінок і дівчат, загадують їм загадки й залоскочують тих, хто не відгадав. Тому в піснях зверталися до предків, прохаючи захисту. Оберегами від Р. вважалися чорнобривці, м'ята, любисток.

Поетичні образи Р. знаходимо у русальних піснях, легендах, баладах Т. Шевченка «Причинна», «Утоплена», у творах «Майська ніч», «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» М. В. Гоголя, у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» та ін.

[Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 299—300] *Клімачова А. В.*

РУСЬ — давня назва України. Походження назви точно невідоме. Один час панувала норманська теорія, що виходила з тверджень літопису Нестора, ніби назву «Русь» принесли з собою нормани чи варяги. Проте цю точку зору заперечують чимало дослідників, ґрунтуючись на давніх текстах, і тому виникли інші — фінська (Татіщев, 1739 р.), литовська (Костомаров, 1860 р.), готська (Кунік, 1875 р.) — теорії. Найбільш імовірною можна назвати автохтонну теорію М. Грушевського. За твердженням ученого, назва «Русь» існувала на Київщині ще задовго до приходу сюди варягів. Перша згадка про русинів датується IV ст.

Зі зростанням сили й величі Києва, столиці Русі, слово «Русь» поширюється на всі землі та всіх людей, що перебувають під зверхністю Києва. Гетьман Б. Хмельницький у листі до турецького султана (1648) назвав себе «гетьманом усіх Русей». Він, очевидно, вважав, що в цей його титул входили всі «руські», тобто українські землі. Про Русь народ говорив: «Тверда Русь — усе перебуде».

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 233—235] *Клімачова А. В.*

РУШНИК — українська традиційна декоративна тканина (40 см завширшки і 2—3 м завдовжки), що використовувалася для оздоблення житла. У народних обрядах — символ краси, злагоди; оберіг; є невід'ємною частиною обрядів (при сватанні наречена подає рушник, на весіллі молоді стають на рушник тощо). Як на тканих, так і на вишиваних Р. орнамент (здебільшого рослинний або геометричний) зосереджений на кінцях і переходить до центра легким візерунком, який складається з вільно розкиданих елементів. Залежно від місцевості є особливості щодо характеру вишивки, орнаменту, кольору. Р. здавна супроводжував епітет «чисті»: він вказував і на його практичне значення, і водночас символізував великі естетичні ідеали народу.

Найвідоміші народні майстрині вишивки Р. — В. Черненко, А. Орабієвська, В. Болсунова, Г. Собачко-Шостак. Двох найвизначніших вишивальниць — Г. Василяшук та Г. Верес — удостоєно Державної премії України ім. Т. Шевченка.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 357] *Зотов В. М.*

РЯДЖЕНІ (перебрані, цигани) — традиційні учасники народних свят та обрядів, що змінювали зовнішній вигляд за допомогою звичайного одягу або масок. У давнину рядження виконувало важливі релігійно-магічні функції, але з часом цей звичай перетворився на веселу розвагу, маскарад.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 358] *Зотов В. М.*

САМОКИШ (Самокиша) Микола (1860—1944) — видатний живо-писець-баталіст і графік, академік. Народився на Чернігівщині, освіту здобував у Петербурзькій академії мистецтв, пізніше — в Парижі. Працював у реалістичній манері. Багато картин присвятив визвольній боротьбі українського народу: «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», «Абордаж турецької галери запорожцями», «Бій під Жовтими Водами», «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» (зберігаються в Київському музеї українського мистецтва). Разом із С.Васильківським створив альбоми: «Українська старовина» (1900), «Мотиви українського орнаменту» (1912). Твори відзначаються динамічністю композиції, стриманим колоритом, досконалістю. Викладав у Петербурзькій академії мистецтв (1912—1917), Харківському художньому інституті (1936—1941). Помер у Сімферополі.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 362] **Зотов В. М.**

САП'ЯНЦІ — святкові жіночі чоботи з особливої шкіри — сап'яну (червоного, зеленого, жовтого кольорів), з трохи задертими носами, невисокими халявками й вищими, ніж у чоловічих чоботях, підборами. Носили С. здебільшого дуже заможні жінки. Чоботи шилися окремо на праву й ліву колодку, були оформлені орнаментом.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 363] **Зотов В. М.**

СВАРОГ — прабог, Бог світла й небесного вогню. Бог ковальства і шлюбу. Культ Сварога, вірогідно, зародився на межі

бронзового й залізного віків. Його знали вже кіммерійці та скіфи-орачі. В Україні на значній території поширені назви з коренем Свар: давнє городище Саварка на Київщині, с. Саварка на Росі та багато ін. Є подібні назви в сусідніх країнах: Сваров у Чехії, Сварха у Прибалтиці, Сварине у Польщі. Зображень Сварога не знайдено, проте є підстави вважати деякі форми різнобічних хрестів (язичницьких, козацьких) символами Сварога. На небосхилі Сварогові відповідав Плуг (сузір'я Оріона), ім'я котрого пов'язують зі скіфською легендою про небесні дари, що впали перед трьома синами Таргітая (серед них був і Плуг). В Україні залишком ритуального вшанування Плуга є новорічні обходи хат з плугом, покладання плуга під різдвяним столом тощо.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 291] *Клімачова А. В.*

СВАТАННЯ (сватанки, змовини) — розмова старостів з батьками нареченої, обмін хлібом, перев'язування нареченого хусткою на знак згоди, а старостів — рушниками. Свататися було прийнято у вільний від польових робіт час. На знак відмови дівчина повертала старостам принесений ними хліб або ж підносила гарбуза чи макогона. Тоді про хлопця казали, що він ухопив гарбуза або облизав макогін. Щоб уникнути сорому, часом посилали «розвідника», котрий мав довідатися про наміри дівчини та її батьків, або йшли свататися пізно ввечері, аби люди не бачили. Народ про сватання говорить: «Сватання не братання», «Не хочеш страти — не сунься ні в куми, ні в свати», «Тільки що задумаєш свататися, то й станеш зараз брехати: без брехні жоден чоловік не сватася», «Свасі перша чарка й перша палка» та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 364] *Зотов В. М.*

СВЯТ-ВЕЧІР (багата кутя, коляда) — вечір 24 грудня за ст. ст. напередодні Різдва. З ним було пов'язано багато звичаїв та обрядів. 24 грудня нічого не їли до вечора, поки не з'являлася перша зоря на небі (вважається, що саме в цей час народився Ісус Христос). На куті під образами розстеляли чисте сіно, на яке ставили горщик з кутею та узваром. Подекуди їх накривали обрядовим хлібом — книшем. Широко побутував звичай ставити на покуті сніп із жита, пшениці або вівса (дідух, колядник). На свят-

вечір робили деякі прогнози, ворожили. Зокрема вважалося, що зоряна ніч перед Різдом обіцяла врожайний рік. Якщо зварена кутя виходила з верхом, це віщувало високі стоги.

До С.-В. готували чітко визначену кількість пісних страв (7, 9 чи 12), використовуючи майже всі наявні у господарстві продукти, за винятком скоромних. Обов'язково запалювали воскову свічу. Господар курих ладаном у хаті й читав молитву, аби відвернути злі сили. На святій вечір прийнято вшановувати померлих і живих родичів. Для перших залишали рештки їжі на столі (мити посуд у цей день вважалося за гріх). До живих посилали дітей зі святковими стравами. Приймаючи їх, господарі дякували й теж передавали такі самі страви зі свого столу. Це символізувало спорідненість сімей, їх приязнь і взаємну щедрість.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 367] *Зотов В. М.*

СВЯТО ПЕРШОГО СНОПА — урочисте святкування початку жнив, в основі якого лежить народна традиція зажинків. За народними уявленнями, обрядові дії, пісні тощо могли забезпечити добре збереження врожаю. Як правило, перший сніп ставили в хаті на покуті — почесному місці під образами. Перший сніп обмолочувався окремо. Зерна з нього святити у церкві, а перед сівбою їх змішували з насінням. Соломою з першого снопа годували корів, щоб ті не хворіли.

Коли нажали перший сніп, говорять: «Поміг Бог нажати сто кіп, а хазяєві на сто літ».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 368] *Зотов В. М.*

СВЯТО ПЕРШОЇ БОРОЗНИ — стародавня народна традиція закликання успіху при оранці та сівбі. Перед тим, як вирушати в поле, вся родина збиралася в хаті, перед образами запалювали свічки й молилися Богу. Засівати ниву годилося натщесерце (щоб хліб родив) і з молитвою (щоб хліб чистим був). Не можна було лаятись і кричати навіть на тварин (бо будяки родитимуть). Залишки цієї традиції бачимо у святах різдвяного циклу: на Маланки серед щедрувальників є орач, котрий носить з собою чепіги від плуга йі співає відповідну пісню. На Новий рік посівальни-

ки, обсипаючи зерном, примовляють: «Щоб уродило краще, ніж торік!».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 368] *Зотов В. М.*

СВЯТОСЛАВ ІГОРОВИЧ (?—973) — великий князь київський (945—972), полководець. У 964-966 рр. визволив з-під гніту хозар східнослов'янські племена в'ятичів, у 60-х роках X ст. разом із Болгарією почав війну проти Візантії. Уклав мир з Візантією після Дорос-тольської оборони 971 р. Убитий печенігами. Печенізький князь Куря зробив з його черепа чашу, оздобив її золотом і похвалявся нею перед гостями. Безстрашний воїн, Святослав став одним із улюблених народних героїв. Його образ відтворив художник М. Деревус на картині «Похід Святослава».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 369] *Зотов В. М.*

СЕНТИМЕНТАЛІЗМ (від *франц.* «почуття») — художній напрям у літературі. Виник у 2 пол. XVIII ст. в Англії. Сентименталісти заперечували літературні традиції класицизму з його аристократизмом, раціоналізмом тощо. Вони надавали великої ваги почуттям і пристрастям простої людини, ставили своїм завданням розчулити читача. Представниками С. були Л. Стерн (Англія), Ж.-Ж. Руссо (Франція), М. Карамзін (Росія). В українській літературі риси сентименталізму проявилися у творах Г.Квітки-Основ'яненка (повісті «Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «Щира любов» тощо). Інерція С. в українському письменстві, опертому на основи ментального світосприймання нації, спостерігалася не тільки в XIX ст. («Люба-згуба» Ю. Федьковича, «Швачка» П. Грабовського та ін.), а й у XX ст. (Марія Прокурівна — «Пані писарівна», «Од сіна до соломи», «Уляся»), своєю надмірною чутливістю спаралізувала волю до життя, перетворилася на один із прикрих компонентів так званої неповноцінної «малоросійщини», проти якої повстали І. Франко, Леся Українка, представники «розстріляного відродження» та «празької школи».

[Естетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 310—311; Літературознавчий словник-

довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 631—632] *Клімачова А. В.*

СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура племен, що в к. III-го — I пол. II тис. до н.е. населяли територію басейну середньої і верхньої течії Дніпра та Десни; культура бронзового віку. Серед пам'яток цієї культури відомі залишки поселень і курганні могильники. Племена жили патріархально-родовим ладом і займалися здебільшого землеробством та скотарством. Померлих ховали під курганними насипами. Поряд з обрядом трупопокладення у скорченому й витягнутому положенні існував обряд трупопалення. Разом із похованими клали різні речі: кам'яні сокири, наконечники стріл і списів, мідні шила, прикраси, глиняний посуд, здебільшого по всій поверхні прикрашений врізним або шнуровим орнаментом тощо.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С.370] *Зотов В. М.*

СИМИРЕНКО Лев (1855—1920) — видатний учений-селекціонер, меценат. Народився на Черкащині, закінчив Одеський університет. За народницьку діяльність був заарештований і засланий на 3 роки до Сибіру. Повернувшись у 1887 р. до с. Млієва Городищенського р-ну на Черкащині, за короткий термін створив маточний колекційний сад, де зібрав понад 3 тис. різних сортів, форм і видів рослин. Створив свою систему вирощування садівного матеріалу, розробив нові агротехнічні прийоми. Своім унікальним садом ще за життя прославився за межами України. З 1895 р. — почесний член Французького національного помологічного товариства. Ще відомішим ім'я Симиренка стало в 1901 р., коли він підготував «Генеральний каталог» свого саду, в якому описав понад 1300 сортів плодкових, ягідних культур та декоративних рослин. А вінцем його життя стала праця «Помологія» (1919) — плід 30-річних наукових пошуків у садівництві. Широко відомим є сорт яблуні Ренет П.Симиренка (названий так на честь батька).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 370] *Зотов В. М.*

СИМОНЕНКО Василь (1935—1963) — поет, перекладач. Народився на Полтавщині, освіту здобув у Київському універси-

теті. Належав до «шістдесятників». Працював у газетах, друкуючи в них, крім статей, свої поезії й переклади (переважно угорських поетів). Перша книга віршів «Тиша і грім» вийшла в 1962 р. (це єдина книга митця, яка вийшла за його життя). Інші збірки — «Земне тяжіння», «Берег чекань» — були надруковані після його смерті. Ліричний герой віршів — творча особистість, спрагла духовності та свободи. Головна тема — патріотична. У кращих віршах Україна та її народ постають самоцінними, без класових та партійних пріоритетів. За збірки поезій та прози «Лебеді материнства», «У твоєму імені живу», «Народ мій завжди буде» нагороджений премією ім. Т. Шевченка (1995, посмертно).

Як прозаїк В. Симоненко тільки починався, виявляючи неабиякий хист реалізму, здатність перевтілення й співпереживання (збірка «Вино з троянд», 1965 р.).

[Ткаченко А. Василь Симоненко: Нарис життя і творчості. — К., 1990; Ткаченко А. Василь Симоненко // Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 2. — С. 125—129] **Зотов В. М.**

«**СИНОПСИС**» («Київський Синопис») — перший короткий нарис історії України і Росії від найдавніших часів до останньої чверті ХVІІ ст., який до початку ХІХ ст. використовувався як офіційний підручник. Написаний у Києво-Печерській лаврі. Авторство приписують І. Гізелю. Уперше виданий 1674 р. Києво-Печерською друкарнею.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 371] **Зотов В. М.**

СІРКО Іван (між 1605 і 1610—1680) — кошовий отаман Запорозької Січі. Брав участь у народно-визвольній війні 1648—1654 рр. Після Андрусівського перемир'я 1667 р. підтримував П. Дорошенка. Прославився походами проти Кримського ханства й турецьких фортець Очаків та Ісламкермет. За словами дослідника історії Запорозького козацтва Д. Яворницького, брав участь у 55 походах проти Кримського ханства та Османської імперії й жодного разу (за ін. даними, один раз) не зазнав поразки. Похований на Сторожовій могилі поблизу с. Капулівки (Дніпропетровська обл.). Під час святкування 500-річчя Запорозького козацтва (1990) на могилі Сірка встановлено пам'ятник.

Образ славного кошового відтворено в романі Ю. Мушкетика «Яса», повісті А. Кашченка «Запорозька слава», в історичній нове-

лі В. Петрова «Поста», у п'єсі С. Черкасенка «Про що тирса шелестіла...». Художник О. Сасенко намалював картину «І. Сірко».

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 445] **Зотов В. М.**

СКІФИ (скити, сколоти) — споріднені племена північноіранської мовної групи індоєвропейської сім'ї, що жили у VII ст. до н.е. — III ст. н.е. на території південно-східної частини сучасної України. Наприкінці VII — на початку VI ст. до н.е. утворили велике політичне об'єднання — Скіфію. Основні заняття — землеробство, скотарство, обробка металів. С. вели торгівлю з античними державами Північного Причорномор'я. У III—II ст. до н.е. були витіснені з північнопричорноморських степів сарматами. У кінці II — на поч. III ст. Скіфія як політичне об'єднання перестала існувати.

Найдавніші пам'ятки скіфського мистецтва на території України — різьблені платівки з кістки, виконані в «звіриному стилі». З VII ст. до н.е. збереглися зразки скульптури (кам'яні баби). Скіфське мистецтво IV—III ст. до н.е. відоме по знахідках з курганів Чортотлик, Куль-Оба, Солоха, Мелітопольський курган, Товста Могила та ін. Мистецтво III—II ст. до н.е. пов'язане зі скіфською державою на території Криму, де розвивалася міська культура (кам'яний мавзолей у Неаполі Скіфському, фресковий живопис). Скіфське мистецтво мало великий вплив на розвиток мистецтва Північного Причорномор'я та Східної Європи, зокрема України.

У художній літературі історія С. змальована у творах Н. Королеви («Скіфський скарб»), В. Владка («Нашадки скіфів»), І. Білика («Дарунки скіфів», «Скільки ж було скіфів?»). Ю. Хорунжого («Скіфова журба»), В. Чемериса («Ольвія»). Віршами скіфської тематики українських поетів І. Драча, М. Вінграновського, Д. Павличка та ін. супроводжується науково-популярний нарис Б. Мозолєвського «Скіфський степ».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 373] **Зотов В. М.**

СКОВОРОДА Григорій (1722—1794) — просвітитель-гуманіст, філософ і поет. Народився на Полтавщині, освіту здобував у Києво-Могилянській академії. Переслідуваний світськими й духовними властями, 25 років мандрував, проповідуючи

свої філософські погляди серед народу. Основні філософські твори: «Діалог, или Разглагол о древнем мирь», «Разговор пяти путников о истинном щастье в жизни» та ін.; поетичні: «Сад божественных песней», «Басни Харьковскія» та ін., видані по-смертно. Твори українського просвітителя, багато з яких релігійного характеру, пройняті вірою в людський розум, у можливість знищення бідності, ворожнечі між людьми. Порушував важливі морально-етичні проблеми свого часу, утверджував високі загальнолюдські ідеали. Його думки і прагнення були зрозумілими кожній простій людині, тому письменник був надзвичайно популярним серед народу. Пам'ятка української сатири «Всякому городу нрав і права» стала народною піснею. У 1922 р. у с. Чорнухах на Полтавщині, батьківщині видатного філософа і поета, встановлено пам'ятник (скульптор І.), у 1977 — у Києві (скульптор І. Кавалерідзе).

Г. Сковороді присвячена поема-симфонія П. Тичини «Сковорода», до образу філософа в сонеті «Сковорода» звертався Ю. Клен. В. Шевчук — автор роману «Предтеча».

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 586—587.] **Таран В. О.**

СКОМОРОХ — блазень, мандрівний середньовічний актор. Уперше згадується в літописах Київської Русі 1068 р. Мистецтво С. було поширене особливо в XV—XVII ст. Виконували комедії, сатиричні та драматичні сценки, музичні, танцювальні й акробатичні номери, показували дресированих тварин.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 375] **Зотов В. М.**

СКОРОМОВКА — жанр народної творчості, жартівливий вислів, спеціально укладений з важких для швидкої вимови, але близьких звуковою стороною слів, яким часто розважаються діти, намагаючись швидко їх вимовити. Приклад С.: «Прийшов Прокіп кипить окріп, пішов Прокіп — кипить окріп, як при Прокіпі кипить окріп, так і без Прокопа кипить окріп». С. використовується також як вправа з дикції.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 375] **Зотов В. М.**

СЛОБІДСЬКІ КОЗАКИ — козацьке поселення Слобідської України. Перші козацькі слободи заснували учасники повстання під керівництвом І. Острянина (1638). Після включення Слобідської України до Слобідсько-Української губернії 1765 р. С.к. було перетворено на військових обивателів, а козацьку старшину зрівняли в правах з російським дворянством.

[Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 455—456] **Зотов В. М.**

«**СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ**» — найвидатніша пам'ятка української літератури, створена між 1135 і 1137 рр. Жанр остаточно не встановлено (поема, пісня, повість тощо). Розповідається про невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та ін. князів проти половців у 1135 р. Автор невідомий. Очевидно, він воїн-дружинник, котрий виступає у творі поборником єдності Руської землі, засуджує князівські чвари. Важливе ідейне значення має «Золоте слово» київського князя Святослава — звернення автора до князів-сучасників виступити «за землю Рускую». «Слово» насичене яскравими поетичними картинами і фольклорними образами.

Пам'ятку відкрив О. Мусін-Пушкін на початку 90-х років XVIII ст. у списку XVI ст., який не зберігся. Уперше надруковане в 1800 р. «Слово» досліджували М. Максимович, О. Потебня, І. Франко, Л. Махновець, М. Зеров та ін.

На сучасну українську мову переспіви «Слова» зробили М. Максимович, С. Руданський, Ю. Федькович, І. Франко, Панас Мирний. На тему «Слова» О. Бородін написав оперу «Князь Ігор», М. Лисенко — музику до «Плачу Ярославни».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 379] **Зотов В. М.**

«**СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ**» — твір ораторського мистецтва Київської Русі. Написаний між 1037 і 1043 рр. Іларіоном і виголошений на честь відкриття Софійського собору у Києві. Було спрямоване на утвердження самостійності та незалежності руської церкви й держави. Автор прославляє великого київською князя Володимира Святославича, інших князів, руський народ.

[Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона. — К.: Наукова думка, 1984. — 239 с.] **Зотов В. М.**

СЛОВ'ЯНИ — група споріднених за походженням і мовою народів, основне населення України, Білорусії, Росії, а також Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії, республік Югославії; живуть і в ін. країнах Європи, в Австралії та Америці. Загальна чисельність слов'ян — понад 286 млн. чоловік. Поділяються на східних (українці, росіяни, білоруси), західних (поляки, чехи, словаки, лужичани) та південних (серби, болгари, хорвати, словенці, македонці, чорногорці, боснійці, югословени). Слов'янські мови становлять окрему групу індоєвропейської сім'ї мов. З 2-ї половини 1-го тисячоліття у слов'ян виникли ранньофеодальні держави (у східних слов'ян — Київська Русь).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 380] **Зотов В. М.**

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (від лат. «суспільний») — процес засвоєння індивідом певних соціальних норм, знань, навичок, правил життя, які дозволяють стати повноправним членом суспільства, правильно взаємодіяти з культурним оточенням.

[Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002. — С. 598] **Таран В. О.**

СПАСИ — три свята православної церкви на честь Ісуса Христа. Слово «спас» походить від слова «спаситель» (рятівник). Існують три С. — 14, 19 і 29 серпня. Перший С. має ще кілька назв — Маковія, мокрий, медовий. У цей день освячують насіння, воду, мед, мак.

19 серпня за ст. ст. у православних християн (6 серпня — у католиків) відзначають другий (яблучний) С.. Це свято встановлене на честь Преображення Господнього (у цей день після чудесного Преображення Ісуса Христа побачили його учні). За традицією, освячуються яблука, груші, мед, калачі з муки нового врожаю. Великим гріхом вважається їсти яблука й груші до С.. Цієї заборони особливо суворо повинні дотримуватися батьки, які втратили дітей, та діти, в яких померли батьки. Другий С. є також днем поминання покійних родичів.

29 серпня — третій С. (С. на полотні). Це свято перенесення нерукотворного образу Ісуса Христа з м. Едесси в Константинополь. У народі колись казали: «Прийшов Спас — готуй рукавички про запас», «Третій Спас — хліба припас», тобто закінчувались жнива, сіяли озимину.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 316; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 384] **Таран В. О.**

СТАРИЦЬКИЙ Михайло (1840—1904) — письменник, перекладач, театральний і культурно-громадський діяч. Народився на Черкащині. Залишившись сиротою, виховувався в сім'ї Лисенків. Навчався в Харківському та Київському університетах. У найбільш відомих п'єсах «Не судилось», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» показав суперечності пореформеного українського села (після 1861 р.). В історичних драмах «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші», «Остання ніч» звертався до минулого України. Автор водевілів «По-модному», «Чарівний сон». За сюжетами М. Гоголя створив п'єси «Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба», переробляв п'єси українських письменників — «Чорноморський побит» Я. Кухаренка (у Старицького — «Чорноморці»), «На Кожум'яках» І. Нечуя-Левицького (у Старицького — «За двома зайцями») та інші. Автор поетичних творів (збірник «З давнього зшитку. Пісні та думи»); вірші «Виклик», «Туман хвилями лягає» стали народним піснями. Зробив великий внесок у розвиток українського професійного театру. Разом із М.Лисенком у 1872 р. організував у Києві аматорський гурток. З 1883 р. директор трупи М. Кропивницького. У 1892—1897 рр. — директор і режисер трупи М. Садовського.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 387] **Зотов В. М.**

СТЕЛЬМАХ Михайло (1912-1983) — прозаїк, поет, драматург, академік. Народився на Вінниччині, закінчив тут педагогічний технікум. Два роки вчителював у школах Поділля. Був учасником другої світової війни. З кінця 1945 р. — науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології АН України. Як поет почав друкуватися в 1936 р.: збірки «Добрий ранок», «За ясні зорі», «Шляхи світання» та ін. З 1940-х років пише в основному прозу: збірка новел «Березовий сік», повісті «Над Черемошем», «Гуси-лебеді летять...», «Щедрий вечір», п'єси «Золота метелиця», «Правда і кривда», «На Івана

Купала» та ін., книжки для дітей «Жнива», «Колосок до колоска», «Бурундукова сім'я» та ін. Проза М. Стельмаха — типовий зразок літератури соціалістичного реалізму. У романах «Велика рідня», «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда», «Чотири броди» письменник прагнув відтворити життя народу, але, обмежений вимогами соцреалізму, проблеми добра і зла вирішував виключно з позицій комуністичної моралі. Його позитивні герої — люди, віддані ідеям марксизму-ленінізму, радянській владі. Міркування про любов до рідної землі, як правило, не виходять за межі колгоспного щастя. Творчість письменника в умовах незалежної Української держави вимагає переосмислення. Нагороджений державними преміями СРСР та УРСР. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

[Семенчук Р. Михайло Стельмах: Нарис творчості. — К., 1982; Штонь Г. Михайло Стельмах // Історія української літератури ХХ століття: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1998. — Кн. 2. — С. 273—279] **Зотов В. М.**

СТЕФАНИК Василь (1871—1936) — письменник, публіцист, громадський діяч. Народився на Івано-Франківщині. Навчався на медичному факультеті Ягеллонського університету (Краків). Брав активну участь у громадсько-політичному житті селян Прикарпаття, в діяльності організованої І.Франком при підтримці М. Драгоманова Радикальної партії, виступав з публіцистичними статтями. Боровся за демократичні права народу, виступав проти його соціального й національного поневолення. З 1903 по 1918 рр. — депутат австрійського парламенту від Прикарпаття. Мав дружні зв'язки з М. Коцюбинським, М. Старицьким, Б. Лепким та багатьма українськими письменниками. У 1928 р. уряд Радянської України призначив йому персональну пенсію, від якої він відмовився.

Літературно-естетичні погляди формувалися під впливом творів Т. Шевченка й І. Франка. Збірки «Синя книжечка», «Камінний хрест», «Дорога», «Моє слово» вміщують твори, в яких з великою мистецькою силою відтворено життя й побут покутського селянства. Змальовані ним картини глибоко психологічні, відзначаються драматизмом і ліризмом. Твори Стефаніка, манера його письма мали вплив на розвиток української новелістики (Г. Косинка, М. Ірчан та ін.).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко,

Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 390] **Зотов В. М.**

СУБКУЛЬТУРА (від лат. «під») — має декілька значень: 1. Розташований знизу, під кимось чи чимось. 2. Підлеглий. 3. Неосновний, неголовний. Говорячи про С., маємо на увазі не основну, не головну культуру. Це часткова культура, яка залежить від головної культури суспільства, що визначає стиль його життя, ціннісну ієрархію й менталітет його членів. С. — це культура в культурі, яка має не самостійний, а підлеглий, залежний характер.

Приклади С.: хіппі, вегетаріанці, рокери та ін. Функція С. — допомогти людині знайти соціальний і культурний зв'язок з іншими людьми. Більшість С. швидко розпадаються після зникнення соціальних, вікових, майнових та інших умов, які їх породили.

[Культурологія. Краткий тематический словарь. — Ростов-на-Дону: «Феникс», 2001. — С.100] **Клімачова А. В.**

СУБЛІМАЦІЯ (від лат. «піднесення») — процес перетворення психічної енергії афективних почуттів (наприклад, статевих) на цілі соціальної діяльності або художньої творчості. Поняття «С.» вперше до наукового обігу ввів З. Фрейд, котрий вважав С. одним із проявів трансформації почуттів.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 335—336.] **Клімачова А. В.**

СУПЕРСТАР (від англ. «найбільша зірка») — у переносному значенні — зірка першої величини, «суперзірка». Широку популярність вираз здобув після вистави рок-опери Т. Райса та Е. Ллойда «Ісус Христос — суперстар» (1968).

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 379] **Клімачова А. В.**

СЮРРЕАЛІЗМ (від франц. надреалізм) — напрямок мистецтва модернізму, який сформувався у Франції в 1924 р. випуском «Маніфеста Сюрреалізму», який закликав до художньої творчості без контролю над цим процесом за допомогою розуму. В теорії С. спирався на філософські вчення А. Шопенгауера, А. Бергсона, котрі проголошували основою мистецтва інтуїцію, що не пов'язана з розумом. Сюрреалісти розглядають мистецтво як «світ нової реальності», покликаної відволікти людей від повсякденних турбот. Після другої світової війни сюрреалізм стає од-

ним із панівних напрямків європейського мистецтва. Найбільш відомим представником С. є художник С. Далі.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 339] **Клімачова А. В.**

СЯДРИСТИЙ Микола (1937) — майстер мікромініатюри. Народився на Харківщині. Закінчив Харківське художнє училище та Харківський сільськогосподарський інститут. Створив художні технічні мікромініатюри: портрети-барельєфи, вирізані на вишневих і тернових кісточках, найменші у світі книги («Кобзар» Т. Шевченка, розмір 0,6 кв. мм, 12 сторінок), вироби з золота (фрегат «Пам'яті О. Гріна», 337 деталей, довжина 3,5 мм), наймініатюрніший у світі діючий синхронний електромотор (у 200 разів менший за макове зерно). Автор посібників: «Чи важко підкувати блоху», «Таємниці мікротехніки». Роботи художника демонструвались у багатьох містах світу (Варшава, Будапешт, Мехіко, Монреаль, Париж, Осака, Токіо та ін.). Виставка творів розташована в будинку колишньої бібліотеки настоятеля Києво-Печерської лаври Флавіана (Київ).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 396] **Зотов В. М.**

ТТ

ТАВРИ — плем'я невідомого походження, яке в 1-му тис. до н. е. заселяло гірську й підгірську частини Криму. Займалися хліборобством, скотарством і рибальством. Будували міста та з успіхом відбивали напади ворогів, зокрема римлян. Коли сусідні з ними північні скіфи під тиском сарматів змушені були відступити у Кримські гори, вони змішалися з Т. й увійшли в історію під назвою тавроскифів. Т. дали також назву Кримському півострову, який тривалий час називався Тавридою, Таврікою або Таврією.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 397] *Зотов В. М.*

ТАТАРИ КРИМСЬКІ — нацменшина в Україні (станом на 1989 р. — 46 тис. 807 чол.). Назва пов'язана з монголо-татарськими військами, які перший раз під проводом Субутуя і Джебе напали на Київську Русь у 1223 р., перемігши в битві над Калкою союзні русько-половецькі війська. У 1239—1240 рр. напади татаро-монгольських військ на Русь повторилися з повним її знищенням як держави. На кілька століть Київська Русь втратила свою політичну незалежність. Під руїнами загинули неоціненні скарби мистецтва, бібліотеки тощо. Після успішних походів татаро-монгольських військ в Європу внук Чингізхана Батий заснував на Волзі державу, що увійшла в історію під назвою «Золота Орда».

Відвоювання слов'янських земель у Золотої Орди розпочав литовський князь Ольгерд. Його спадкоємець Вітовт закріпив кордони своєї держави на Ворсклі та Дніпрі й тим самим включив території Київської Русі до складу Великого князівства Литовського. Розпад Золотої Орди в кінці XV ст. призвів до

утворення кількох татарських держав-ханств: Казанського, Астраханського, Великої Орди та Кримського. Нова незалежна держава — Кримський ханат, створений 1449 р. Хаджі-Гіреєм (1426—1466), — охоплювала Кримський півострів, пониззя Дніпра, Приазов'я і Прикубання. Ця держава під проводом династії Гіреїв проіснувала понад 300 років (до 1783 р.). Бувши нерідко інструментом у руках сусідніх імперських держав (Туреччини, Росії, Речі Посполитої), Кримський ханат і його ногайські васали завдавали дошкульних ударів українським землям.

Проте взаємини Криму й України протягом історії не були однозначними. Геополітичне становище цих держав зв'язувало їх політичними та економічними інтересами. Так, у 1624 р. Крим уклав союзний договір з гетьманом М. Дорошенком проти Туреччини. Гетьман Б.Хмельницький перед повстанням 1648 р. уклав союз із Туреччиною та кримським ханом Іслам-Гіреєм (1644—1654), і татарське військо відіграло важливу роль у перемогах козаків над Польщею, зокрема під Корсунем (1648) і Зборовом (1649). Разом із тим в інтереси кримської політики не входила повна перемога козаччини й становлення України як держави.

Під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Росія в Карасу-базарі підписала «союз вічної дружби» з Кримським ханством (1772), а Туреччина — Кючук-Кайнарджійський мирний договір (1774). Вони визнали незалежність Кримського ханства. Але ця незалежність невдовзі завершилася ліквідацією й приєднанням до Російської імперії.

Після лютневої революції 1917 р. в Росії татари почали боротьбу за культурну, згодом територіальну автономію, зрештою — самостійність. Частково «татаризація» Криму відбувалася протягом 1920—1930-х років. Після того, як Крим був звільнений від фашистських загарбників, влада несправедливо звинуватила татар у співпраці з німцями, і їх примусово переселили до Сибіру, в Казахстан та Узбекистан (1944). Кримську Автономну РСР було ліквідовано й перетворено на Кримську обл., яку приєднано до УРСР (1954). На початку 1990-х років, коли автономію було відновлено, почалося масове повернення татар на батьківщину.

На оборону прав татар виступали українські правозахисники П. Григоренко, С. Караванський, В. Чорновіл та ін.

Життя кримських татар зображено у творах М. Коцюбинського (оповідання «Під мінаретами», нарис «В путях шайтана», акварель «На камені»). Про напади турків і татар на Україну розповідається в оповіданнях Марка Вовчка «Маруся», Б. Грінченка «Олеся», Г. Гірняченка «Цвіт граната», О. Єфименка «Татарські напади», в романі З. Тулуб «Людолови» та в ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 398] **Зотов В. М.**

ТЕАТР (від грец. «місце, призначене для видовища», згодом — «саме видовище») — вид мистецтва, що відображає життя у сценічній дії; як і ін. види мистецтва, — засіб художнього пізнання дійсності; важлива ділянка культури кожного народу. Український Т. бере початок з часів Київської Русі — з народних обрядів та ігор. У XVII—XVIII ст. на Україні були розвинуті вертеп, шкільна драма. Перші професійні Т. створено в кінці XVIII — на поч. XIX ст. в Харкові (за активною участю Г. Квітки-Основ'яненка), Києві та Одесі. У 1818 р. було створено Т. у Полтаві. Один із його керівників — І. Котляревський (для цього театру написав «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника»), провідний актор — М. Щепкін. Важливе значення для розвитку українського театру мали естетичні погляди й творча діяльність Т. Шевченка (п'єса «Назар Стодоля»). Урядові заборони грати вистави українською мовою на багато років загальмували розвиток українського театру. Тільки в 1882 р. у Єлисаветграді М. Кропивницький створив новий професійний український Т., до якого було залучено М. Садовського, М. Заньковецьку, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, М. Садовську та ін.

Перший стаціонарний український Т. створив у 1907 р. М. Садовський. У 20-х роках XX ст. професійні українські Т. були відкриті в Києві, Дніпропетровську, Харкові, Львові. Значний внесок у сценічну культуру XX ст. зробили провідні українські митці — Г. Юра, Л. Курбас, А. Бучма, М. Крушельницький, Ю. Шумський, Н. Ужвій, Б. Ступка та ін.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 346—347] **Клімачова А. В.**

ТИНЕЙДЖЕР — молода людина віком від 13 до 19 років, підліток. У культурології цей термін використовується в ході вивчення молодіжних субкультур.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 381] *Клімачова А. В.*

ТОВСТА МОГИЛА — скіфський курган IV тис. до н.е. в околиці м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Досліди проводив археолог і поет Б. Мозолевський (1971 р). У похованні знайдено залишки дерев'яних коліс, зброю, посуд, понад 600 золотих прикрас. Особливу художню та історичну цінність становить пектораль.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 406] *Зотов В. М.*

ТОЛКІЄНІСТИ — інтелектуальні неформальні об'єднання прихильників письменника-казкаря Д.Р. Толкієна, котрий описує у книгах казкові країни, що населені добрими і злими персонажами. Групи Т. поширені в містах серед старшокласників і студентів. Є варіантом ескапізму.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 382.]

ТОМАКІВСЬКА СІЧ — головне укріплення запорозьких козаків на о. Томаківці (поблизу сучасного м. Марганець Дніпропетровської обл.). Дехто з істориків вважає першою Запорозькою Січчю. Заснована близько 1540 р. Після зруйнування її кримськими татарами в 1593 р. козаки заснували Базавлуцьку Січ.

[Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. — К.: Вища шк., 1994. — С. 124—125; Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 482] *Зотов В. М.*

ТОТЕМ (з мови індіців «його рід») — тварина, рослина, предмет чи явище природи, які серед первісних племен (родів) слугували об'єктом релігійного поклоніння; кожний рід носив ім'я свого тотема. Термін уперше вжив англійський мандрівник Дж. Лонг.

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 49—50] *Таран В. О.*

ТОТЕМІЗМ — одна з форм стародавніх релігійних вірувань серед представників племен часів первіснородового ладу. Т. при-

таманна віра в тварину або рослину, яку давні люди вважали предком роду, з якою пов'язували своє існування і добробут. Тотемові приписували надприродні властивості, йому поклонялися. Т. набув значного поширення й існував у всіх народів. У Т. існувала система заборон (табу) на вбивство та поїдання тотемічних тварин.

Залишки Т. збереглися у світі фольклору. У багатьох казках тварини мають надзвичайні здібності, вони часто втручаються в життя людей, стають їй або другом, або ворогом.

[Українська і зарубіжна культура: Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 49—50] **Таран В. О.**

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА — нединамічна культура, характерною особливістю якої є те, що зміни, котрі в ній відбуваються, здійснюються дуже повільно й відтак майже не фіксуються в колективній свідомості носії цієї культури. Т.к. передається від покоління до покоління шляхом неписьменної й невербальної комунікації. В Україні залишки Т.к. притаманні культурі сільського населення.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 382] **Клімачова А. В.**

ТРАДИЦІЯ (від лат. «передача, розповідь») — звичаї, обряди, норми поведінки, погляди, смаки і т. ін., що утворилися в ході історичного розвитку суспільства й передаються (успадковуються) від покоління до покоління. Саме завдяки Т. здійснюються культурні зв'язки між поколіннями.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 382] **Клімачова А. В.**

ТРАНСКУЛЬТУРАЦІЯ (від лат. «через») — процес і результат добровільного чи насильного географічного переміщення певного сталого типу культури в інші регіони світу, в яких стале (розвинене) культурне середовище або повністю відсутнє, або не може вчинити суттєвого опору культурі, що здійснює експансію. Прикладами Т. є перенесення культури Європи (Старого Світу) у Північну Америку; заселення європейцями Австралії й витіснення ними культури аборигенів; освоєння Сибіру й Півночі росіянами тощо. Наслідком Т. може бути як розквіт переселеної культури, так і її деградація або повна загибель.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С.382] *Таран В. О.*

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура ранніх землеробсько-скотарських племен південно-східної Європи, пам'ятки якої в кінці XIX ст. вперше відкрив В.Хвойка між Києвом та селами Халеп'я і Трипілля. Виникла раніше від єгипетської та шумерської цивілізацій. В Україні поширена на Правобережжі й частково — на Лівобережжі між Бугом і Дністром.

Розрізняють три етапи цієї культури: ранній (3500—3000 років до н.е.), середній (3000—2000 років до н.е.), пізній (2000—1700 років до н.е.). Трипільці займалися мисливством, рибальством та збиранням дикорослих рослин. Це перша на планеті цивілізація, яка дала людству технологію виробництва хліба. Трипільці вирощували пшеницю, ячмінь, просо, можливо, горох. Зерно молотили на кам'яних ручних зернотерках. Поселення склалися з великих глинобитних будинків, розташованих по колу, що забезпечувало кругову оборону.

Із Тр.к. пов'язують перше на південному сході Європи використання металу — саморобної міді, з якої виготовляли знаряддя (шило, рибальські гачки), зброю (кинжалі, сокири), прикраси (шпильки, каблучки). Для свердління отвору трипільці застосовували лучковий дріль з крем'яним свердлом (цей найдавніший пристрій, ймовірно, використовували й для видобування вогню). Найповніше трипільське мистецтво представлене гончарством. Це різної форми розписний посуд: миски, глечики, макітри, жертівні посудини у вигляді тварин, керамічні писанки, жіночі скульптурки, а також посудини, які нагадують українські горщики-близнята тощо. В орнаменті переважали мотиви спіралі, меандру та ін. В українському гончарстві, вишивках, килимах, різьбленні, розписах збереглося чимало типових елементів трипільського орнаментально-декоративного мистецтва.

Дехто з учених (Ю. Канигін, З. Ткачук) висуває ідею «українського триполізму», «відчуття Трипілля» як споконвічної хліборобської властивості української душі, як інстинкт землеробогодувальника. Це явище розглядається поруч з єврейським сіонізмом та японським «фундіамізмом» і трактується як «підсвідоме відчуття своєї Аратти, цієї хліборобської «Палестини» — в крові українців, у їх мріях і думках».

За радянських часів офіційна історична наука не визнавала трипільців предками українців, проте існує досить вагома система доказів визначної ролі трипільської культури у формуванні сучасного населення України (В. Хвойка, В. Щербаківський, Ю. Липа, Є. Маланюк, С. Мандебура, Ю. Шилов та ін.).

Про Трипільля як прадавню українську землю Д.Гуменна написала повість «Велике цабе».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 407]
Зотов В. М.

уу

УКРАЇНА — топонім, що означає країну, де проживають український та ін. етноси. На першу згадку про Україну натрапляємо в Київському літописі від 1187 р., в якому вказується на глибокий сум народу з приводу загибелі князя Володимира Глібовича у битві з половцями: «...и плакашлася по нем вси переяславци... о нем же Украина много постана». У літописі 1189 р. Україною названа Галичина з Покуттям і Подністров'ям. У XII—XIII ст. назва «Україна» була поширена на Середньому Подніпров'ї та в Південно-Західній Русі. Термін «Україна» часто вживався і в литовських джерелах. З XVI ст. цей термін набуває поширення у народних піснях і легендах («Зажурилась Україна», «Дума про Байду» та ін.). Після визвольної війни 1648—1654 рр. слово «Україна» поширюється на всіх землях. Водночас паралельно використовуються традиційні назви — «Русь», «Руська земля». Згодом з'являється великодержавний термін «Малороссия», який насильно запроваджується протягом віків.

У мовознавців існує кілька пояснень походження назви «Україна». Тривалий час панувала теорія про походження цієї назви від слова «окраїна». Сучасні дослідники висувають інші гіпотези. Так, М. Ткач, спираючись на відомі факти, що східнослов'янські поселення поділялися на окремі землі, які називалися країнами, або українками, зазначає, що слово «Україна» семантично споріднене зі словами «сторона», «країна», «краяти». Б. Чепурко, погоджуючись з попередньою гіпотезою, доповнив її твердженням, що назва «Україна» походить від слова «раїна» (рай), тобто має значення земного відображення раю на землі. Однак найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву «Україна» зі словами *край*, *країна*.

[Скляренко В. Звідки походить назва *Україна*? // Україна. — 1991. — № 1. — С. 20—39; Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — 152 с.] **Таран В. О.**

УТИЛІТАРНА КУЛЬТУРА — культура Нового часу, в якій логіку осмислення будь-якого культурного явища визначав прагматизм, тобто про явище говорили насамперед з точки зору його корисності, утилітарності, практичного застосування.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 384] **Клімачова А. В.**

Фф

ФАНАТИ (від лат. «божевільний, шалений, скажений») — групи молоді, яких об'єднує спільна мета: підтримати гру спортивної (частіше футбольної) команди, за яку вони вболівають. Більшість із них добре розуміється на тактиці спортивної гри, знають історію розвитку спортивних команд, орієнтуються в проблемах спорту.

Як правило, Ф. (школярі, учні ПТУ, студенти) збираються на передодні гри перед стадіоном, знайомляться, обмінюються спортивними новинами, визначають лозунги, які будуть скандувати на стадіоні. Носять одяг з елементами кольорів та символіки підтримуваного клубу.

Частина Ф. відзначається агресивністю, колективним хуліганством, вандалізмом. Бувають озброєні палицями, металевими трубами, кастетами, батогами зі свинцевими кульками на кінці, газовими балончиками. «Спортивні» інтереси в таких групах помітно витісняють будь-які інші. Характерними для них є також утилітарні інтереси.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 384] **Клімачова А. В.**

ФЕНОМЕНИ КУЛЬТУРИ — різноманітні форми прояву сутності культури: мораль, право, релігія, мистецтво, економіка, політика, наука, техніка, філософія тощо.

[Культурология. Краткий тематический словарь. — Ростов н/ДОНЕЦЬК: «Феникс», 2001. — С. 103—111; Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматія, словарь терминів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 385] **Клімачова А. В.**

ФЕТИШ (від франц. «оберіг») — неодухотворений предмет, який, за уявленнями віруючих, має чудодійну надприродну силу і

є об'єктом поклоніння. З допомогою Ф. людина нібито може здійснювати свою владу над явищами природи й навіть змушувати богів виконувати її бажання. У переносному значенні Ф. — предмет сліпого поклоніння.

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 51] **Клімачова А. В.**

ФЕТИШИЗМ (від франц. «талісман, амулет») — віра в надприродну силу матеріальних предметів. Фетиш — загальний і постійний елемент багатьох релігій; наприклад, у сучасних релігіях Ф. проявляється в поклонінні іконам, моцям (в християнстві), визнанні священних «ступ» (в буддизмі), священних місць і «чорного каменя» (у мусульман) і т. п. У переносному значенні Ф. — обряд сліпого поклоніння чому-небудь.

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 51—52] **Клімачова А. В.**

ФОЛЬКЛОР (від англ. «народна мудрість, народні знання») — колективна музична, усна поетична творчість, що в досконалій мистецькій формі відображає життя, працю, боротьбу за кращу долю, історію, побут, думки, прагнення й погляди, приватне життя народу, а також побутує в його середовищі. Вважається, що Ф. виник разом із мовою. Якщо період становлення й розвитку писемності нараховує приблизно 4—5 тисячоліть (у східних слов'ян — одне тисячоліття), то усна народна творчість давніша за цей період, як вважають учені, у 60, а то й у 100 разів. З Ф. бере свої начала художня література. Головні епічні жанри українського Ф. — казка, дума, балада, легенда, переказ, анекдот, приказки, прислів'я, загадки тощо; ліричні — пісня, голосіння, колядки, щедрівки та ін.

Ф. — це невичерпне джерело мудрості українського народу, втілення найзаповітніших мрій та сподівань багатьох поколінь.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 428] **Зотов В. М.**

ФУНКЦІЇ КУЛЬТУРИ — це спосіб організації суспільного, групового та індивідуального життя. Провідними Ф.к. у її складній структурі є функції комунікації, трансляції й трансмутації.

Інші завдання культури підпорядковані цим функціям або доповнюють і конкретизують їх.

Суть комунікативної функції полягає у створенні нових способів обміну даними, думками, почуттями, будь-якою інформацією. Передача культурної інформації не забезпечується автоматично, а постійно підтримується творчими зусиллями її учасників. Усна й писемна мова є давнім і постійно поповнюваним винаходом культури.

Трансляційна функція — це насамперед функція передачі соціального досвіду від одного покоління до іншого, від епохи до епохи. Ця функція культури забезпечує спадкоємність існування багатьох поколінь.

Функція трансмутації може бути визначена як творча функція культури. Мутацією називають реорганізацію структур відтворення інформації, перебудову самого апарату носіїв інформації. Щоб життя людей у суспільстві було стійким, необхідна різноманітність форм культурної спадкоємності. Збереження соціальної системи через посилення різноманітності елементів та зв'язків між ними — таке основне призначення цієї функції культури.

Додатково можна виділити такі Ф.к.: нормативно-регулятивна, сигніфікативна, ігрова, рекреативна, стилеформувальна, репресивна, гносеологічна, експресивна, етична, ідентифікативна, та консолідаційна.

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 24—26] **В. О. Таран**

ФУТУРИЗМ (від лат. «майбутнє») — напрямок у мистецтві, що зародився в Італії в 1909 р. як альтернатива кубізму. Як відгалуження модернізму він протиставився йому неприйняттям вічних цінностей, захоплювався акцентуванням «грубих» речей, екстраполяванням сучасного в майбутнє, позбавлене «вантажу» будь-яких традицій; Ф. характеризується апологією техніки та урбанізму. Сам термін з'явився у творі ідеолога італійських футуристів Ф. Т. Марінетті «Маніфест футуризму» (1909). Критеріями прекрасного були оголошені «техніка», «швидкість», «сила». Представниками футуризму в Росії були В. Хлебніков, В. Маяковський, І. Северянін, Б. Пастернак, в Україні — М.Семенко, О. Влизько, В. Хмелюк.

[Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989. — С. 384; Літературознавчий словник-довідник / Ред. кол.: Гром'як Р. Т., Ковалів Ю. І., Теремко В. І. — К.: ВЦ «Академія», 1997. — С. 716—718] **Клімачова А. В.**

ХАЙЛАФІСТИ (від *англ.* «високе життя») — молоді люди з «гарних сімей», діти забезпечених батьків. В основному це школярі і студенти вузів, котрі у своїх родинах ні в чому себе не обмежують: ні матеріально, ні з точки зору їх особистої свободи. Вони добре освічені, начитані, знають кілька іноземних мов, оскільки освіту вважають засобом життєвого успіху і вдалої службової кар'єри. Освіту отримують у привілейованих і престижних навчальних закладах, нерідко мають власних вихователів, репетиторів, гувернанток. Носять імпортований одяг і відвідують кращі театри, кафе, ресторани тощо.

Х. намагаються відповідати критеріям «вищого» суспільства, а тому часто відвідують модні виставки, театри, концерти. Тут вони встановлюють «потрібні зв'язки», які іноді цінують навіть вище, ніж інші символи свого життєвого успіху. Незважаючи на «бурхливе культурне життя», хайлафісти, однак, є сучасним варіантом обивателів, котрі ковзають по поверхні: як правило, їх більше цікавить, де і з ким живе артист чи художник, скільки він отримує грошей і т. ін., аніж сама їх творчість. Вони керуються більше розрахунком, ніж почуттями.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С.386] **Клімачова А. В.**

ХАКЕРИ (від *англ.* підсікати, зачепити) — комп'ютерщики найвищого класу, котрі займаються зламуванням програм і перепродуванням даних; комп'ютерні шахраї.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 386] **Клімачова А. В.**

ХАРАКТЕРНИК — козак-чарівник, якому не страшні були ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля (крім срібної). Йому

приписувалася здатність відмикати замки без ключів, переправлятися через ріки на ряднині, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верств навколо себе, жити на дні ріки, перетілюватися в котів, собак тощо, перетворювати людей на кущі, птахів тощо.

[Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001. — С. 301.] **Клімачова А. В.**

ХАРИЗМА (від грец. «божий дар») — виняткова духовна обдарованість людини, яка сприймається оточуючими як надприродна сила, недоступна простим смертним. Володарі Х. — великі герої, творці, реформатори (Юлій Цезар, Ісус Христос, Мухамед та ін.). Харизматична особистість викликає почуття глибокого поклоніння й віри в її необмежені можливості. Така людина має великий вплив на людей. Більш ніж 10-річний історичний розвиток незалежної України зокрема показує, що кризовий стан її розвитку багато в чому пояснюється відсутністю харизматичного політичного лідера.

[Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 363] **Таран В. О.**

ХВИЛЬОВИЙ Микола (Микола Фітільов; 1893—1933) — письменник, публіцист. Народився на Сумщині. Гімназії не закінчив, доповнював знання самоосвітою. Воював на фронтах першої світової війни. Був членом компартії, але виступав проти національної політики московської влади, кривавого терору ЧК. У літературу увійшов 1921 р. Автор книжки оповідань «Сині етюди», роману «Вальдшнепи», повісті «Санаторійна зона», «Іван Іванович», серії памфлетів «Камо грядеші», «Думки проти течії» та інших творів, у яких відображено болісні процеси пересомислення здобутків більшовицької революції. Закінчив життя самогубством.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 432] **Зотов В. М.**

ХВОЙКА Вікентій (1850—1914) — визначний археолог чеського походження. Займався археологією, здійснив низку розкопок у Києві й Наддніпрянщині. Відкрив і дослідив пізньопалеолітичну Кирилівську стоянку, що існувала близько 20 тис. років тому на Подолі в Києві (1893). Відкрив пам'ятки трипільської

культури в селах Трипілья, Жуківці, Стайки (Київщина), а також на березі Дніпра в Києві (1896). Зробив висновок, що трипільська культура — це культура давніх оріїв-орійців, котрі жили на території нинішньої України. Досліджував так звані поля поховань, що належали до зарубинецької (II ст. до н.е. — II ст. н.е.) і черняхівської (II—V ст.) культур (1898—1900). Йому належать розкопки давньоруських міст Білгорода на Ірпіні, Витачева на Дніпрі, Ширки на Київщині та ін.

Знахідки вченого було високо оцінено на XI археологічному з'їзді в Києві (1889). Автор праць і статей: «Каменный век Приднепровья» (1901), «Раскопки трипольской культуры» (1901) та ін.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 432] **Зотов В. М.**

ХЕППЕНІНГ (від англ. «випадок, подія») — одна з форм театральної вистави, яка виникла на рубежі 50—60-х років ХХ ст. У Х. актори намагаються стерти межі між собою й глядачами, створити таку атмосферу в театральному залі, щоб усе було «як у житті». Для цього дія переноситься зі сцени в приміщення театру, глядачі активно залучаються до театральної вистави, актори не дотримуються сценарію — переважає безфабульність і експромт. Головне гасло Х.: «Мистецтво є життя, а життя є мистецтво».

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 388—389.] **Клімачова А. В.**

ХІЧ-ХАЙКЕРИ — молоді люди, котрі люблять мандрувати в пошуках пригод автостопом.

[Бобахо В. А., Левикова С. И. Культурология: Программа базового курса, хрестоматия, словарь терминов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — С. 387] **Клімачова А. В.**

ХОРС — бог Сонця, якому поклонялися південні племена, вірогідно ще роксолани, які шанувували Х. так само, як поляни Дажбога. Як і Дажбогові, Хорсу приносили жертви у вигляді хлібних виробів: паляниць, медяників тощо. В Україні досі поширені ритуальні коржі, які нині вже втратили давнє значення обрядової їжі й уживаються як повсякденна страва. Слово «корж» співзвучне з іменем Х., воно давнього індоевропейського походження й означає «коло». В Україні є багато географічних назв, пов'язаних із цим богом: Хоре, Хурс, Корсунь, Херсон тощо.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 436] **Зотов В. М.**

ХРЕСТИНИ — комплекс обрядових дій, спрямованих на прилучення дитини до християнського світу. В обряді важливу роль відіграють куми, або другі батьки новонародженого (у церковному варіанті — хрещені батьки). Відмова від кумівства вважається за гріх. Після хрестин у церкві куми й сусіди збираються до хати новонародженого за святковий стіл. Обов'язковою стравою на гостинах є бабина каша. За обрядом хрестини повинні закінчуватися відвіданням кумів батьками новонародженого, які приносять у дарунок сім хлібів і полотно.

[Релігієзнавчий словник/За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 367; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 438] **Таран В. О.**

ХРЕЩЕННЯ (Водохрещі, Ордань, Йордан) — народний варіант християнського свята Богоявлення. Відзначається 6 січня за ст. ст. (19 січня за новим) і знаменує собою закінчення дванадцятиденного періоду святкувань. Увібрало багато язичницьких і християнських обрядів, центральне місце серед яких посідають обряди, пов'язані з водою.

[Релігієзнавчий словник/За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 367; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 438] **Таран В. О.**

Цц

ЦИГАНИ (самоназва — **рома, ромали**) — народ, що живе невеликими групами майже в усіх країнах світу. Загальна чисельність — близько 1 млн. чол., в Україні 47 тис. 917 чол. (станом на 1989 р.). Мова — циганська, індійської мовної групи; більшість циган двомовні, другою мовою є мова народу, серед якого вони живуть. Походження циган пов'язують з кочовими народами північно-західної Індії. На території України з'явилися в XVI ст. Писемність уперше було створено 1926 р. (на основі російського алфавіту). Ц. відомі як музиканти, співаки, танцюристи. У народний анекдотах, прислів'ях Ц. часто виступає головним персонажем: «Казав циган: «Нема ні в кого правди, тільки в мені», «Крутить, як циган сонцем», «Циганський піт пройма», «На те циган матір б'є, щоб його жінка боялась», «У нас поциганськи: не хоче робити — не силуй, їсти не хоче — бий».

Образ Ц. входив до складу вертепних дійств. Ц. виступають персонажами багатьох художніх творів. До цього образу зверталися Г. Квітка-Основ'яненко в оповіданні «Салдацький патрет», С. Руданський у співомовках, М. Старицький у п'єсі «Циганка Аза», О. Кобилянська в романі «Земля» та ін. Колоритні образи циган відтворено в малюнках Т. Шевченка «Циган», «Циганка-ворожка», Композитор С. Василенко створив балет «Циган».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 442] *Клімачова А. В.*

Чч

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура II—V ст. (за ін. даними, II—VII ст.), поширена головним чином на території України. У 1899 р. В. Хвойка відкрив могильник біля с. Черняхова (тепер Кагарлицького р-ну Київської обл.), від назви якого походить назва культури. Пам'ятки Ч.к. — це великі неукріплені поселення та безкурганні могильники. Носії цієї культури були осілим землеробським населенням, котре займалося також ремеслами (залізообробним, гончарним, ювелірним), вело торгівлю з сусідами, в тому числі з населенням сусідніх провінцій Римської імперії. Дехто з дослідників вважає, що Ч.к. належала слов'янським племенам, у тому числі антам. Найвідоміші пам'ятки черняхівської культури — Черняхівський та Ромашківський могильники, Ягнятинське поселення.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 449] *Зотов В. М.*

ЧОРТ (біс, диявол, дідько, нечиста сила, сатана) — один із найпопулярніших персонажів української демонології, що уособлює ворожі людині сили. У фольклорі зображений у вигляді страшної істоти, вкритої чорною шерстю, з рогами, довгим носом, хвостом і копитами. Живе в пеклі, де мучить грішників, у болоті, на перехрестях доріг. Може перетворитися на собаку, чорну кішку, свиню, змію, часто — у людину. За народними віруваннями, Ч. постійно втручається в життя людини, примушує її робити погані вчинки, намагається відняти в неї душу. Нечистий може вселитися в людину, котра починає одразу хворіти або біснуватися. За народними повір'ями, Ч. особливо небезпечний від півночі до перших півнів, на святки, у переддень Івана Купала. Найдієвіші обереги від нього, за народними уявленнями, —

хрест, молитва, «магічне» коло тощо. Традиційно є одним із дійових персонажів вертепу. Зображений у повісті М. Гоголя «Ніч перед Різдвом».

У народі говорять: «Не такий страшний чорт, як його малюють», «Чорт кого не підмане», «Тату, лізе чорт у хату! Дарма, аби не москаль», «Багатому й чорт гроші несе», «Дав Бог, та й чорт не візьме», «Вертиться, як чорт у баклазі», «Підлазить, як чорт під монастир» тощо.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 454] **Зотов В. М.**

ЧУБИНСЬКИЙ Павло (1839—1884) — видатний фольклорист, етнограф, статистик і поет. Народився на Полтавщині, закінчив Петербурзький університет. Керував етнографічною експедицією в Україні (1869—1870; обстежено 54 повіти південно-західного краю). Під його редакцією було створено найфундаментальніший збірник українського фольклору й етнографії — семитомну працю «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (1872—1878). За цю роботу дістав золоту медаль від Російського географічного товариства (1873) та міжнародного конгресу етнографів у Парижі (1875). Як організатор Південно-західного відділу Географічного товариства в Києві збирав етнографічні й статистичні матеріали та створював наукові експедиції з метою вивчення тих губерній, що входять до складу київської шкільної округи. У 1871 р. в Галичині видав збірку віршів «Сопілка», де був розміщений вірш «Ще не вмерла Україна», що нині виконується як національний гімн.

У 1990 р. в Україні було встановлено премію, названу ім'ям П. Чубинського. Премія присуджується збирачам фольклорно-етнографічних матеріалів та засновникам громадських етнографічних музеїв за багаторічну й плідну громадську роботу з охорони пам'яток.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 455] **Зотов В. М.**

Яя

ЯБЛОНСЬКА Тетяна (нар. у 1917 р.) — живописець. Народилася у Смоленську, освіту здобула в Київському художньому інституті (майстерня Ф. Кричевського). Основне місце у творчості належить жанровим картинам («Перед стартом», «Весна», «Над Дніпром», «Ранок», «Хліб» та ін.). Твори відзначаються ліризмом, різноманітністю композицій. Присвячені здебільшого успіхам колгоспного селянства. Картини художниці експонуються в Київському музеї українського мистецтва, Харківському музеї образотворчого мистецтва, Російському музеї (Петербург), Третьяковській галереї (Москва).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 470] **Зотов В. М.**

ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро (Дмитро Еварницький; 1855—1940) — видатний історик, етнограф, фольклорист, археолог, краєзнавець, письменник, академік. Народився на Харківщині, закінчив Харківський університет. Працював учителем, приват-доцентом Московського університету, понад 30 років очолював Катеринославський (нині Дніпропетровський) історичний музей, який носить його ім'я. Був одним із перших археологів-науковців в Україні, віднайшов чимало унікальних пам'яток культури (усього понад 75 тис. одиниць). Надрукував 210 праць з історії України, Середньої Азії, Росії. Наслідком великих археологічних, етнографічних досліджень стали такі роботи: «По следам запорожцев» (1898), «Источники для истории запорожских казаков» (1903), «Вольности запорожских казаков» (1890), «Малороссийские песни», що їх він зібрав з 1878 по 1905 р. Світову славу здобув «Історією запорозьких козаків», у якій вміщено матеріали

про Запорозьку Січ. Автор низки літературних творів, зокрема поезій «Вечірні зорі» (1910), роману «За чужий гріх» (1907) та ін.

В образі писаря на картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану» І. Рєпін зобразив Д. Яворницького.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 471; Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 562—563] **Зотов В. М.**

ЯЗИЧНИЦТВО (поганство) — прадавня національна віра слов'янських народів, збережена в Україні в обрядах і звичаях, переказах, заповітах, легендах, міфах, записана етнографами й фольклористами; прийнятий у християнським богослов'ї, в науковій літературі термін вживається на позначення дохристиянських релігій, головним чином політеїстичних (багатобожних). Найвищою ідеєю язичництва є філософія вічного життя, обожнювання природного начала Всесвіту. Пантеон язичницьких богів складався з богів, які керували всім життям (Род і Рожаниці, Сварог, Дажбог, Перун, Стрибог, Велес, Мокоша, Купайло, Ярило та ін.), а також демонів, котрі надавали послуги старшим богам (Демон, Чорт, Домовик, Лісовик, Водяник, Русалки, Перелесник та ін.).

Нині в Україні та в діаспорі розпочався рух за повернення до віри пращурів. У працях В. Шаяна «Віра предків наших» і А. Силенка «Мага Віра» розкриваються філософські та морально-етичні основи язичництва.

[Релігієзнавчий словник/За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 387; Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 472] **Зотов В. М.**

ЯМНА КУЛЬТУРА — археологічна культура часів міді-бронзи, поширена у Східній Європі, від Уралу до пониззя Дунаю в сер. III — на поч. II тис. до н.е. На території України пам'ятки цієї культури поширені у степовій і передгірній частині Криму, на Дніпрі та його лівих притоках, частково на правому березі. Назва «Я.к.» походить від поховань у ямах під курганними насипами. Померлих клали в скорченому положенні на спині або на боці й посипали червоною фарбою. У могилу ставили посуд (переважно горщики яйцеподібної форми) з їжею; клали кам'яні, кі-

стяні, зрідка мідні знаряддя праці, прикраси та зброю. Поселення інколи були укріплені мурами й ровами; житла були напівземлянкові та наземні. Основою господарства племен Я.к. було скотарство. Займалися також землеробством, мисливством і рибальством, як тяглову силу почали використовувати худобу (волів, коней). Племена жили патріархально-родовим ладом.

Я.к. хронологічно передувала катакомбній культурі. На території України досліджені пам'ятки ямної культури (Сторожова могила).

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 472] **Зотов В. М.**

ЯНИЧАРИ (від тюрк. «нове військо») — регулярна піхота в султанській Туреччині, створена в XIV ст. Спочатку формувалася з військовополонених, зокрема українців. З XV ст. Я. комплектувалися з християнських народів Османської імперії (сербів, болгар тощо). Відбиралися хлопчики та юнаки, яких примусово навертали в іслам, навчали військовій справі, виховували в дусі мусульманського фанатизму. З XVI ст. Я. перетворилися на замкнену військову касту, що існувала за рахунок пограбування населення, втручалась у хід державних справ, влаштовувала перевороти. У 1826 р. корпус Я. було ліквідовано.

Слово «яничар» набуло в українській мові переносного значення — зрадник рідної землі, матері.

Трагедію української родини відтворила Г. Гордасевич у вірші «Яничари». Образи Я. відтворено в романах П. Загребельного «Роксолана», Р. Іваничука «Мальви».

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 473] **Зотов В. М.**

ЯРИЛО — у давніх слов'ян бог весняного Сонця, весняних робіт, любові й пристрастей; поетичний образ весни. Заступник сячів та всіх, хто встає рано, до сходу сонця. Місяць Ярила — ярець (травень). Зображувався молодим, у білій одежі, на білому коні, на голові — вінок з квітів як символ вічності й неба. У лівій руці — пучечок житніх колосочків як знак доброго врожаю та благополуччя, у правій — мертва чоловіча голова — нагадування про те, що кожного чекає смерть. Колись існувало слово «яр», що

мало значення «гарячий», «палкий». Весну теж називали «ярою», зерно — «ярицею». Яровий хліб мав назву «яровина». У сучасній українській мові відгомін про Ярила знаходимо у словах «ярий», «ярість», «ярка» (молода вівця), «яровизувати» тощо.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 474] **Зотов В. М.**

ЯСИР (від тюрк. «полон; бранець») — бранці, що їх захоплювали турецько-татарські нападники на українських, російських і польських землях з XV ст. по 60-ті роки XVIII ст. Полонених використовували для роботи в маєтках турецьких і татарських феодалів або продавали в рабство.

[Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999. — С. 475] **Зотов В. М.**

СПИСОК СТАТЕЙ

A

АБЕТКА
АБСОЛЮТ
АБСТРАКЦІОНІЗМ
АВАНГАРДИЗМ
АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА
«АДЕЛЬФОТЕС»
АЙВАЗОВСЬКИЙ Іван
АКСІОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА»
АККУЛЬТУРАЦІЯ
АЛЬТЕРНАТИВНІ КУЛЬТУРИ
АЛЬТРУІЗМ
АМАЗОНКИ
АМБІВАЛЕНТНІСТЬ
АМОСОВ Микола
АМППР
АНДЕГРАУНД
АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1667
АНІМІЗМ
АНСАМБЛЬ ТАНЦЮ УКРАЇНИ
АНТИ
АНТИЧНІСТЬ
АНТРОПОГЕННИЙ
АНТРОПОЛОГІЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА»
АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ
АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ
АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ
АНТОНОВИЧ Володимир
АНТОНОВ Олег
АНТРОПОЛОГІЯ УКРАЇНИ
АНТРОПОНІМІКА
АПОКРИФИ

«АПОЛОНІВСЬКА» І «ДІОНІСЬКА» ЛІНІЇ В КУЛЬТУРІ
АПОСТОЛ Данило
АРТЕФАКТ
АРХЕТИП
АРХІТЕКТУРА
АНТРОПОГЕННИЙ
АССИМІЛЯЦІЯ КУЛЬТУРНА
АСКАНІЯ-НОВА
АСКОЛЬД І ДІР
АСКОЛЬДОВА МОГИЛА
АСПЕКТИ КУЛЬТУРИ
АСТРАЛЬНИЙ КУЛЬТ
АТАРАКСІЯ
АТЕЇЗМ

Б

БАБА КАМ'ЯНА
БАБИН ЯР
БАГРЯНИЙ Іван
БАЙДА
БАЙКОВЕ КЛАДОВИЩЕ
БАНДЕРА Степан
БАРД
БАРОКО
БАРОКО УКРАЇНСЬКЕ
БАТЬКІВЩИНА
БЕЗСМЕРТЯ
БЕРЕГІНЯ
«БЕРЕЗІЛЬ»
«БЕРЕЗІЛЬ»
БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654
БЕРИНДА Памво
БІБЛІЯ
БІЛАШ Олександр
БІЛОКУР Катерина
БЛАВАЦЬКА Олена
БЛАГОВІЩЕННЯ
БОГЕМА
БОГУН Іван
БОГУСЛАВКА МАРУСЯ

БОЙКИ
БОНДАРСТВО
БОПЛАН Гійом Левасер
БОРИСФЕН
БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА
БОЯН
БРАТСТВА
БРЕСТСЬКА УНІЯ 1596 р.
БРИЛЬ
БРОНЗОВИЙ ВІК
БРЮЛЛОВ Карл
БРЮХОВЕЦЬКИЙ Іван
БУНЧУК І БУЛАВА
БУРСА

В

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 р.
ВАРЯГИ
ВАЩЕНКО Григорій
ВВЕДЕННЯ
ВЕЛЕС
ВЕЛЕСОВА КНИГА
ВЕЛИКДЕНЬ
ВЕЛИКИЙ ЛУГ
ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир
ВЕРТЕП
ВЕРЬОВКА Григорій
ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ
ВЕСНЯНКИ
ВИГОВСЬКИЙ Іван
ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—
1654 рр.
ВИННИЧЕНКО Володимир
ВИШЕНСЬКИЙ Іван
ВИШИВКА
ВІДРОДЖЕННЯ
ВІДЬМА
ВІЗАНТІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА
ВІЙ
ВІЙСЬКОВІ ВІДЗНАКИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

ВІНОК
ВІНЧАННЯ
ВІРА
«ВІТЧИЗНА»
ВІЧЕ
ВОВЧОК Марко
ВОДЯНИК
ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ
ВОЛОДИМИР МОНОМАХ
ВОЛЮНТАРИЗМ
ВОРОЖІННЯ
ВРУБЕЛЬ Михайло
«ВСЕСВІТ»

Г

ГАЙДАМАКИ
ГАРМОНІЯ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС
ГЕ Микола
ГЕДОНІЗМ
ГЕРБ
ГЕРОДОТ
ГЕТЬМАН
ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ
ГЕТЬМАНЩИНА
ГІЗЕЛЬ Інокентій
ГІМН
ГЛАГОЛИЦЯ
ГЛІБОВ Леонід
ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ГОГОЛЬ Микола
ГОЛОДОМОР 1932—1933 рр.
ГОНИ
ГОНЧАРСТВО
ГОПАК
ГОТИ
ГОТИКА
ГРАФІКА
ГРАФІТІ
ГРИВНЯ

ГРОМАДИ
ГРОТЕСК
ГУМАНІЗМ
ГУНИ
ГУТНИЦТВО

Д

ДАЖБОГ
ДАНИЛО ЗАТОЧНИК
ДЕГУМАНІЗАЦІЯ
ДЕКАДЕНСТВО
ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО
ДЕМОНОЛОГІЯ
ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА
ДЕРЖАВНІ ПРЕМІЇ ІМ. Т.ШЕВЧЕНКА
ДЕСЯТИНА
ДЗЮБА Іван
ДИВЕНЬ
ДИЗАЙН
ДИКЕ ПОЛЕ
ДИТИНЕЦЬ
ДІАЛОГ КУЛЬТУР
ДІАСПОРА УКРАЇНСЬКА
ДІВИЧ-ВЕЧІР
ДІГГЕР
ДІДУХ
ДНІПРОВІ ПОРОГИ
«ДНІПРО»
ДОВЖЕНКО Олександр
ДОЛЯ
ДОМОВИК
ДОНЦОВ Дмитро
ДОРОШЕНКО Дмитро
ДРАГОМАНОВ Михайло
ДРАЧ Іван
ДРЕВЛЯНИ
ДУЛБИ
ДУМИ
«ДУМКА»
ДУХОВНІСТЬ
ДУША

Е

ЕВКСИНСЬКИЙ ПОНТ
ЕВТАНАЗІЯ
ЕЗОПІВСЬКА МОВА
ЕЗОТЕРИЗМ
ЕКСПРЕСІОНІЗМ
ЕКУМЕНІЗМ
ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА
ЕЛЛІНІСТИЧНА КУЛЬТУРА
ЕМАНСИПАЦІЯ
ЕМІГРАЦІЯ
ЕМСЬКИЙ УКАЗ
ЕНЕЙ
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ЕПІТАФІЯ
ЕПОС
ЕРОС
ЕСКАПІЗМ
ЕСТАМП
ЕТИКЕТ
ЕТНОГЕНЕЗ
ЕТНОГРАФІЧНІ МУЗЕЇ
ЕТНОГРАФІЯ

Є

ЄВАНГЕЛІЯ
ЄПАРХІЯ

Ж

ЖАЛУВАНІ ГРАМОТИ
ЖАЛЬНИК
ЖАНР
ЖОРНО
ЖУПАН

З

ЗАГІН
ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ Павло

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ
ЗАДУШНИЙ ЧОЛОВІК
ЗАЙМАНЩИНА
«ЗАКОН РУСЬКИЙ»
ЗАЛІЗНЯК Максим
ЗАНЬКОВЕЦЬКА Марія
ЗАПАСКА
ЗАПОРОЗЬКА СІЧ
ЗАРУБИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА
ЗАРУЧИННИ
ЗАСІВАННЯ
ЗАХІДНА УКРАЇНА
ЗЕЛЕНІ СВЯТА
ЗЕМСЬКІ СУДИ
ЗИМІВНИК
ЗНАХАРІ
ЗОЛОТА МОЛОДЬ

К

КАВАЛЕРІДЗЕ Іван
КАДЕНЮК Леонід
КАЙФ
КАЛІКИ
КАЛНИШЕВСЬКИЙ (Калниш) Петро
КАМ'ЯНА МОГИЛА
КАНОН
КАПИЩА
КАРМАЛЮК (Кармелюк) Устим
КАТАРСИС
КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА
КИЇВСЬКА КІНОСТУДІЯ ХУДОЖНІХ ФІЛЬМІВ ІМ. О. ДО-
ВЖЕНКА
КИЇВСЬКА РУСЬ
КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ УКРАЇНСЬ-
КИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМ. І. ФРАНКА
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
«КИЇВ»
КИЙ, ЩЕК, ХОРИВ І ЛИБІДЬ
КИРИЛИЦЯ

КИРИЛО І МЕФОДІЙ
КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО
КІММЕРІЙЦІ
КІЧ, КІТЧ
КЛАСИЦИЗМ
КНЯЗЬ
КОБЗА
КОБЗАР
КОБИЛЯНСЬКА Ольга
КОДАК
КОЖУХ
«КОЗАК МАМАЙ»
КОЗАЦТВО
КОЛЛАЖ
КОЛЕКТИВНЕ НЕСВІДОМЕ
КОЛІВЩИНА
КОЛЬЧУГА
КОЛЯДА
КОНСЕРВАТОРІЯ
КОНТЕКСТ
КОНТЕНТ — АНАЛІЗ
КОНТРКУЛЬТУРА
КОНФОРМІЗМ
КОРОВАЙ
КОРОГВА
КОРОЛЬОВ Сергій
КОРЧМА
КОСТЕНКО Ліна
КОСТОМАРОВ Микола
КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван
КОЦЮБІНСЬКИЙ Михайло
КОШОВИЙ ОТАМАН
КОШОВИЙ СУДДЯ
КРЕАЦІОНІЗМ
КРЕВСЬКА УНІЯ
КРИВИЧІ
КРИВОНІС
КРИМСЬКИЙ Агатаґел
КРОПИВНИЦЬКИЙ Марко
КРУШЕЛЬНИЦЬКА Соломія
КУБАНСЬКЕ КОЗАЧЕ ВІЙСЬКО

КУБІЗМ
КУЛІШ Микола
КУЛІШ Пантелеймон
КУЛЬ-ОБА
Культура
Культура матеріальна
Культура духовна
Культурний рівень
Культурно-історичні типи
Культурні суперсистеми
Культурний організм
КУЛЬТУРОЛОГІЯ
КУМІВСТВО
КУРБАС Лесь
КУРГАНИ
КУРІННИЙ ОТАМАН
КУРІНЬ
КУЧМА
КУЧМА Леонід

Л

ЛАВА
ЛАДА
ЛЕВАДА
ЛИСЕНКО Микола
ЛІМІНАЛЬНІ ТОВАРИСТВА
ЛІТОПИСИ
«ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ»
ЛОКАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ
Локальні типи культур
ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р.

М

МАВКИ
МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО
МАГІЯ
МАГНАТИ
МАЗАНКА
МАЗЕПА Іван

МАЙБОРОДА Платон
МАКІТРА
МАКОВІЯ
МАЛИШКО Андрій
МАЛОРОСІЯ
МАНЬЄРИЗМ
МАРА
МАРГІНАЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНА
МАСОВА КУЛЬТУРА
МАСЛЯНА
МАТЕРИЗНА
МЕРЕЖА
МИКОЛАЙЧУК Іван
МИКОЛИ
МИРНИЙ Панас
МИХАЇЛ (Михайло)
МОГИЛА Петро
МОГОРИЧ
МОДЕРНІЗМ
МОНАСТИР
МОСКВОФІЛИ

Н

НАРОДНА ДРАМА
НАРОДНА ПЕДАГОГІКА
НАРОДОЗНАВСТВО
НАТУРАЛІЗМ
НЕПОЧАТА ВОДА
НЕСТОР
НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван
НОВА СІЧ
НОГАЙЦІ
НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ

О

ОБЕРІГ
ОБЖИНКІ
ОБОЗНИЙ
ОБЩИНА

ОГІЄНКО Іван
ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ
ОЛЬГА
ОПРИШКИ
ОРАТАНІЯ
ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН)
ОРЛИК Пилип
ОСТГОТИ
ОСТРОЗЬКИЙ Костянтин
ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ
ОТАМАН

П

ПАВЛИЧКО Дмитро
ПАЛАНКА
ПАРАДЖАНОВ Сергій
ПАСКА
ПАТОН Євген
ПАТРІАРХАЛЬНА СІМ'Я
ПЕКТОРАЛЬ
ПЕЛАЗГИ
ПЕРЕЛЕСНИК
ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 р.
ПЕРНАЧ
ПЕРУН
ПЕСИГОЛОВЦІ
ПЕТЛЮРА Симон
ПЕТРИКІВСЬКИЙ РОЗПИС
ПЕЧЕНІГИ
ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК
ПИСАНКИ
ПИСАР
ПИЩАЛЬ
ПІДДУБНИЙ Іван
«ПІД МАКІТРУ»
ПІДСКАРБІЙ
«ПЛАСТ»
ПЛАХТА
ПЛЕТІННЯ

ПОБРАТИМСТВО
«ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ»
ПОВІТ
«ПОВЧАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА»
ПОКРОВИ
ПОКУТЬ
ПОЛАЗНИК
ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА
ПОЛЯНИ
ПОП
ПОП-АРТ
ПОСАГ
ПОСТИ
ПОСТМОДЕРНІЗМ
ПОСТОЛИ
ПОСТРИЖИНИ
ПОТЕБНЯ Олександр
ПРАВО ЗВИЧАЄВЕ
ПРИКАЗКА
ПРИРЕЧЕНІСТЬ
ПРИМАЧЕНКО (Приймаченко) Марія
ПРИСЛІВ'Я
ПРИЧАЩАННЯ
«ПРОСВІТА»
ПРОСВІТНИЦТВО
ПУЛЮЙ Іван

Р

РЕАЛІЗМ
РЕЄСТРОВІ КОЗАКИ
РЕНЕСАНС
РЕП
РИЛЬСЬКИЙ Максим
РІЗДВО
РОД
РОЛЛЕРИ
РОКЕРИ
РОКОКО
РОМАНТИЗМ
РУНВіра

РУСАЛКА
РУСЬ
РУШНИК
РЯДЖЕНІ

С

САМОКИШ (Самокиша) Микола
САП'ЯНЦІ
СВАРОГ
СВАТАННЯ
СВЯТ-ВЕЧІР
СВЯТО ПЕРШОГО СНОПА
СВЯТО ПЕРШОЇ БОРОЗНИ
СВЯТОСЛАВ ІГОРОВИЧ
СЕНТИМЕНТАЛІЗМ
СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА
СИМИРЕНКО Лев
СИМОНЕНКО Василь
«СИНОПСИС»
СІРКО Іван
СКІФИ
СКОВОРОДА Григорій
СКОМОРОХ
СКОРОМОВКА
СЛОБІДСЬКІ КОЗАКИ
«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»
«СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ»
СЛОВ'ЯНИ
СОЦІАЛІЗАЦІЯ
СПАСИ
СТАРИЦЬКИЙ Михайло
СТЕЛЬМАХ Михайло
СТЕФАНИК Василь СУБКУЛЬТУРА
СУБЛІМАЦІЯ
СУПЕРСТАР
СЮРРЕАЛІЗМ
СЯДРИСТИЙ Микола

Т

ТАВРИ
ТАТАРИ КРИМСЬКІ
ТЕАТР
ТІНЕЙДЖЕР
ТОВСТА МОГИЛА
ТОЛКІНІСТИ
ТОМАКІВСЬКА СІЧ
ТОТЕМ
ТОТЕМІЗМ
ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА
ТРАДИЦІЯ
ТРАНСКУЛЬТУРАЦІЯ
ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА
ТУСОВКА

У

УКРАЇНА
УТИЛІТАРНА КУЛЬТУРА

Ф

ФАНАТИ
ФЕНОМЕНИ КУЛЬТУРИ
ФЕТИШ
ФЕТИШИЗМ
ФОЛЬКЛОР
ФУНКЦІЇ КУЛЬТУРИ
ФУТУРИЗМ

Х

ХАЙЛАФІСТИ
ХАКЕРИ
ХАРАКТЕРНИК
ХАРИЗМА
ХВИЛЬОВИЙ Микола
ХВОЙКА Вікентій
ХЕППЕНІНГ
ХІТ

ХІЧ-ХАЙКЕРИ
ХОРС
ХРЕСТИНИ
ХРЕЩЕННЯ

Ц

ЦИГАНИ

Ч

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА
ЧОРТ
ЧУБИНСЬКИЙ Павло

Я

ЯБЛОНСЬКА Тетяна
ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро
ЯЗИЧНИЦТВО
ЯМНА КУЛЬТУРА
ЯНИЧАРИ
ЯРИЛО
ЯСИР

**Тексти подаються
або звірені за такими енциклопедичними
та іншими джерелами:**

1. *Безродний П.* Архітектурні терміни: Короткий російсько-український словник: Довідковий посібник / За ред. В. Савченка. — К.: Вища школа, 1993.
2. *Бобахо В. А., Левикова С. И.* Культурологія: Програма базового курсу, хрестоматія, словарь термінів. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000.
3. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко, С. М. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. — Донецьк: Сталкер, 1999.
4. Энциклопедический справочник «Киев» / Под ред. А. Кудрицкого. — К.: Глав. ред. УСЭ, 1986.
5. Эстетика: Словарь / Под общ. ред. А. А. Беляева и др. — М.: Политиздат, 1989.
6. *Корінний М. М., Шевченко В. Ф.* Короткий енциклопедичний словник з культури. — К.: Україна, 2003.
7. *Кононенко Б. И.* Большой толковый словарь по культурологии. М.: ООО «Изд-во «Вече», ООО «Изд-во АСТ», 2003. 6. К
8. Культурология. Краткий тематический словарь. — Ростов н/ДОНЕЦЬК: «Феникс», 2001.
9. Митці України: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992.
10. Новейший философский словарь: 2-е изд., перераб. и дополн. — Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001.
11. *Полікарпов В. С.* Лекції з історії світової культури: Навч. посіб. — 4-те вид., випр. і доп. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2000.
12. *Розин В. М.* Культурология: Учебник. — М.: Форум, Инфра, 1999.
13. Релігієзнавство: Підручник / За ред. В. І. Лубського, В. І. Теремка. — К.: Академія, 2000.
14. Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996.
15. Словарь по этике / Под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона. — 6-е изд. — М.: Политиздат, 1989.

16. Словник античної міфології / Уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів; вступ. стаття А. О. Білецького; відп. ред. А. О. Білецький. — 2-е вид. — К.: Наук. думка, 1989.
17. Социальная философия: Словарь / Сост. и ред. В. Е. Керимов, Т. Х. Керимов. — М.: Академ проект, 2003.
18. Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / Під заг. ред. Заблоцької К. В. — Донецьк: «Східний видавничий дім», 2001.
19. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М.Номис / Упоряд, приміт. та вступна ст. М. Пазяка. — К.: Либідь, 1993.
20. Українська Радянська Енциклопедія: В 17 т. / Гол. ред. М. Бажан. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1959—1961.
21. Український Радянський Енциклопедичний Словник: В 3 т. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1986—1987.
22. Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.
23. Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002.
24. Періодичні видання: «Відродження», «Вітчизна», «Дивослово», «Народна творчість та етнографія», «Пам'ятки України», «Сучасність».

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Валерій Миколайович ЗОТОВ –
кандидат філософських наук, доцент
Ала Вікторівна КЛІМАЧОВА –
кандидат філософських наук, доцент
Володимир Олександрович ТАРАН –
доктор філософських наук

УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА КУЛЬТУРА

СЛОВНИК КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів – *Б. А. Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Редактори – *О. В. Меркулова, Р. І. Стецюк*
Технічний редактор – *С. М. Кушнір*
Дизайн обкладинки – *Б. В. Борисов*

Підписано до друку 25.07.2008. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 14,85.
Наклад 1000 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006